

GAZDA FERENC • ELRABOLT ESZTENDŐK

1956 ERDÉLYBEN

A könyvet tervezte
UNIPAN HELGA

GAZDA FERENC

ELRABOLT ESZTENDŐK
1956–1964

Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2006

Megjelent
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával



© Gazda Ferenc jogutódja

ISBN 973 8341 73 6

1956. október 28-án az Akadémia Nyelvtudományi Intézete nyelvjárási gyűjtőútra küldött két dél-erdélyi (Kóbor és Szakadát) és egy Küküllő menti (Királyfalva) településre, hogy a nyelvatlasz kérdőívét a gyakorlatban kipróbáljam. Kiszállásomról november 10-e körül tértem vissza Kolozsvárra. Utána az intézetben dr. Szabó T. Attila egyetemi tanárral, a nyelvatlaszmunkálatok vezetőjével és dr. Nagy Jenővel, eljövendő gyűjtőtársammal az anyag kiértékelésén és a kérdőív véglegesítésén dolgoztam. Közben a Kelemen Béla-féle román–magyar nagyszótár munkálataiba is besegítettem, a nyomdakész szócikkeket olvastam össze a kézirattal. Szabad időmben Fejér Miklóssal és dr. Nagy Jenővel a hatodik osztályos magyar nyelvtankönyvet szerkesztettük. A könyv szerkesztését március elsejére fejeztük be.

A magyar forradalom óta minden napra kijutott valami. Állandó feszültségben éltünk. Mintha minden megindult volna, felgyorsultak az események. A hatalom száguldó autói szerfölött megsaporodtak, valósággal statáriális volt a hangulat. A félelem és a titokzatosság mint sűrű köd szállta meg az utcákat, beköltözött a munkahelyekre, még az otthon levegőjét is megfertőzte.

1957. március 20-án este kilenc óra körül mentem munkahelyemről Postakert utcai lakásom felé. Az utcák majdnem néptelenek voltak. Távolról mély, rekedt vonatfütty hasított a levegőbe.

Lakásomon háziasszonyom azzal fogadott, hogy alkonyatkor egy milicista érdeklődött felőlem és azt kérdezte, otthon tartózkodom-e. A szokatlan hatósági érdeklődést nem vettem komolyan, bár hallottam szóbeszédből, hogy a hatalom bármilyen érdeklődése végzetes lehet. Államellenes tettet nem követtem el – nyugtattam magam. A háziasszonyom azonban baljóslatú jelt látott a milicistában, és férjével aggodalmasan faggattak: nem tettem-e rendszerellenes kijelentést vagy nem nyilatkoztam-e a magyarországi diktatúrát megdöntő forra-

dalom mellett, nem ítélem-e el a szovjet beavatkozást stb.? Abban az időben az ilyen és ehhez hasonló kijelentésekért, elszólásokért börtön járt, ha az elnyomó szervek tudomására jutott. Nem merültem bele az ügy kommentálásába, fáradtságomra hivatkozva véget vettem a találgatásoknak, elköszöntem háziasszonyoméktól, és átmentem a szobámba.

Tizenegy óra körül lefeküdtem. Elalvás előtt dr. Deme Lászlónak a magyarországi nyelvatlasmunkálatokról írott kitűnő elméleti és gyakorlati tanulmánykötetét böngésztem. De csak rövid ideig, hamar elfogott az álom és elaludtam. Két órát aludhattam. Álomból erélyes kopogás riasztott fel. Álmosan tekintetem az ablakra, majd az ajtóra vettem tekintetemet. Újabb, még erélyesebb kopogás következett, most tisztán kivettem, hogy az ajtómon kopogtatnak. Villanyt gyűjtöttem. Már elhangzott románul a felszólítás is: Deschideți ușa! (Nyisson ajtót!) Az órára néztem, éjfél után egy körül volt az idő. Megfordítottam a zárban a kulcsot és ajtót nyitottam. Megdöbbenésemre három civil ruhás férfi nyomult be a szobámba, s közölték, hogy a Securitatétól jöttek házkutatást tartani. Kérem, mutassák az ügyészi engedélyt – mondtam naivul. Az egyik válaszolt: hozzák nemsokára. Addig is, amíg megérkezik – mondta határozottan –, megkezdik a házkutatást. Engem a rekamié szélére ültettek, ahonnan nem volt szabad elmozdulnom. Tanúnak behívták a szomszéd lakót, Székely Lipót szövetségi tisztviselőt.

Lakásom egy helyiségből álló albérleti szoba volt fürdőszoba-használattal, csak a legszükségesebb bútordarabokkal berendezve: egy kétszemélyes rekamié ágyneműtartóval, egy ruhásszekrény, kis kerek asztal két fotellel, nagy könyvespolc, Strassfurt márkájú nagy rádió és egy szép Brósz Irmafestmény, az *Orgonavirágzás*.

A három férfi közül egy mindvégig a fotelben ült, szemét rám szegezve, arcom és tekintetem figyelte, mialatt a másik kettő mindent átkutatott. Tüzetesen átnézték a ruhásszekrényt, a könyvespolcra leszedtek majdnem minden könyvet és beléjük lapoztak. Már a könyvek felét átnézték, de bűnjelként egyet sem tettek félre. Az egyik politikai tiszt a könyvespolc-

tól a rekamié ágyneműtartójához lépett, hogy az azon lévő néhány könyvbe és az ott heverő gépírásos dolgozatba bele-
nézzen. Tudott magyarul is. A gépelt tanulmányt kezébe véve,
néhány percig olvasgatta, majd elégedetten rám nézett, s azt
a kis kerek asztalra helyezte. A gépelt tanulmány dr. Dobai
Istvánnak az erdélyi nemzetiségi kérdésről szóló dolgozata
volt. A könyvespolc alsó részén levő fiókban, ahol levelezé-
sem és egyéb tudományos céduláim, feljegyzéseim voltak,
már nem kutattak. A politikai tiszt felmutatva a tanulmányt
megkérdezett: Ez az a dolgozat, melyet dr. Dobai adott át ne-
kem? – Ez – válaszoltam.

A házkutatás ezzel egyelőre az én jelenlétemben be is fe-
jeződött. Utána rövid jegyzőkönyvet vettek fel, amelybe bele-
foglalták a lakásomból magukkal vitt tárgyakat:

1. a dr. Dobai István tanulmányának egy példányát;
2. 1 db Doxa karórát;
3. 1700 lej készpénzt.

A jegyzőkönyvet aláírtuk mindahányan. Magam, a tanú és
a házkutatást végző három tiszt.

A házkutatást aztán távollétemben, letartóztatásom után
is folytatták. Levelezésemet, a tankönyv kéziratait, nyelvjá-
rási, kiszállásaimon készített, részben tudományos, részben
naplószerű feljegyzéseimet, észrevételeimet olvasták át. Ezt
úgy állapítottam meg, hogy egy alkalommal a tiszt kihallgatás
közben célzást tett egy levélre, amelyben egy orosz fogság-
ból hazatért osztálytársam, Erős János tanár egy fél mondattal
arra utalt, hogy a monolitikusnak tartott kommunista tábor
eresztékei recsegnek-ropognak. Elsőnek ez az osztálytársam
adott nekem a szovjet paradicsomról valós, tiszta képet, amely
homlokegyenest az ellenkezője volt annak, amit itt a hivatalos
sajtó, rádió és irodalom propagált.

Hónapok múlva, a kihallgatás jegyzőkönyveit tartalma-
zó aktatömb aláírásakor, a házkutatás folytatásáról egy rövid
összegező jegyzőkönyvet tettek elém aláírás végett. Ezzel be-

igazolódott sejtelmem. A felvett jegyzőkönyvben a bútorok és ruhák egyenként voltak felsorolva, fehérnemű, ágynemű, könyvek csak szám szerint. A hivatalos előírások „be nem tartásával” nem lehet megvádolni a Securitate adminisztrációját. A jegyzőkönyvet aláírtam. Mit tehettem volna?

A házkutatás befejeztével engedélyezték, hogy a fürdőszobában megmosakodjam, persze, felügyelet mellett. Megszűntem szabad embernek lenni. Felöltözködtem legmelegebb ruhámba. A zsebekből kirakattak minden író- és vágóeszközt, fényképet, pénztárcámban csak személyazonossági igazolványom maradhatott. Utasítottak, hogy vegyek magamhoz azon kívül, ami rajtam volt, két rend váltó fehérneműt, egy rend pizsamát, két pár harisnyát, két zsebkendőt és két törülközőt, továbbá szappant, fogkefét és fogkrémet. Mindezt egy kis bőröndbe tettem. A tiszték, mint akik jól végezték feladatukat, lazítottak, cigarettára gyújtottak, várták a parancsnokot. Magam ültem a rekamién, tekintetemmel utoljára megsimogattam minden bútordarabot – mennyi lemondás árán vásároltam őket! Szerettem volna kezembe venni kedves könyveimet. Adytól majdnem minden este olvastam. Mint kezdő tanár gátlástalanul vásároltam a könyveket: Arany összes műveinek kritikai kiadását, Petőfi, Ady, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Juhász Gyula, Áprily Lajos köteteit, a világirodalom klasszikusainak sorozatát, a magyar remekírókat, a nagy orosz realistákat, Shakespeare összes műveit, Móricz piros vászonkötésű kiadását, Tamási, Nyíró, Makkai Sándor, Kós Károly néhány könyvét s még amiket képtelen vagyok felsorolni. Bár zajos volt, de központi déli fekvéséért szerettem kis szobámat. Ez volt első önálló kolozsvári lakásom. Örökre meg kell válnom tőle, s talán emberi méltóságom is itt marad bezárva.

Vártunk közel egy fél órát, amíg megérkezett az egyenruhás parancsnok. Bizonyára azon az éjszakán több helyen tartottak házkutatást, s a csoportok között ő volt az összekötő.

1957. március 21-e, a tavasz első napja volt. Öt óra lehetett, amikor a tiszt végre tudomásomra hozta: le vagyok tartóztatva. Postakert utca 14. szám alatti lakásomból átkísértek a kolozsvári állambiztonság Traian (korábban Árpád) utcai épületébe. A lakásom ajtajának bezárása után a csoport vezetője a kulcsokat magához vette. Elbúcsúztam a Székely családtól, s kiléptem az utcára, ismeretlen jövőm felé. Már jól hajnalodott, szép tavaszi nap ígérkezett. Az utat a Securitate épületéig gyalog tettük meg. A szobámban azt az utasítást kaptam, hogy négy-öt lépés távolságra haladjak előttük. Figyelmeztettek, hogy pisztoly van náluk.

Nyugalmat erőltetve magamra néztem jobbra-balra, nem találkozom-e ismerőssel. Az utcák kezdtek megelevenedni, dolgozók siettek munkahelyükre. A Széchenyi téri zöldségpiacra is jöttek egylovas szekerekkel a hóstátiak. Nem siettünk, de jól kilépve haladtunk a Postakert utcán végig, át a Malomárok kis hídján a Széchenyi térre, tovább a Kádár utcán a zsinagóga előtt, majd a Kis-Szamoson átívelő új betonhídon, a Rudolf úton neki a Securitate impozáns épületének. A második világháború előtt iskolának épült, a háborús években hadtestparancsnokság székelt benne. 1954 után a kommunista államhatalom legrettegettebb elnyomó intézményének, az állambiztonságnak ide rendezték be egyik legnagyobb vidéki központját. Az épület rövid története sokatmondó, szimbolikus. Lévén Kolozsvár a romániai magyarság kulturális életének központja, magyar egyetemi város, a kommunista párt ezt az intézményt bízta meg a magyarok tevékenységének éber figyelésével.

Menet közben kérdések örvénylettek a fejemben. Mi történhetett? Államellenes volna a dolgot?

A Rudolf úton (amely akkor Karl Marx nevét viselte) figyelni kezdtem a Securitate bejáratát. Nem volt nehéz felismerni, a kapu előtt nagy volt a jövés-menés. Csengetésünkre egy katona ajtót nyitott, s a három tiszt meg én beléptünk a tágas kapusszobába.

Egyenruhás tisztekkel és jól öltözött civil bőrkabátosokkal volt tele. Hol az egyik, hol a másik vette fel a telefonkagylót.

A porta melletti nagykapun jöttek s távoztak a különféle hatósági és magánautók, kis és nagy dubák.

Kísérőim közül a rangidős nyomban telefonált. Utána az egyik civil ruhás tiszt elvezetett a hosszú udvaron át a fogdába. Itt az ajtóban ugyancsak csengetésre egyenruhás altiszt jelent meg, aki vakszemüveget tett a szememre és bevezetett a fogdába. (Hegesztőszemüveghez hasonlított, keretbe foglalt, feketére festett fémlemezzel a lencse helyén.)

Fél hat lehetett, amikor átléptem a fogda küszöbét. Az altiszt közönyösen fogadott, mint egy tárgyat vett át: „Haideti” (gyerünk), és bezárt a fogda ajtajával szemben sorakozó magánzárkák (karcerek) egyikébe, a csomagomat pedig az ajtó elé tette. Öreg katonák elbeszéléseiből gyermekkorom óta mint félelmetes büntetőzárka élt emlékezetemben a karcer, amelyben csak állni lehet. Meglepetésemre ez különbözött a képzeletemben élő elrettentő zárkától, ugyanis ebben volt ülőke.

A fogda a Securitate épületének alagsorában volt berendezve, a keleti és déli részben, az északi oldalon a gazdasági milícia cellái sorakoztak. Másfél órát ülhettem a karcerben. Töprengtem sorsom eme fordulatan. Váratlanul ért letartóztatásom. Mint csendes őrülté, úgy zakatolt az agyam. Nem nagyon hittem, hogy annak a nemzetiségi kérdésről szóló tanulmánynak az elolvasásáért megbüntethetnek. De addig is oda a szabadság. Zaklatott lelkemet a temető csendjében örök álmukat alvó szüleimre való emlékezés nyugtatta meg.

Vergődésem közben a zárkában a tudat alatti világ mélyéről napvilágra tört egy tizennégy év előtti emlékem. Harmadéves egyetemi hallgató voltam. Nyári vakációra mindig hazamentem szülőfalumba. Esténként fiúk, lányok összegyűltünk az óvónő albérleti lakásán. Szórakoztunk. A ház művelt, bukaresti származású idős özvegyasszonya előszeretettel foglalkozott kártyavetéssel. Amikor tehette, közénk telepedett és a társaság valamelyik tagjának kártyát vetett. Egy este unszolni kezdett, engedjem, vessen nekem kártyát. Előrebocsátom, mindig tartózkodtam a jóslástól, a babonáktól. Homlokegyenest ellentéte voltam édesapámnak, aki nagyon hitt a jóslásban, a különös

jelekben, álmokban, babonákban és a babonás népi gyógyításban. A faluban mindenki hozzá jött szenesvizet csináltatni (vizet vettetni). Én azonban amilyen mértékben tanulmányaim során mélyebbre hatoltam a valóság, az élet megismerésében és megmagyarázásában, úgy távolodtam el az okkult világtól. A jövőmet tudatosan terveztem. Most a társaság is ostromolt, hát engedtem. Kártyát vetttem. A kirakott kártyákból az idős, művelt asszonyság a következőket olvasta ki: Kezdetben szerencsésen alakul az életem, utána nagyon nehéz, sötét jövő elé nézek. Körülöttem szuronyos katonák állnak – magyarázta –, de ne keseredjem el, mert minden jobbra fordul. Az asszonyság átrendezett néhány kártyát, majd tovább folytatta a jóslást. A katonáktól azonban nem szabadulok meg – mondta. Akkor a jóslást a háborúval értelmeztem. 1943-ban még dült a német–szovjet háború, újabb katonai behívásokra lehetett számítani. Behívásomra azonban nem került sor. A háborút megúsztam. A magyarázat tehát nem állta meg a helyét. A zárkában aztán megszületett az új értelmezés: a sötét jövő és a katonák a börtönt jelentik. Nem folytatom tovább. Gondoljon ezek után ki-ki, amit akar.

Csészék, csajkák koccanásai zökkentettek ki gondolataimból. Hét óra körül lehetett. A letartóztatottaknak adták a reggelit.

Reggeli után nemsokára egy őrmester kíséretében egyenruhás főhadnagy jelent meg a zárka ajtajában. Az őrmester vakszemüveget tett szememre. Kezembe adta kis bőröndömet, a karomnál fogva vezetni kezdett a cellák előtt a folyosón, mígnem egy helyiségben levétették a szemüveget. A helyiség raktár volt, polcokkal berendezve. Itt őrizték azokat a holmikat, amelyeket az előzetes letartóztatásban levőknek tilos volt bevinniük a cellába.

– A zsebeiből rakjon ki mindent az asztalra! – hangzott a főhadnagy parancsa. Kitettem a pénztárcámat és a személyazonossági igazolványomat.

– Vesse le a felsőruhát és a cipőt! – Levetettem. Az őrmester végigtapogatta és kikutatta, nem maradt-e benne tiltott dolog.

– Dobja le a nyakkendő! Vége az uraságnak. – Letettem a nyakkendőm is.

A nadrágszíjat kihúzták, és jegyzőkönyv felvétele nélkül beledobták a többi tárggyal együtt a kis bőröndbe. A cipőből kivették a fűzőt, s ami akkor érthetetlennek tűnt, a cipőről harapófogóval lehúzták az orr- és sarokvasat. Nagyon fél a hatalom – villant át az agyamon a gondolat. – Vagy talán engem féltenek? A kis bőröndben levő fehérneműből és a tisztálkodáshoz szükséges szerekből magamhoz vehettem egy rend fehérneműt, egy rend pizsamát, egy törülközőt, egy pár zoknit, a fogkefét, fogkrémet és a szappant. Előzőleg magamra öltöttem a ruhámat, beledugtam a lábam a cipőbe. Az őrmester hozott egy kincstári tiszta lepedőt és párnahuzatot, amit a személyi holmimmal kezembe vettem. A kis bőrönd kapott egy számot és felkerült a polcra a többi csomagok közé. A magas, szőke bajuszos, őszülő parancsnok megvető fölénnyel asszisztált a rövid adminisztrációnál, siettetve többször az őrmestert és engem is.

– Reggelit nem kap, azon már túl vagyunk. Ebédet kap.

Az egész formasághoz cinikusan annyi megjegyzést fűzött: „Széllal szemben nem lehet pisilni!”

– Tegye fel neki az okulárét!

Az őrmester kezembe adta a szemüveget. Feltettem és visszavezettek a folyosón, a fogda déli szárnyán, nem messze az első emeletre vezető lépcsőtől egy háromágyas ablakatlan cellába. A három ágy közül kettő már foglalt volt. A cella sötét homályát az ajtó fölött kis négyszögű nyílásban éjjelnappal égő villany enyhítette. Áporodott levegő csapott meg hűgyszaggal keverve.

– Bună ziua! (Jó napot!) – köszöntöttem a bentlévőket. Letettem az ágyra a csomagomat, leültem és jó ideig ülve maradtam szótlannul, arcom tenyerembe temetve. Aztán fokozatosan oldódni kezdett bennem a feszültség, összeszedtem

magam, a tiszta lepedőt ráterítettem a szalmazsákra, ráhúztam a párnára a huzatot, s az ágyat elrendeztem.

Közben beszédbe elegyedtünk. Bemutatkoztam. Tanár vagyok – mondtam –, most tartóztattak le. Kiejtéséről érezheték, hogy magyar vagyok, mint ahogyan én is éreztem kiejtésükről, hogy ők románok.

Milyen volt a cella itt, az Árpád utcai Securitate fogdájában, ahol börtönéveim elkezdtem? Barátságatlan, nyomorúságos, kriptára emlékeztető sötét pincehelyiség. Nagyságáról úgy tudok képet festeni legegyszerűbben, ha berendezéséről számolok be.

Az egyik fal mellett, egymás végében, faltól falig két vaságy, a másik fal mellett pedig egy állt. Középen, a két ágysor között 50–70 centiméternyi térköz. Az egyedül álló ágy végében, egy üres tér sarkában állt az éjjeliedény deszkafedővel befedve a kicsi szükséglet végzésére. Az ágyban elnyűtt szalmazsák, szalmával tömött kispárna és műanyag pokróc. A cella ajtaja vastag deszkából volt, szürkére festve, hermetikusan záródó alul, felül kemény vas kallantyúval. A küszöbtől 80–100 centiméter magasságban az ajtón egy 30 x 15 centiméter nagyságú kisajtó, amelyen az ételt adják be, fölötte lesőlyuk.

Nem volt kedvem kérdezősködni. A cellatársak sem zaklattak kérdéseikkel. Nem voltam kíváncsi, ki kicsoda. Később, anélkül hogy kérdeztem volna, ráterelődött a szó. Az ifjabb elmondta, hogy ő Jehova tanúja, az idősebb pedig tanítónak mondta magát, szökevényt (fugar) bújtatott lakásán.

Kik voltak a fugárok?

A háború után, a kommunista rendszer kezdetén így neveztek azokat a személyeket, akik nem hódoltak be az új rendszernek, szembefordultak vele, bujkáltak, leginkább hegyi falvakban, s két-három tagú csoportokba szervezkedve fegyverrel harcoltak a kommunista hatalom ellen. A fugárok között jelentős számmal voltak vasgárdisták, akik a kommunistáknak kibékíthetetlen ellenségei voltak. Ők bizony megtámadtak bolsevik polgári vezetőket, milicistákat stb. A fugárokat támogatták a lakosok. Egy-egy szökevény lebuká-

sakor aztán a Securitate tömegesen tartóztatta le a falvakban azokat, akikre rábizonyult, hogy szállással, élelemmel, ruhával segítették őket. Legtöbb fugárcsoport a Vrancea-, Fogarasi-, Retyezáti- és Nyugati-havasokban működött. A nép rokonszenvezett velük, egyesekről legendák keringtek. Nevezetes szökevénycsoportok voltak: a Vlad Țepeș I., a Vlad Țepeș II., a Șușman-, a Iancu Jianu-csoport és Háromszéken (Kovászna megye) a Dézsi-csoport.

Később, a kommunista párt nacionalista frakciójának fellökerekedésével a párt megnyitotta kapuit a vasgárdisták előtt is, akik tömegesen iratkoztak be. A vasgárda által képviselt kemény nacionalizmus belemosódott a párt politikájába, és a magyar forradalom után fokozatosan, sajátos román útként – József Attila megfogalmazását idézve –, mint kommunista nacionalizmus kapott szabad teret, amelynek legveszedelmesebb kinövése az ún. homogenizálási politika volt.

Feszülten vártam a kihallgatást. Számot vetettem azzal, hogy a nálam talált tanulmányt a vád tárgyi bizonyítékának fogják venni. Erőltettem a memóriám, kivel, hol, mikor, mit is beszéltem. Velem kapcsolatban két barátom jöhet számításba: dr. Dobai István nemzetközi jogász és Komáromy József matematikatanár.

Az idő lassan telt. Hegyeztem a fülemet, minden neszt éreztem. A folyosóról ritkán behallatszó tompa léptekre önkéntelenül az ajtóra néztem. Most nyitják. Most visznek kihallgatásra. Közben hol a testvéreimre, hol barátaimra, hol a munkahelyemre gondoltam. Hátha eszébe jut valamelyik barátomnak, és értesíti letartóztatásomról a nyomdász bátyámat Kovásznán.

Ennek az ideges, feszült várakozásnak, vergődésnek az ebéd vetett véget. Csodálkozásomra két fogástól állt: levesből és valami tartalmasabb ételből. Igaz, kenyér helyett turtojt (forrázott, megerjesztett kukoricaliszból készített, tepsiben laposra sütött málékenyeret) adtak. Az ételt a cella kis ajtaján nyújtották be. Erdélyi konyha szerint főzött, jóízű volt az ebéd. Vagy csak én voltam éhes?

Délután is kihallgatásra készen várokztam.

– Délután nincs hivatal – nyugtattak meg tapasztalt cellatársaim. – Nem tartanak kihallgatást sem. Vagy legalábbis ritkán.

A folyosón a jövés-menés lassan elült. A cella ajtaja fölötti villanyfény erősödése észrevehetően jelezte, hogy esteledik. Hat óra után már hozták a vacsorát, valami főtt-tésztafélét. Most már biztosra vettem, hogy a kihallgatás elmaradt.

Hogy a csendet megtörjem, és gondolataim másfelé tereljem, néhány kérdéssel fordultam cellatársaimhoz. A fogda belső rendjéről kérdezősködtem. A takarodó tíz, az ébresztő öt órakor van – mondták. Az ágyban arccal a lesőlyukkal szembefordulva kell feküdni és aludni. Napközben a cellában csak ülni, állni és sétálni szabad, feküdni az ágyon tilos. Tartózkodni kell mindenféle zajtól. Ha valami olyan dolog adja elő magát a cellában, amiért hívni kell az őrt, akkor az ajtón kopogással kell ezt jelezni.

Amikor az egyesből reggel kivettek, a fogda parancsnoka már tudomásomra hozta, hogy halkán beszéljek, az őrt pedig figyelmeztetett, hogy menet közben a fejem hajtsam le. Látásra nincs szükségem, mert mindig vezetnek.

A cellatársaktól megtudtam a főhadnagy nevét is. Két neve volt: Bărănescu és Bărăny. Nem volt egyik sem konspiratív név. Eredetileg Bărănynek hívták. Tökéletesen beszélt magyarul. A román nevet a második világháború után vette fel az új történelmi viszonyokhoz való alkalmazkodás céljából. Pökhendi, gögös alak volt. Nem hiszem, hogy a lelke mélyén annyira gonosz volt, mint amennyire beszédében mutatta. Noha a fogdában a személyzet tagjainak is tilos volt a hangos beszéd, mégis gyakran lehetett hallani Bărănescu éktelen trágár káromkodásait hol román, hol magyar nyelven. Kiszabadulásom után többször láttam egyenruhában sétálni az utcán. Szabómester volt eredeti foglalkozása.

Nagyon eredeti tapasztalatszerzés volt az első esti tisztálkodási és vécézési szertartás.

A letartóztatottak számára ugyanis igen fontos program a tisztálkodás és a szükségletek elvégzésének biztosítása em-

berséges módon. Rosszindulatú örök siettetéssel nagyon megkeseríthetik az amúgy is nyomorúságos körülmények között napjait töltő letartóztatottak életét. Sokan élnek is vele.

Miről is van szó? Kolozsvárott a cellából naponta kétszer: reggel és este, 5–10 percre kivezették a letartóztatottakat a tisztálkodás és szükségletek elvégzésére. Az éjjeliedények, küblik kiürítése, kimosása és fertőtlenítése szintén a reggeli és esti kimenéskor történik. Egy vagy két személy kivezetése nem okozott nehézséget. Ezzel szemben 4–5 személy vécéztetése már körülményesebb.

Hogyan zajlott le a vécéztetés? A fegyőr néhány perccel a kimenés előtt jelezte az előkészületet. A letartóztatottak ajtónyitáskor feltették a vakszemüveget, sorba álltak egymás mögé úgy, hogy a hátul álló jobb kezét az előtte állónak a jobb vállára tette. Aki az éjjeliedényt vitte, elől vagy hátul ment a sorban. Az elsőt az őr a bal karjánál fogva vezette. Amikor beléptek a mellékhelyiségbe, a fegyőr rájuk zárta az ajtót. Menet közben figyelmesnek kellett lenni, hogy egymás sarkát le ne tapossák, de főként, hogy az éjjeliedény tartalmát ki ne locsolják. Ha mégis megesett, a fegyőr temperamentuma szerint állt bosszút: vagy bokán rúgta a letartóztatottat, vagy hosszú mondatokban, ékes román nyelven szidalmazni kezdte az őrizetbe vett Istenét, anyját s a végén magát a polgárt küldözte ide-oda különféle főnevekkel, melyek között a legnépszerűbb a „banditule” volt. A visszatérés a cellába ugyanilyen felállásban történt.

Elérkezett tíz óra. Megszólalt a vasúti sín darabjából rög-tönzött gong, jelezve a lefekvést. Annyi zaklatás után szerettem volna pihenni, de nem jött álom a szememre. Az első éjszakát álmatlanul virrasztottam át. Zavart, elűzte álmomat a szemembe világító lámpafény is. De álmatlanságom fő oka a letartóztatásom okozta megrázkódtatás volt. Úgy jött, mint derült égből a villámcsapás. Hirtelen sokkos idegállapot vett erőt rajtam.

Az éj csendjében töprengtem, meditáltam. Nagy csalódást és bosszúságot okozhattam kedves professzoromnak és munkahelyi főnökömnek, Szabó T. Attilának. A kiváló

nyelvtudós nagy reményeket fűzött dr. Nagy Jenő és magam kinevezéséhez az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe, a hazai magyar nyelvatlasz anyagának gyűjtési munkálataira. Hosszas huzavona után, alig fél éve létesítették és töltötték be a két nyelvjáráskutatói állást, s az egyik kutató máris kiesett. Elkeseredhetett, mert a nyelvatlasz elkészítését élete egyik nagy céljának tartotta. Végző fokon az ő nagy terve akadt el. Minden munka elő volt készítve: megvolt a végleges kérdőív, megtörtént a próbagyűjtés, még a kiszállások is ki voltak tűzve május hónapra. Megjegyzem, a magyarelles román kultúrpolitika végül is elszabotálta a magyar nyelvatlaszt, annak ellenére, hogy a Magyar Tudományos Akadémiával szerződést kötöttek kiadására és helyembe Murádin László személyében ki is neveztek egy jól képzett népnyelvészt.

Azon is meditáltam, hogy letartóztatásom micsoda csapás testvéreimre és családjukra. Köztudott, hogy a rendszer boszút állt a politikai letartóztatottak hozzátartozóin. Tagjaitól a kommunista párt elvárta, hogy a lebukottat megbélyegezze, hozzátartozói pedig megtagadják.

Mikor a börtönből kiszabadultam, unokaöcsém panaszolta, hogy a magyar nyelv tanára, bizonyos Biró, fanatikus kommunista, valósággal üldözte az iskolában miattam.

Mi mindent tudunk

Március 22-én tíz óra tájt a letartóztatottakat kihallgatásra vezető fegyőr nyitott be a cellába, kezében vakszemüveggel. Az ajtónyitásra mindhárman felálltunk, arccal a fal felé – így írta elő a rendtartás. Az őr parancsára megfordultunk, és sorra megkérdezte a nevünket. Mikor az én nevemet hallotta, intett, hogy lépjek közelebb. Feltette a szemüveget és felvezetett az első emeletre, egy cella nagyságú kis irodába kihallgatásra az állambiztonsági tiszthez.

Az iroda egy nagyobb és egy kisebb íróasztallal, két szék-

kel, egy kisebb könyvespolccal és egy álló ruhafogással volt bebútorozva. A könyvespolcon néhány brosúra és könyv – köztük J. V. Sztálin: *A leninizmus kérdései* és a *Büntető törvénykönyv* egy eléggé sokat lapozott példánya, magától értedően román nyelven.

Az egyenruhás főhadnagy kellő hatalmi hatáskeltő pózban románul adott engedélyt, hogy foglaljak helyet a kis asztal mögötti széken, vele szemben.

– Vorbiți bine românește? (Jól beszél románul?) – kérdezte.

– Nem. Nem tudok tökéletesen románul, de meg tudom értetni magam – válaszoltam.

A vizsgálaton feltett kérdésekre románul válaszoltam, csak akkor magyarul, ha nem ugrott be a megfelelő román szó. A tiszt – amint kiderült – tudott magyarul is. A kihallgató tisztek különben, ha magyarok voltak is, románul kérdeztek, és a jegyzőkönyvet románul vezették. Később megtudtam, Uțiu Franciscnak hívták a politikai tisztet, kolozsvári volt, a Méhes utca környékéről.

– Tudja, miért tartóztattuk le? – tette fel az első kérdést a tiszt.

– A dr. Dobai István tanulmánya, dolgozata ügyében, gondolom.

– Magának az tanulmány, dolgozat? – emelte fel a hangját. – Memorandum! Hol vannak a róla készített jegyzetei, észrevételei?

– Nem készítettem semmiféle jegyzetet. Úgyszólván még el sem olvastam.

– Máris tagad. Különben majd kiderül. Minden ellenséges tevékenységéről tudomásunk van. – Nem feszegette tovább a tanulmányt, szerinte memorandumot.

Személyi adataimra terelte a szót. Magára a kérdésre rövid curriculum vitae-szerűen válaszoltam:

– Nevem dr. Gazda Ferenc, foglalkozásom tanár. 1920. október 25-én születtem a Háromszék megyei Gelence községhez tartozó Haraly faluban. Tanulmányaimat szülőfalumban, a kézdivásárhelyi, a gyulafehérvári és a kolozsvári római ka-

tolikus gimnáziumban végeztem. A kolozsvári magyar egyetemen szereztem tanári oklevelet és doktorátust 1941–1945 között magyar nyelv- és irodalomból és történelemből. Eddigi pályámon a kolozsvári magyar tanítóképzőben és különböző középiskolákban tanítottam. Voltam három évig tanársegéd is a Bolyai Tudományegyetem egyetemes történeti katedráján, ahonnan 1948-ban elbocsátottak azon a címen, hogy a marxista–leninista ideológiát, a történelmi materialista filozófiát nem birtokolom a megkívánt szinten. Utolsó munkahelyem a Román Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, ahol magyar nyelvjáráskutatással foglalkoztam.

– Szülei foglalkozása? Vannak-e testvérei?

– Szüleim nem élnek, kevés földdel rendelkező földművesek voltak. De édesapám kádármesterséggel is foglalkozott. Tizenegy gyermekük született, akik közül hatan még életben vagyunk.

Szándékosan hagytam ki a curriculum vitae-ből szüleimet és testvéreimet. Társadalmi származásomról csak akkor beszéltem, ha külön kérdeztek. Hivatalos iratokban kötelező volt az osztály-hovatartozás feltüntetése. Soha nem vettem igénybe, hogy magasabbra jussak a hivatali vagy társadalmi ranglétrán. Ámbár a rendszer épített ilyen és ehhez hasonló kritériumokra, hogy híveket szerezzen magának. Sokan, főként karrieristák ki is használták. Szegényparaszt származásom olyan körülmény volt, amelyről nem tehettem. Az egyoldalú marxista–leninista osztályszemléletet éppúgy elvettem, mint a fajelméletet vagy egyéb diszkriminációt, amely a keresztény humanizmussal ellentétben áll.

– Mikor és hogyan került baráti kapcsolatba Komáromy Józseffel és Dobai Istvánnal?

– Előbb Komáromy Józseffel kerültem barátságba a 7-es számú (ma Brassai Sámuel) magyar tanítási nyelvű liceumban, 1954-ben, ahol mint tanárok kollégák voltunk. Egy esztendővel később az ő révén kerültem barátságba dr. Dobai Istvánnal, aki tisztviselő volt a kolozsvári Farmec kozmetikai cikkek gyárában.

– Milyen gondolkozású emberek?

– Tisztességes, munkájukat becsületesen végző dolgozók...

– Micsoda minősítés! – szakított félbe Utju. – Mindkettő osztályellenség, kizsákmányoló; Dobai földbirtokos, Komáromy kispolgár, előkelő tisztviselősrj, a rendszer ellenségei. Mi nemcsak aszerint ítéljük meg az embereket, hogyan dolgoznak a munkahelyükön, hanem miként viszonyulnak a párt politikájához és a szocializmushoz. Maga is a szocializmus ellensége. A velük való barátkozása is bizonyítja.

Mindhiába érveltem. Nem tudtam megértetni, nem vagyok a szocializmus ellensége. Amiért valaki nem ért egyet mindenben a rendszerrel, abból még nem következik, hogy ellenség.

– Miért nem iratkozott be a kommunista pártba?

– Mert nem akartam. A pártban uralkodó diktatórikus szellem, amely az egyéni és gondolatszabadsággal ellenkezik, elriasztott.

– Mert a szocializmus ellensége – vágta szemembe. – Nacionalista, klerikális reakció. Nem gondolt arra, hogy a kommunista párt magát is segítette? Olyan pályát nyitott meg maga előtt – akadémiai főkutató –, amelyre a burzsoá rendszerben soha nem léphetett volna.

Aztán tovább kérdezett:

– Észak-Erdélynek a horthysta Magyarországhoz csatolásakor örvendett-e? És ha igen, miért?

– Igen! Örvendtem. Mert az elnyomó kisebbségi élet után megnyílt előttem a továbbtanulás lehetősége. Megnyílt előttem az út az egyetemre. – Ehhez a válaszomhoz nem fűzött megjegyzést. Közben telefonált.

Megjelent a fegyőr és visszavezetett a cellába.

Visszatéréskor az orr és a szemüveg érintkezésénél maradt kis résen, amint fejemet lehajtva az ór vezetett a folyosón, láttam az ebéd beadására előkészített guruló asztalra rakott bádogtányérokat. Nemsokára nyílt a cella kicsi ajtaja, és benyújtották az ebédet. Evés közben és utána is a lezajlott kihallgatás foglalkoztatott.

Visszapergettem az első kihallgatásról még a fülemben csengő kérdéseket, goromba minősítéseket, mindnyájunk alpári szidalmazását, a tiszt beszédstílusát, viselkedését. Többnyire zsebre tett kézzel állt. Románul tette fel a kérdéseket. „Spune dumneata!” (Mondja maga!) Mindig ezzel a felhívással tette fel a kérdést. Akkor a társadalomban, ha egy nem párttag nemtetszését nyilvánította valamivel kapcsolatban, már kijárt a sovén-nacionalista, fasiszta minősítés. Már én is kaptam belőle az első kihallgatáskor. Elsápadtam. Én fasiszta? Felálltam és sétálni kezdtem az ágyak között. Fáradt és gondterhelt voltam, de igyekeztem nyugodtnak mutatni magam. Tíz-tizenöt percig tartó sétálás után leültem. Miért nem iratkoztam be a pártba??? „Maga is a szocializmus ellensége” – idéztem vissza a tiszt agresszív szavait hosszan elgondolkozva.

Az ágyam szélén ülve eszembe jutott egy 1943-ban, egyetemi hallgató koromban a Magyar Szemlében olvasott tanulmány. Szerzőjére nem emlékszem, csak a tartalmára. Miután a szovjet hadsereg bevonult Észtországba a Sztálin–Hitler paktum értelmében, a tanulmány szerzője helyszíni tapasztalatok alapján részletesen beszámolt arról, hogy körülbelül 15 000 osztályellenségnek minősített észt értelmiségit és vezető embert hurcoltak el a Szovjetunió más területeire. Nem tudom elfeledni, hogy a tartui észt egyetem tudós rektorát menesztették és helyére egy kommunista tanítót neveztek ki, aki a KGB utasításainak megfelelően hajtotta végre az egyetem ún. demokratizálását. Mondanom sem kell, hogy a 15 000 elhurcolt észt közül kevesen tértek vissza otthonukba. Hát többek között ezért és sok más egyéb meggondolásból nem iratkoztam be a kommunista pártba.

Nem kellemes ágy szélén ülni, sőt fárasztóan kínos. Hogy kényelmesebbé tegyem, a kispárnát nekítámasztottam az ágy fejének és a hátamat nekivettem a kispárnának, arccal a lesőlyukkal szemben. Cellatársaim is így ültek. Persze, ez csak addig tartott, ameddig az őr észre nem vette, és nem minősítette szabályellenesnek. Szerencsénk volt, jó ideig ülhetünk ebben a viszonylag kényelmesebb pozícióban.

Délután is foglalkoztatott a kihallgatás. Minden kérdésre visszatértem. Különösnek tűnt, hogy a tanulmányról alig kérdezett. Feltételeztem, hogy Dobai és Komáromy is le vannak tartóztatva. Dobaiból pedig kiszedtek mindent a tanulmányra vonatkozóan. Hogy ő használta-e a tanulmány helyett a memorandum fogalmat, vagy a főhadnagy dobta be az én kihallgatásomon? Itt is, mint mindenütt, kollektív munka folyik – gondoltam. Van egy stáb, amely az ügyet irányítja, a legapróbb részletekig tanulmányozza, megfogalmazza a kérdéseket is. Lehetséges, ez még nem történt meg és ezért siklott át a tiszt a tanulmányon. Nem túlzok, s nem is utólagos belemagyarázás, de úgy éreztem, hogy életem végére érkeztem. Nem gondoltam éppen a halálra, de ami ezután következik, az már nem élet, arról gondoskodik a rendszer.

Délután kivittek a szabad levegőre. Ez volt az első szabad levegőn tett sétám. A sétálórekeszek a Securitate déli szárnya meghosszabbításának félemeleti részén voltak berendezve, a cellák fölött. Néhányszor levegőzés közben éreztem az égő papír szagát, ugyanis a sétálórekeszek közelében volt a Securitate krematóriuma (papírégető), magasba emelkedő kéményével.

A szabad levegőn tett séta után a cellában halkan megindult a társalgás. A két cellatárs, elsősorban a tanító, kikérdezett a kihallgató tiszt személyét illetően. Kíváncsiságának eleget tettem, sőt még azt is elmondtam, hogy bizonyos sajtotermékek ügyében hallgatnak ki. Elég tágan fogalmaztam. A tisztről adott személyleírásom olyan tökéletesen sikerült, hogy a cellatársak határozottan felismerték és mondták, hogy Uțiu Francisc főhadnagynál voltam kihallgatáson.

Lezajlott az esti program; utána hallgatásba temetkeztem. Tíz órakor megszólalt a gong. Lefeküdtünk. Szememre zsebkendőt terítettem, de a fegyőr a kisajtón beszólt és levétette. Behunytt szemmel, hanyatt fekvé képzeletben végigszáguldoztam az emberi kegyetlenség történetén. A haladás, fejlődés útját mindenütt kín, szenvedés, vér szegélyezi. Az ember véres kézzel lépett a történelem színpadára. Az ősember gyilkolta a más törzsbelit azért, hogy az ne egye el előle a

táplálékot, később azért, hogy szolgájává tegye. Rettenetes kínzásokkal bánt el az ember embertársával. Kultikus célból megölte, megskalpolta, fejéért vadászta. Mint ellenséget kardélre hányta, oroszlánokkal tépette szét, máglyán megégette, karóba húzta, csatákban tömegesen ölte meg, modern korunkban tömegpusztító fegyverekkel irtotta, gázkamrákba küldte, légerekben halálra dolgoztatta stb. stb. A legkegyetlenebb állat az ember. Hol van a kiút? – kérdeztem magamban, míg el nem aludtam.

Közvetlen letartóztatásom után történt egy reggel. Ültem az ágyon, felkészülve a reggeli programra, figyeltem a kinti zajokat, lépteket, ajtónyitást, -csukást, a fegyőr lefojtott figyelmeztetéseit. Figyelmemet többször megismétlődő kiáltás vonta magára: „Édesanyáám, ééédesanyáám, ééédesanyáám”! Utána erélyes rászólás: „gura!” (pofa be!). A kiáltások elég messziről, a fogda egy másik részéről hallatszottak. Háromszor, négyszer. Kétségbeesett hang. Fájdalommal tele. Megborzongtam. Nem kísérte jajgatás. Nem verték. Félelmetes volt. Napokkal később megismétlődött. Cellatársaim azt mondták, nem első eset ez az édesanyját hívó kiabálás. Egyszemélyes zárkába elkülönített fiatal elkeseredésében hívja édesanyját – véltem. Előfordul. Unalmában vagy félelmében. Nyomasztó magánya, büntetésként rákényszerített társtalansága ellen tiltakozik: magában beszél, dúdol, imádkozik, mert a magány, a csend, amennyire gyógyító lehet, éppen annyira lehet örületbe kergető is.

Mikor a börtönből kiszabadultam, tudtam meg, hogy az édesanyját hívó letartóztatott Bartis Ferenc egyetemi hallgató volt, akinek a kihallgatása akkor folyt a halottak napi megemlékezésekkel kapcsolatban a magyar írók sírjánál a Házsongárdi temetőben, az 1956-os magyar forradalom utolsó napjaiban.

A reggeli program után gubbasztottunk az ágy szélén ülve.

Vártuk, mi újat hoz a nap. Fönt a fotelekben ülve, a feketekávé fogyasztása közben mit határoz a stáb.

A memorandum

Kínzó gondolataimmal visszakanyarodtam a tanulmányhoz. Még csak nem is tanulmány, fogalmazvány. Mit válaszolhatok a vizsgálótiszt vádló kérdéseire? Visszatekintve a történelmi múltba, magyaráztam magamnak a fogalmazványt és összegeztem tartalmát.

A Kelet-Közép-Európában élő népek békéjét zavaró körülmény a XIX. század óta a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Sajnos, a kérdés rendezésében az első világháború után a trianoni békében a nyugati nagyhatalmak a csehek és balkáni szövetségeseik követeléseit kielégítendő a valóságot mellőzve vagy meghamisítva igazságtalan megoldásokat hoztak. Az évszázadok alatt kialakult, sokféle népet magában foglaló Osztrák–Magyar Monarchiát, azon a címen, hogy a népek börtöne, felszámolták és feldarabolták. A Monarchiában élő népek és nemzetiségek vagy függetlenek lettek, vagy szomszédos fajtestvéreikkel egyesültek. Ugyanakkor az újonnan alakult Csehszlovákia, a megnagyobbodott Románia és Szerbia három és fél millió magyart és több millió németet kényszerített uralma alá, mert a határok újrarajzolásakor nem vették figyelembe a fennálló etnikai szempontokat. A nemzeti államaik kialakítására törekvő csehek, szlovákok, románok a határaik között élő más népek ellen állandóan fokozták az elnyomást, különféle eszközökkel igyekeztek megtörni, elűldözni ősi lakhelyükről, kivándorlásra kényszeríteni vagy beolvasztani a magyar és német nemzetiséget.

A két világháború között a román kormányok nemzeti-ségi politikája inkább propagandacélokat szolgált a külföld felé ahelyett, hogy a gyulafehérvári nyilatkozatnak megfelelően rendezték volna nemzetiségeik helyzetét. Az anyanyelv

használatának jogát szűk területen engedték érvényesülni; a helyhatóságokban megszorításokkal, az oktatásban csak az egyházi iskolákban s ott is bizonyos korlátozásokkal. A törvényes intézkedések általában kimerítették a megkülönböztetés és elnyomás kritériumait.

Az erdélyi magyarság azt remélte a második világháborút lezáró párizsi békétől (1947), hogy a nagyhatalmak a trianoni határokat nem állítják vissza, már csak azért sem, mert a háború kirobbantásának okai között ott szerepelt a Trianonban etnikailag rosszul elrendezett Közép-Duna-medence. Biztató volt a reménykedésre a szovjet–román fegyverszüneti szerződés szövege is: „A békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételeztem, Erdély (vagy annak nagyobb része) adassék vissza Romániának s a Szovjet Kormány hozzájárul, hogy ebből a célból a szovjet csapatok Romániával közös katonai hadműveletekben vegyenek részt Németország és Magyarország ellen.”

Ebben a reményében azonban a magyarság csalatkozott. Nemcsak hogy visszaállították a trianoni határokat, hanem az idegen uralom alá került három és fél millió magyarságra még nagyobb elnyomás nehezedett. Amíg a trianoni békeszerződésben pl. Romániát a nagyhatalmak kötelezték Erdélyben az uralma alá került nemzetiségek jogainak tiszteletben tartására, addig a második világháborút lezáró párizsi békeszerződésből ezt a záradékot teljesen kihagyták.

Emlékezve a két világháború közötti román kormányok magyarellenes nemzetiségi politikájára, az erdélyi magyarság túlnyomó többsége lelke mélyén elutasította a párizsi békét. Csak a Magyar Népi Szövetség kommunista vezérkara fogadta megelégedéssel. Attól tartott ugyanis a magyarság, hogy visszatér a román politikai vezetés az 1940 előtti magyar- és demokráciaellenes gyakorlathoz a nemzetállam megteremtése érdekében. A magyar tömegek fenntartásai a párizsi békével kapcsolatban rövid négy esztendő elteltével be is bizonyosodtak, amikor az első koncepció perекet a magyarság vezetői ellen megrendezték. (Márton Áron püspök pere: 1951. július 30.)

A Bourbonokhoz hasonlóan az 1944 utáni román politika sem nem tanult, sem nem felejtett. Köztudott, hogy a két világháború között érvényesített nemzetiségellenes nacionalista politika is hozzájárult Európa s benne Románia háborúba sodródásához.

1944 őszén, a második világháború végén a magyar nemzetiség ellen elkövetett kegyetlenkedésekre a Szövetséges Ellenőrző Bizottság azzal felelt, hogy Észak-Erdélyből a román közigazgatást kitiltotta. Nagy lecke volt ez a román nacionalizmus számára. Bár a szovjet politika elkötelezte magát Románia trianoni határainak visszaállítására, mégis a román közigazgatást csak úgy engedélyezte Észak-Erdélybe bevezetni, hogy a Groza-kormánynak ígéretet kellett tennie a nemzetiségi jogok garantálására. A Groza-kormány 1945. március 6-án tett nyilatkozatában ünnepélyesen vállalta is a kikötés teljesítését.

Viszonylag rövid idő alatt a magyar nemzetiségi kérdés rendezésében olyan eredményeket mutatott fel, mint a teljes anyanyelvi oktatás kiépítése az óvodától az egyetemig (Bolyai Tudományegyetem) és az anyanyelv használata a közéletben azokban a helyhatóságokban, ahol a magyar lakosság többségben volt. Úgy látszott, hogy Romániában a legjobb úton van a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezése. Grozát és kommunista politikát folytató kormányát azonban nem csupán humanista elvek vezették nemzetiségi politikájában, hanem elsősorban az a nagy cél, hogy a párizsi béketárgyalásokon a trianoni határok visszaállítását sikerre vigyék. Ezt el is érték, ugyanis a román kormány békedelegációja számára a Magyar Népi Szövetségtől cserében számára kedvező nyilatkozatot kapott.

Az MNSZ Végrehajtó Bizottságának 1945. november 15–18-án Marosvásárhelyen tartott ülésén Bányai László azt a javaslatot tette, hogy a Végrehajtó Bizottság szavazza meg: „az erdélyi magyarság kijelenti, hogy Romániához akar tartozni, mert a román kormány a legnagyobb megértéssel viseltetik a magyarsággal szemben”. A javaslatot nagy felháborodás fogadta, a határozat mégis megszületett, igaz, nem Bányai

megfogalmazása szerint. Magam Nicolae Tătărescunak, a román békedelegáció elnökének a párizsi béketárgyalások asztalára letett szövegét ismerem: „Meg vagyunk győződve arról – jelenti ki az MNSZ százas intézőbizottsága –, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzeti jogegyenlőség megvalósításának, a határok feloldásának a kérdése. Nem helyeselhetők semmi olyan törekvés, akár magyar, akár román részről, amely a bécsi döntéshez hasonló módszerrel a nemzeti reakció szolgálatában Erdélyből újra háborús tűzfészket teremtené. Hálásak vagyunk a Groza-kormánynak, amely biztosította politikai és közgazdasági jogainkat és lehetővé tette, hogy saját anyanyelvükön iskoláztathassuk gyermekeinket.” (Domokos Pál Péter: *Rendületlenül...* 177–178. Eötvös Kiadó, Pécs, 1989.)

Míg a művelődési életben a Groza-kormány tényekkel igyekezett bizonyítani a jogegyenlőség építgetését, más területeken már megindult a támadás a magyarság ellen. 1947. február 11-től, a párizsi békétől és a köztársaság kikiáltásától, 1947. december 30-tól a román kommunisták megkaparintva a teljes hatalmat, az osztályharc, a marxizmus–leninizmus jelszavai alatt elkezdték azt az ember- és magyarellenes politikát, amelyből ízelítőt már adtak a szovjet megszállás kezdetén. Előbb az egyházi és polgári vezetőket állították félre, azután azokat az MNSZ és kommunista vezetőket, akik útjában álltak az RKP gyakorlati politikájának, akikben még pislákol az identitástudat halvány lángja. A kommunista párt inkvizítorai kiválóan értettek ahhoz, hogy felkutassák, kiket kell a proletárdiktatúra útjából leseperni. Kezükben volt a gazdag szovjet tapasztalat, hogy mire mit lehet ráfogni: megbújt fasiszta, horthysta, osztályellenség, klerikális reakciós, megalkuvó, a Nyugat előtt hajbókoló áruló, a pártba befurakodott ellenség stb. stb. Mindezt a párt nyíltan tette, az alapszervezetekben a párttagok jóváhagyásával, s mindig egyhangú volt a megbélyegzés. A legkegyetlenebb, legembertelenebb asszimilációs politikát indította el a kommunista diktatúra a nemzetiségek, köztük a magyarság ellen.

Mit tartalmaz tehát a tanulmány, illetve fogalmazvány? Az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldatlanságát sérelmezi, ki-mutatva azt, hogy a Trianon előtti magyar adminisztrációban, ha nem is volt általánosan kielégítő a nemzetiségek helyzete, de jobb volt, mint a Trianon utáni, és ezen még rontott a párizsi 1947-es békeszerződés. Ezt kellene mindenki számára megnyugtatóan rendezni.

Hogyan? Erre a kérdésre próbál feleletet adni a tanulmány.

A nemzeti törekvések következtében Erdély népeinek évszázados békés együttélését 1848-tól, de még inkább a trianoni (1920) és a párizsi (1947) békétől állandó veszélyt jelentő nyílt vagy titkos politikai harc váltotta fel. A két említett igazságtalan békediktátum méltánytalanul súlyos csapást mért a kisebbségi sorsba taszított magyarságra. Az egységes nemzeti államot máról holnapra megteremteni akaró román politika, kihasználva a számára kedvező nemzetközi hatalmi viszonyokat, újabb támadást indított – most a lenini nemzetiségi politika hazug jelszavaival – az erdélyi magyarság felszámolására.

A tanulmány Erdély történetének négy nemzetközi közjogi viszonyát vizsgálja meg: Erdély mint a magyar királyság része, Erdély mint független állam, Erdély mint a román állam része és Erdély megosztva Magyarország és Románia között. A négy történelmi közjogi helyzetet szigorú kritikának alávetve, mindenféle szempontból mérlegelve a két érdekelt nép szemszögéből mindenik elrendezés előnyeit és hátrányait, a tanulmányíró Erdély területének megosztása mellett foglal állást, a lakosság számarányának megfelelően lakosságcserével egybekötve. A vizsgált négy megoldási forma közül ez felelne meg leginkább a két nép érdekeinek, s ez adná a legnagyobb támaszt a kelet-közép-európai és az európai béke ügyének, s végül is ez oldaná meg igazságosan az erdélyi nemzetiségi kérdést. Persze mindent a két nép teljes egyetértésével és az Egyesült Nemzetek támogatásával [kell] megvalósítani.

Az első kihallgatás benyomásom szerint inkább tájékoztató jellegű volt. Alig esett szó a „memorandum”-ról, valószínűleg még nem tanulmányozták. De más irányba mutató kérdéseket nem tett fel nekem a kihallgató tiszt. Nyugtalanságom nem csökkent.

Az egyik cellatársam elmondta, hogy ők sokan vannak együtt letartóztatva és több tiszt vizsgálja ügyüket. Minden cél nélkül mondja-e ezt, vagy a beszélgetés elindításának szánta, hogy kiszedje belőlem, hányan vagyunk és miért vagyok letartóztatva – nem tudtam. Igaz, én sem fűztem kommentárt szavaihoz.

Tisztában voltam azzal, hogy nem lesz könnyű a tanulmánnyal kapcsolatos kihallgatás. Tartottam is tőle, állandó feszültségben voltam miatta. Többször végiggondoltam. Hogy a rendszer által tiltott verseket olvastam, vagy a forradalom alatt megjelent magyarországi újságokat átböngésztem, a tanulmányhoz viszonyítva kevésbé tartottam veszélyesnek.

Biztosra vettem, hogy az ankét fő irányítói: Bainer őrnagy és Gruia Manea összedugták a fejüket, áttanulmányozták a dolgozatot, a nyomozó- és vizsgáló tisztekkel érdemben megtárgyalták a vizsgálat lefolytatását. Az első kihallgatás előtt nem láttam súlyosnak a helyzetem. Bár gondoltam arra, hogy a dolgozatot, amelyet nálam magukhoz vettek, büntárgynak veszik. A házkutatáskor olyan nyomra egyáltalán nem akadtak, amely bizonyította volna, hogy foglalkozom vagy foglalkoztam a dolgozattal. Semmiféle általam leírt jel, ceruzavonás nem árulkodott tanulmányozásáról. Az első kihallgatás után azonban rádöbrentem, hogy állításom nem hiszik el, igaz, az ellenkezőjét sem tudják bizonyítani. Vehetik a dolgozatot előtanulmánynak egy memorandumhoz. Mennyi az, amiért felelősséggel tartozom? Vannak dolgok, amelyek alól kibújni nem lehet, mert dr. Dobaival és Komáromyval is kapcsolatban vannak. Mit vallanak ők?

Átgondoltam a védekezésem. Dr. Dobai nem beszélt nekem semmiféle memorandumról, aminthogy igaz is volt. Az írás nem memorandum, nem tanulmányoztam, észrevételeket a benne foglaltakhoz nem fűztem, céljairól bizonyosat nem

tudtam. A tiltott sajtótermékeket pedig csak magamban olvastam.

Napok teltek el, amikor újból megnyikordult az ajtón a kallantyú, nyílt a cella ajtaja, s az ör, mint első alkalommal, magához intett, feltette a vakszemüveget a szememre, és felvezetett kihallgatásra. Ujti főhadnagy kis idő múlva utánunk lépett az irodába, addig a fegyőr nem is engedte, hogy a szemüveget levegyem. Most nem vágott in medias res a kihallgatásba. Közölte velem, ha valami kérésem van a fogdai bánásmóddal kapcsolatban, vagy valami szükséges, forduljak bizalommal hozzá, mert csak ő intézkedhet.

– Cigarettazik-e? Van-e szüksége valamire?

A kérdés meglepett, hirtelen nem tudtam mire vélni.

– Nem cigarettázom. Most nincs is szükségem semmire – válaszoltam.

– Beszéljen a magánál talált memorandumról! Őszintén. Ne hallgasson el semmit!

– A memorandumot dr. Dobai fogalmazta – kezdtem vallo-másomat. – Arról nincs tudomásom, hogy valaki segített volna neki. Én nem segítettem sem adatokkal, sem tanácsokkal. Azt sem tudom, hány példányban készült. Csak arról a példányról tudok, amelyet dr. Dobai letartóztatásom előtt hozzávetőleg egy héttel adott át nekem elolvasásra, s amelyet a házkutatáskor nálam megtaláltak. Elolvasás után dr. Dobainak kellett volna visszaszolgáltatnom. Senkinek nem mutattam meg, sem jegyzeteket, se másolatot nem készítettem róla. Nem is volt rá időm; tanulmányozni nem tudtam terhes munkahelyi elfoglaltságom miatt.

– Mi a memorandum tartalma?

– Nagyjából arra emlékszem, hogy a dolgozat Erdély magyar és román lakosságának az utolsó évszázadi történetéről szól a területi változásokkal összefüggésben. Arról, hogy Közép-Kelet-Európa e térségében a békét az utolsó száz esztendőben mérgező nemzetiségi kérdést minden itt élő nép

számára igazságos módon rendezni kellene, hogy minden nemzetiség és nép identitását megőrizve élhessen és saját kultúrájában fejlődhessen.

Mind a magyar, mind a román nép a XIX. század második felétől kezdve saját nemzeti állam megteremtését tűzte végső célként maga elé. Sem a magyar, sem a román kormányok nem biztosították a határaik között élő más népek, nemzetiségek számára a szabad fejlődéshez szükséges demokratikus berendezkedést, el egészen az önkormányzatig, hanem céljaik megvalósításához az asszimiláció vagy a kivándoroltatás útját választották. Ilyen körülmények között természetes, hogy nem volt olyan román, aki magyar fennhatóság alatt akart volna élni (1918 előtt) és fordítva, olyan magyar, aki román uralom alatt (1918–1940 között).

Az asszimilációs és elnyomó politika elleni tiltakozásul tették közzé 1892-ben a magyarországi románok a Memorandumot, amelyben a császár, később pedig az európai nagyhatalmak elé tárták panaszukat. Az első világháború után a trianoni békében (1920) ügyük rendeződött. Magyarország románlakta területeit a Román Királysághoz csatolták, ugyanakkor majdnem másfél-kétmillió magyar került az új határokkal román uralom alá.

A román elnyomó politika ellen a magyarság hasonló módon többször tiltakozott Genfben a Nemzetek Szövetségénél a két világháború között, de eredménytelenül. Észak-Erdély Magyarországhoz csatolásával 1940-ben több mint egymillió magyar tért vissza fajtestvéreihez, de majdnem ugyanannyi román szakadt el testvéreitől s került kisebbségi sorsba. A párizsi békeszerződésben (1947) újból a trianoni állapotokat állították vissza. Ez az elrendezés igazságtalan, és abban a pillanatban, amikor a román nemzeti állam megteremtésére való törekvések szabad utat nyernek, megindulhat a nemzeti kisebbségek, köztük a magyarság beolvasztásának politikája. Nincs semmiféle garancia arra, hogy a román politikában az erőszakos asszimiláció és nemzetiségi üldözés vissza ne térjen. Az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldatlanságát sérelmezi a dolgozat, kimutatván azt, hogy a Trianon előtti magyar

adminisztrációban ha nem is volt általánosan kielégítő a nemzetiségek helyzete, de jobb volt, mint a Trianon utáni, és ezen rontott a párizsi békeszerződés 1947-ben.

– Maga azt állítja, hogy időhiányban volt. Tanulmányozni nem tudta a memorandumot, de átolvasta. Nem hiszem, nem vette volna észre már egyszeri elolvasás után, hogy a memorandum ellenséges tartalmú. Miért nem jelentette az állambiztonsági szerveknek, vagy miért nem égette el?

– Első, felületes elolvasás után egyszerű tanulmánynak tekintettem az írást. Semmiféle ellenséges támadást nem tartalmaz Romániával szemben. Nem tartottam törvénybe ütközőnek, az országra nézve veszélyesnek. A téma, a nemzeti-ségi kérdés azok közé a politikai-társadalmi kérdések közé tartozik, amelyekről pro et contra lehet vitatkozni. A dolgozat külső formája pedig semmiképpen sem memorandum. Ellenkezőleg, pusztá fogalmazvány, nem végleges, helyesírási hibákkal teli szöveg. Ezért nem jelentettem a hatóságoknak, és ezért nem égettem el.

– Dobai azt állítja, hogy a memorandumról előzetes beszélgetéseket folytattak.

– Előzetes beszélgetéseket semmiféle memorandumról nem folytattunk. Dobai a dolgozat nálam talált példányát az utcán adta át olvasásra, nem egészen pontosan egy héttel a házkutatás előtt. Véleményt a dolgozatról nem cseréltünk, nem is volt rá alkalmunk, ugyanis nem találkoztunk.

Kihallgatás közben Uşiu szorgalmasan jegyzett. Most sem mulasztotta el megkérdezni, hol vannak a dolgozathoz fűzött észrevételeim, jegyzeteim. Feleletem természetesen most is tagadó volt. Közben az óráját nézegette. Pár perc múlva meg is jelent az ör és visszavezetett a cellába.

Az idő már délutánra fordult, két alumínium tányérban az ebéd és a napi turtoj az ágyamon várt. Éhes voltam, az utolsó falatig elfogyasztottam. A kihallgatás kifárasztott. A cellatársak újságolták, hogy ők már voltak kint a szabad levegőn a

napi 15–20 perces sétán. Március végi napos idő volt, látszott az irodából is. Délután némán ültünk a cellában az ágy szélén, az órák eseménytelenül teltek. Az ór nem sokat lesekedett az ajtón. Elnézőbb ór volt szolgálatban. Most történt, hogy az ágyon rövid ideig bátorkodtam végigfeküdni. Felváltva sétáltunk is az ágyak között.

A szakállam megnőtt, kezdett visszakunyorodni, szúrta az arcom, letartóztatásom óta nem volt borotválás. Általános tisztálkodás szombaton lett volna: fürdés, mosás. A borotválkozás különben sem volt pontosan naphoz kötve. A borbély mindig sietett, tartottam tőle, hogy megvág, mint ahogy egyszer meg is történt.

Este, mikor a szükségletre vittek ki, azt vettem észre, hogy az ór csizmáján posztópapucs van. Hát ez ugyan minek? Később megfigyeltem, hogy a papucsviselés általános, nemcsak a fogdában, hanem a börtönben is viselték. A papucs, úgy látszik, a konspiráció eszköztárába tartozott. A folyosón a zajtalan mozgás, a tökéletes ellenőrzés nélkülözhetetlen eszköze volt.

Kezdem már megszokni a villanyfénynél is az alvást. Lefekvés után eltöprengtem a délelőtti kihallgatáson. Vajon milyen vádakkal állhatnak még elő? A hatalom úgy magyarázza a dolgot tartalmát, ahogy akarja. Ha egyszer el akar seperni az útjából, vagy példát akar statuálni személyemmel, keres rá okot. Az 1945 óta kibontakozó kommunista uralom számtalanszor meggyőzött erről. Egyébként a kihallgatást végző tiszt beszélgetés közben mondta is: ha valakit be akarnak zárni – találunk rá okot.

A fogdában, az előzetes letartóztatásban a semmittevés, a bizonytalanság, a teljes kiszolgáltatottság és nem is annyira az elkövetett bűntett beismerése, mint inkább az ártatlanság megvédése viseli meg lelkiileg és erkölcsileg az embert. Ismeretes, hogy a kommunista bűnüldözés a bűntettet egyértelműen bizonyító tárgyak hiányában a vádat a lelkiismeret elé viszi, és egyszerűen a beismerés kikényszerítésével minősíti bizonyítottnak. Csak a spártaiak nevelték fiaikat a legnagyobb testi és lelki szenvedések elviselésére. Az ember, tudjuk, esendő és

törékeny, kényszer, verés, kínzás, fenyegetések és más pszichikai nyomás alatt olyan büntettet is beismer, amelyet soha nem követett el. Ilyen váddal küldöttek nem egy állampolgárt bíróságra, különösen ha osztályhelyezete, hite miatt vagy valamilyen más okból már ellenségnek nyilvánították.

Mint egy rögeszme, konokul foglalkoztatott két kérdés: a tanulmány tartalma és célja. Az elsővel kapcsolatban Uțiu már tett is fel kérdést. Vártam, mikor fog kérdezni a dolgozat célját illetően. A legutolsó kihallgatáson egy elejtett szavából megtudtam, hogy Komáromy barátomat is ő vallatja. Ebből arra következtettem, hogy a kihallgatások jegyzőkönyvei alapján egyeztetik a vallomásokat.

Vártam a lefekvést. Reméltem, kialhatom magamat. A kiadós álom reménye azonban füstbe ment. Alig hajtottam párnára a fejem, jövés-menés, járkálás zaja ébresztett fel. Ajtók nyitása, csukódása vert lármát. Tömeges letartóztatásokra gyanakodtam. Köztudott volt, hogy általában éjszaka szedte áldozatait a Securitate. Pár nap múlva a magas cellatárs újságot, hogy a Nyugati Szigethegységéből, Poságáról sok móc parasztot tartóztattak le, akik kapcsolatban álltak a Şuşman testvérekkel, azoknak menedéket adtak, élelemmel látták el és támogatták őket. Az egyik Şuşman ügyvéd volt, és utóbb megtudtam, hogy a Securitatével vívott tűzharcban elesett. Testvérét elfogták és halálra ítélték.

Március hónap idegölő várakozással és kihallgatással telt. Úgy véltem, a főhadnagy folytatja a házkutatást és újabb bűntárgyak és szálak után nyomoz. Börtönből való szabadulásom után, 1964-ben volt háziasszonyom megerősített vélekedésében, és elmondta, hogy napokon át a Bethlen utcából figyelték a lakásom. Volt eset, amikor a milicista tőle tudakolta az épületbe bement személy kilétét.

Március 25-én vagy 26-án a fegyőr ismét felvitt kihallgatásra. Magam a dr. Dobai szerkesztette dolgozatra voltam lelkiileg felkészülve. Kíváncsian vártam a kérdést. Dehogy

vonatkozott a kérdés a tanulmányra. Utiu csúfondárosán, mosolyogva az ügyhöz egyáltalán nem tartozó kérdést tett fel:

– Hogyan is zajlott le az a bizonyos Sándor, József névnap multság, amikor mindenki berúgott? Számoljon be róla részletesen.

Mellbe vágott a kérdés. Mi köze a névnap tanári multságnak a vizsgálathoz?

– A tantestületben két Sándor és két József nevű tanár volt. Szokás, hogy felköszöntjük tanár kollégáinkat névnapjuk alkalmával. Mivel négy tanár névnapja esett egybe, batus multságot rendeztünk tiszteletükre. Senki sem itta magát az asztal alá. Ennyi volt az egész.

– Csak ennyi? Nem emlékszik, milyen nótákat énekeltek? Hiszen magasra csapott a hangulat.

– Népdalokat, hallgatókat stb., magyarul, románul.

– Azt mondják, akik ott voltak, irredenta énekeket is énekeltek. Nem emlékszik?

– Nem. Nem emlékszem.

– Hát akkor a *Széky himnuszt* meg a *Horthy Miklós katonája vagyok* indulót ki énekelte?

– Én nem énekeltem, de egyáltalán nem is emlékszem, hogy mások énekeltek volna.

– Az ott jelen voltak azt állítják, hogy énekeltek és maga is énekelte.

– Tessék szembesíteni azzal, aki azt állítja, hogy én énekeltem.

Szembesítésre nem került sor.

Ezzel az ügy lezárult.

Erre az epizódra azután is visszagondoltam. Miért volt fontos a Securitatének az, hogy énekeltem-e a két említett éneket?

Jóval a tárgyalás után Szamosújváron a börtönben egy Micu nevű idős dési törvényszéki bíróval (lánya tanárnő volt) ismerkedtem meg. Unalmunkban egyebek mellett sok jogi kérdést is megtárgyaltunk. Többek között én elmondtam a két énekkel kapcsolatos kihallgatásom. A hosszú törvényszéki gyakorlattal rendelkező bíró megmagyarázta, hogy az

én esetemben az énekkel nyilván a nacionalizmust akarták rám bizonyítani. Egyébként, ha csak bírálni merészelt egy magyar a „népi demokratikus” rendszer valamely intézkedését, arra szabályszerűen rásütötték a nacionalista, horthysta bélyeget. S ezzel már ki is húztak az igazságát kereső polgár lába alól minden védekezési lehetőséget.

A forradalom sajtója

A Sándor-, József-napi mulatságról megejtett kihallgatás után vártam, mikor kell számot adnom az „ellenséges” sajtó olvasásáról. Hogy ne érjen teljesen meglepetésszerűen, kezdem összeszededgetni az adatokat, mit olvastam.

A magyar forradalom rövid ideje alatt megjelent szabad sajtó termékeit dr. Dobai sógora, Varga László református lelkész hozta át Magyarországról Kolozsvárra. Nekem dr. Dobai közvetítette olvasásra. Abból a nagy mennyiségű forradalmi napi-, heti- és röplapból, kiáltványból, ami a nyomdákból két hét alatt kikerült, viszonylag nagyon kevés jutott el hozzánk. Kézhez kaptam az Irodalmi Újság egy számát, a Szabad Nép ugyancsak egy-két példányát, valamint még két-három példányt a forradalom szabad napjaiban indított új napilapok közül.

Az egyhangú, csak termelési kérdésekkel foglalkozó, a párt által sugallt és cenzúrázott újságok után mohón vettem a kezembe és olvastam a forradalomról szóló közleményeket, a forradalom nagyszerű harci tényei által ihletett legkisebb prózai írást vagy verset is. Három műre az Irodalmi Újságból még most is emlékszem: Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról*, Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* és Németh László *Emelkedő nemzet* című esszéjére. Ezek voltak azok a művek, amelyek a kihallgatás anyagát képezhatték. Nézzük, mi lett a vége, mi sült ki belőle.

A tiltott sajtó olvasása, úgy emlékszem, márciusban került terítékre. A hónap végén sűrűbben vittek kihallgatásra.

Éppen szabad levegőn voltam, amikor váratlanul megjelent az őr a vakszemüveggel és kihallgatásra vitt. Vajon a tanulmányról vagy a tiltott sajtóról fognak kihallgatni? – kérdeztem magamban. Szakállas voltam. Uőiu hogyanlétemről érdeklődött.

– Nem volt borotválás – jegyeztem meg.

Az asztalán hevert az Irodalmi Újság és a többi elkobzott sajtótermék.

Az Irodalmi Újság a Magyar Írószövetség hetilapja volt. Talán ez volt az utolsó Budapesten megjelent száma. A forradalom után Párizsban jelent meg, az emigráns írók kiadásában. A Kádár-kormányhoz hű írók Élet és Irodalom címmel új hetilapot indítottak, amely Budapesten ma is megjelenik.

– Milyen sajtótermékeket, újságokat, röpiratokat olvasott a magyar ellenforradalom alatt és után? – szegezte nekem a kérdést.

– A forradalom alatt nem olvastam ellenséges sajtóterméket, azok csak az októberi–novemberi események után kerültek át a magyar–román határon. Akkor is csak az Irodalmi Újságot és a forradalom napjaiban megjelent politikai napilapok egy-két példányát láttam Dobai lakásán. Az újságokat átnéztem, amit érdemesnek tartottam, elolvastam.

Uőiu az asztaláról kezébe vette és felmutatta az Irodalmi Újságot. Kissé elnyűtt volt, sokan olvashatták. Megkérdezte:

– Ráismer? Ez a szám járt-e a kezében?

– Igen – válaszoltam.

– Mit olvasott el az Irodalmi Újságból, és mások voltak-e jelen? Hangosan olvasta-e?

– Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* és Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* című verseit olvastam.

A további kihallgatás egy műre összpontosított, Illyés Gyula költeményére. Uőiu a kezembe adta a lapot és kért, hogy hangosan olvassam fel, amit én meg is tettem. Illyés költeménye gépelt példányban közkezen forgott már.

– Foglalja össze a költemény mondanivalóját. – Ahogy ő mondta: a tartalmát.

– A költemény témája a zsarnokság – mondtam –, a korlátlan önkény lírai megelevenítése.

Politikai, szociológiai bevezető szavak után néhány mondatot mondtam a költeményről is. A zsarnok és hívei nem tartják tiszteletben a törvényeket, a mások szabadságát. Fokozatosan a társadalom minden tagját, rétegét, még azokat is, akik támogatják, rettegés és félelem keríti hatalmába, és éppen a félelem által a zsarnokság eszközévé válnak. Végül is a zsarnokság következtében kialakult félelemre, besúgásra épített emberi viszonylatrendszer működésképtelenné válik. Olyanná, mint az az élő szervezet, amelyet a rákbetegség megtámad.

*Hol zsarnokság van,
Ott zsarnokság van...*

A zsarnokság mindenütt jelen van: börtönökben, vallatószobákban, a bíró ítéletében, a tapsban, éljenzésben, suttogásban, családban, iskolában, a szerelemben, a művész alkotásában, a parlamentben, egyszóval mindenben, még halálodban is a zsarnokot szolgálod. Megrázó! A költemény egyetlen hosszú mondat.

Majdnem ilyen tömören festettem le a zsarnokságot. Uőiu értette, figyelmesen, de komoran hallgatta. Hanem amit most vetek papírra, nevetséges, de igaz. Megkíséreltem a politikai tisztnek megmagyarázni, hogy a mi rendszerünk – akkor még a népi demokráciának nevezett rendszer – nem azonos a zsarnoksággal. (Hogyne lett volna azonos!) A proletariátus uralma, bár diktatúra, de nem zsarnokság. Uőiu meghallgatta „okoskodó” érvelésem. Magyarázatommal azt akartam elérni, hogy a költeménnyel nem a népi demokráciát támadtam, nem vagyok a népi demokrácia ellensége. Uőiu ezt nem fogadta el, és szemembe vágta: „Maga is és a hallgatói is, amikor a költeményt felolvasta, a rendszerre értették.” Ez volt a valóság. Megnyugtató a tény, hogy olyan humanista költő, er-

kölcsi tekintély, mint Illyés Gyula, is így látta, hogy ti. a népi demokrácia zsarnokság. Kiszabadulásom után tudomásomra jutott, hogy Illyés a költeményt jóval az 1956-os forradalom előtt írta.

– Másolatot készített-e, sokszorosította-e, mások figyelmét felhívta-e ezekre a művekre, versekre?

Erre a kérdésre egyértelműen az volt a feleletem, sem le nem másoltam, sem nem sokszorosítottam, sem nem hívtam fel rá senkinek a figyelmét.

A Securitate az ügyet az ellenséges tiltott propaganda területére terelte, rendszer elleni felbujtásnak minősítette és hétévi nehéz börtönbüntetésre értékelte, amit a katonai törvényszék ki is rótt.

Nem éppen mindennapi volt ez a kihallgatás sem. Mikor a cellába visszaértem, az ebédeltetésnek már vége volt, ebédem az ágyon várt, kihűlve.

A kihallgatások sűrűsödtek, nyugtalanságom nőtt. Zaklatott lelkiállapotom, idegességem sok sétával lepleztem, ha pedig az ágyon ültem, két kezemmel megragadtam az ágy vasát, ágyhoz szegeztem magam, és viselkedésem erős ellenőrzés alá fogtam. Cellatársaim arra figyelmeztettek, hogy álomban nyöszörgök és fel-felkiáltok. Reggel fáradtan ébredtem. Álmaimban legtöbbször szülőfalumban kószáltam, szakadékos patakpartokon, magas vízmosások szélén. Ha Kolozsvár volt álmaim színhelye, a Ferenc József (a mai Horea) úton jártam, vagy a 7-es számú liceumban (Brassaiban) órákat tartottam. Különös volt, álomban nem a szakomat, a magyar nyelv- és irodalmat, hanem franciát tanítottam. Reggel, ébredéskor bámultam magam, milyen tisztán és folyékonyán, szinte hibátlanul beszéltem álomban franciául. A valóság az, hogy tudtam franciául, de nem beszéltem olyan könnyedén, gördülékenyen, mint álomban.

Az első hónapok időszakából egy álmom különösen mélyen belevésődött emlékezetembe. Otthon voltam, tízéves gyermek lehettem, az udvaron gondtalanul játszodoztam. Egyszer csak berontott az udvarra egy dühös fekete bika és vadul rohant felém. Én felugrottam s beszaladtam a ház mögé. A

bika utánam, s elkezdtek körbe kerülni a házat. Kétségbeesve futottam. Szerencsére váratlanul a bika elé ugrott édesapám egy nagy bárdal a kezében, szembeszállt és elkezdett viaskodni vele, fejbe akarta ütni. Megmentette az életem a rám törő megvadult bikától.

Májusban a letartóztatottakat kihallgatásra vezető fegyőr egy közepes nagyságú szobába vezetett, amely inkább laboratóriumhoz hasonlított. Itt egy civil ruhás tisztviselő dolgozott. A szoba berendezése szokatlan alakú fiókos szekrényből, más kisebb bútordarabokból és olyan technikai eszközökből állott, amelyek a bűnügyi nyilvántartó akták, felvételek elkészítésére szolgálnak.

A tisztviselő rám nézett és a fal közelébe tett székre ültetett. Két fényképfelvételt készített rólam, egyiket szeméből, a másikat oldalról. Utána leparancsolta rólam a zakót és feltűrette az ingem ujját. Egy asztalkához vezetett, amelyre fekete festékkel bekent vastag linóleum volt ráterítve. A tisztviselő megfogta a bal kezem és szétterített ujjakkal rátenyeltetett a linóleumra úgy, hogy a festék teljesen belepje, utána rányomta egy papírra. Hasonló módon járt el a jobb kezemmel is. Ez nem volt elég, utána ujjlenyomatot vett. Mindegyik ujjamat megfogta és az ujjaim hegyét sorra egy ív különleges papírra nyomta rá. Ebből arra következtettem, hogy nincs remény a szabadulásra, a Securitate készíti a vád alá helyezést. Rendkívül megalázottnak éreztem magam. Annyi emberség azért volt a tisztviselőben, hogy a laboratóriumban lehetőséget biztosított a kézmosásra.

A kommunista bűnüldözés az ankét alatt teljes elszigeteltségben tartotta a vizsgálati fogságban lévő állampolgárt. Semmiféle kapcsolatot nem engedélyezett a családdal, se a jogi védelmet szolgáltató szervekkel, az ügyvédekkel.

A kihallgatásnak volt egy sajátos technikája. Ugyanazt a kérdést a politikai tiszt többször feltette. Ez a visszatérés a már egyszer jegyzőkönyvbe vett vallomásra legtöbbször a vádak csűrés-csavarása volt azért, hogy nem ugrik-e elő újabb adat, vagy esetleg az újra elmondott, megfogalmazott kérdés nem ad-e lehetőséget arra, hogy a vallomást átértelmezzék, újabb szálakat fedezzenek fel, amelyek a további nyomozás számára hasznosak lehetnének.

A tanulmány ankétjának elhúzódása rossz ómen volt. Magam feltételeztem, hogy a tanulmányt csak szűk körben ismerik. Kihallgatásaim csak dr. Dobaival és Komáromyval való kapcsolatomban szorítkoztak. Nem is volt mással kapcsolatomban.

Az ankét elhúzódásának okát kutattam. Vajon a mindig mindennel elégedetlen, gyanakvó Securitate dr. Dobai és Komáromy kapcsolatai után járt? Újabb szálak után nyomoz? Vagy már újabb letartóztatások is történtek?

Májusban mintha fordulat állt volna be az ügyem kezelésében. Keményebben kezdett Uțiu faggatni, főként arról, mit tárgyaltam dr. Dobaival a nemzetiségi kérdéstről, mit akartunk a memorandummal. Egyenesen nekem szegezte a kérdést: mit keresett dr. Dobai Márton Áron püspöknél? Én tagadtam, hogy lett volna a püspöknél. Tagadhattam, hisz nem is tudtam a dr. Dobai Márton Áron püspöknél tett látogatásáról. Ez volt a valóság. Dobai nem mondta nekem, hogy szándékában van elmenni.

Márton Áron nevének említése a kihallgatáson új megvilágításba helyezte a letartóztatásunk körülményét. Több, mint bizonyos, dr. Dobait Gyulafehérvárról hazajövet tartóztatták le – gondoltam. Márton Áron ugyanis kényszerlakhelyen volt,

s az öt látogatókat figyelték, következképpen dr. Dobait is. De nemcsak ez volt új. Utiú azzal vádolt, hogy én mint katolikus hoztam szóba Márton Áront, mint akit meg kellene kérdezni az ügyel kapcsolatban. Ez persze minden alapot nélkülözött. Nyilván jobban bele akartak keverni a tanulmány ügyébe. Bűntársnak akartak minősíteni.

Egy májusi nap délelöttjén maga Utiú jött utánam és vezetett fel kihallgatásra. Persze, a konspiráció előírásait betartva, vakszemüveggel. Úgy látszik, sürgös volt a dolog. Most sem vágott bele a kihallgatásba. Több kérdést intézett hozzám, amelyek nemcsak hogy megleptek, hanem zavarba is hoztak. Én a kérdéseket elterelőknék minősítettem.

– Az a hír járja magáról, hogy „jó” tanár. A diákjai meggyőződéséért szerették, vagy jó felkészültségéért? Miért kedvelte a környezete? Miért volt népszerű? Sok barátja volt az értelmiségiek körében?

Lényegében banális, ostoba kérdések voltak – én legalább is annak minősítettem.

Mi ez? Csapda vagy valamiféle captatio benevolentiae? Nem tudtam, mit válaszoljak.

– Ezek a kérdések nem képezhetik az ankét tárgyát – mondtam. – A Securitatének megvan minden lehetősége és eszköze, hogy felderítsen rólam mindent. Meggyőződésem, hogy önöknek csak az értékes, az a vélemény, amit másoktól gyűjtenek be.

– Mit beszéltek Dobaival a memorandumról?

– Nem sokat látogattam dr. Dobai lakását. Születés- vagy névnap alkalmával tettem tiszteletemet a családnál. Ezek a látogatások viszont nem voltak alkalmasak politikai jellegű beszélgetésekre. Memorandumról meg ugyan nem volt szó. Valószínűleg ő sem határozta el magát a dolgozat megírására. Magam utoljára január 18-án, feleségének a nevenapján, Piroska-napon tettem látogatást náluk. Előzetes beszélgetéseink, vitáink arról, hogy memorandumot kellene készíteni a

hazai nemzetiségi kérdésről, nem voltak. Váratlanul jött nekem is, amikor az utcán megállított és átnyújtotta elolvasásra és véleményezésre írását.

– Mivel nem volt maga megelégedve a nemzetiségi kérdésben?

– Nem is az, hogy elégedetlen voltam, hanem az államosítás után nem láttam jövőnket biztosítva. Nagy veszteség érte a magyarságot a nemzetiségi iskolahálózat, tudományos intézmények, közművelődési egyesületek és egyéb gazdasági, kereskedelmi szervezetek állami tulajdonba vételével. Százados intézmények helyett egyetlen új intézmény létesült, a Bolyai Tudományegyetem, és az állam törvényesen nem garantálta, hogy mindaz, amit államosítottak, továbbra is a magyar nép tulajdonában marad. Az államosítást betetőzte a Magyar Népi Szövetség megszüntetése 1953-ban, miáltal a magyarság egyetlen érdekvédelmi szervezetét veszítette el. Megszüntették az önálló magyar tanügyi igazgatást, kimondták, hogy a műszaki oktatás csak az állam nyelvén történhet. Az I–VII. osztályig fokozatosan numerus clausushoz kötötték a nemzetiségi gyermekek számára az osztályok indítását, és számos iskolában gazdasági okokra hivatkozva megszüntették a magyar igazgatást, egyszerű tagozattá fokozva le őket. Megkezdődött a magyar nyelv lassú kiszorítása a közéletből. Még a Magyar Autonóm Tartományban is az a tréfa járta: „az autó magyar, de a sofőr román”. Egyáltalán 1953-tól a Román Munkáspártban az ultranacionalista frakció előretörésével megkezdődött a nemzetiségi jogok fokozatos, nyílt vagy leplezett megnyirbálása. A román kormány és pártvezetés egyetlen hivatalos lépést sem tett annak érdekében, hogy a román nép fiai az iskolában megismerkedjenek a vegyes lakosságú Erdélyben a magyar nyelvvel és magyar kultúrával. Ezzel szemben erőszakolták a román nyelv tanítását már az óvodától kezdve a magyarság körében. Kolozsvárott, amely még mindig többségében magyar népességű város volt, kezdtek eltüntetni a magyar feliratokat.

– Mi volt Dobainak a célja a memorandummal? – szakított félbe a tisztt.

Már ez a nehéz kérdés is szerepelt. Most is azt válaszoltam, amit korábban: nem tudom, mert velem nem közölte. Dobai velem nem beszélt memorandumról.

– Dobai azt mondja, magával is közölte, hogy a memorandum-fogalmazványt el akarja juttatni a magyar kormányhoz, a rosszul rendezett nemzetiségi kérdés új alapokon való rendezése céljából.

– Erről nem volt szó beszélgetésünkben. Memorandumról nem esett szó soha. Azután, hogy egy példányt az utcán nekem átadott, nem találkoztam Dobaival.

Uőiu főhadnagy több kérdést nem tett fel: jegyzőkönyv aláírására sem került sor, pedig kihallgatás közben jegyzett. Mielőtt visszavittek volna a cellába, még felolvasott négy nevet: Bereczki András, Varga László, Kertész Gábor és Nagy József nevét, s megkérdezte, ismerem-e őket.

– Egyiket sem ismerem – válaszoltam. Ezzel a fegyőr levezetett a cellába. A cella ajtaja tárva-nyitva volt, cellatársaim szabad levegőn voltak.

Megkíséreltem visszaidézni az első kérdésre adott feleletem, elégedetlenségem ecsetelését, részletezését. Nem voltam-e túlságosan bőbeszédű? Persze, amit elmondtam, tapasztalataim alapján állítottam. Való igaz volt.

Nem telt el tíz perc, egy más fegyőr szólt be, gyorsan szedjem össze és vegyem magamhoz személyi dolgaimat. Kezembe adta a vakszemüveget. Feltettem és az őr a folyosón vitt, vitt jó nagy távolságra, és bezárt egy üres kétágyas cellába, a fogda kelet felé néző során. Itt folytattam a kihallgatás visszaidézését.

A négy név elültette a bogarat a fülemben. Volt miről töprengenem. Komáromy és Dobai barátaimon kívül mások is be lennének avatva a tanulmány ügyébe? Csak nehogy valami szervezkedést kovácsoljon össze a Securitate. Akkor már tudtam, hogy a szervezkedés veszélyesebb, és súlyosabb büntetőjogi elbírálás alá esik. Személyesen egyiket sem ismer-

tem, sőt kettőnek még a nevét sem hallottam. Valószínűleg ők is azt nyilatkozták, hogy nem ismernek engem. Bereczki Andrásról azt tudtam, hogy a Bolyai Tudományegyetemen lektor, közgazdász. Varga Lászlóról ugyancsak hallottam. Református lelkész. Dobai említette, hogy az 1956-os forradalom idején éppen Magyarországon járt, de én nem találkoztam vele. Ki lehet Kertész Gábor és Nagy József? – tettem fel magamnak a kérdést. Még a nevüket sem hallottam. A tárgyaláson láttam őket. Kertész Gábor magas, karcsú jogvégzett férfiú volt, ügyvéd Zilahon. Nem ismerhettem meg később sem, nem adódott alkalom elbeszélgetni vele. A börtönben lelte halálát. Nagy József a tárgyaláson mellettem ült, de csak a pitești-i börtönben ismerkedtem meg vele. A Szilágy megyei Ákos községből való földbirtokos volt. Az a körülmény, hogy a kihallgatások alatt ugyanabban a cellában tartottak, amelybe letartóztatásomkor beosztottak, teljesen lehetetlenné tette, hogy megtudhassam, kik vannak még a dr. Dobai-ügyben letartóztatva.

Hónapokig voltam ebben a cellában. A szőlő első permetezéséig egyedül, azután kettesben. Itt jobban éreztem magam, mint a déli oldalon. Három-négyszeri reggeli és esti vécéztetés után kikémleltem, hogy a soron ez az utolsó cella. Az ajtó fölött nagy üveglablak volt, a folyosó utca felőli oldalán pedig vasráccsal védett nagy utcai ablakok sorakoztak. A tág folyosót a nap annyira megvilágította, hogy a villanyt a cellában nem is kellett égetni, csak este és éjszaka. Tavasztól őszig a folyosó ablakait tárva-nyitva tartották. A reggeli és az estéli programot vagy velem kezdték, vagy velem fejezték be. A mosdó a vécével nem is volt messze. Az örök is ritkábban jöttek leskelődni. Ha sütött a nap, az ablakon át az Árpád úton az egykori Dermata, akkor Herbák János nevét viselő cipő- és bőrgyárból a monostori negyed felé közlekedő autóbuszok tovasuhanó árnyékából követhettem a forgalmat. Itt-tartózkodásom alatt gyakran vittek levegőzni. A sétálórekesz az épület nyugati részében, első emelet magasságban volt, tetején dróthálóval. Az egyik alkalommal a lefolyójában egy 3 x 2 cm nagyságú tükördarabot találtam. Mikor ebbe a rekeszbe

kerültem levegőzni, a rejtekhelyről mindig kivettem a tükördarabot, belenéztam, s ilyenkor láthattam arcomon a fogda nyomait. Hogyan kerülhetett oda a tükördarab? Az üveg és minden vágó-, szűrőszerszám tiltott „fegyver”-nek volt minősítve mind a fogdában, mind a börtönben.

Májusban egy hétfői délelőtt öreg szépkenyerűszentmártoni román parasztot hoztak a cellába. Kékeszöld foltos, piszkos ruhában volt. Permetezés közben, a szőlőjében tartóztatták le. Bajusza, arca, szemöldöke, kérges keze, bakancsa, mindene tele volt rézgálicpecséttel. Kimpan Ioannak hívták, két nagydiák apja, magyarul is tudott. A családja, a felesége nem is tudta, hogy letartóztatták.

– Mások is voltak a szőlőben permetezni. Láttak, amikor a milicisták kísérték be. Majd valaki megmondja a feleségemnek – töprengett.

Neve furcsának tűnt, s vissza is kérdeztem:

– Ioan bácsi, nem Cîmpeanu a neve?

– Nem! Apámat is így hívták. Igaz, attól még valamikor lehetett Cîmpeanu. De ha változtatták, csakis a régi-régi világban, a magyarok változtathatták Kimpanra.

Ioan bácsi gondolkodó ember volt, véleményt alkotott magának a dolgokról. Mind azt hajtogatta, milyen szép permetezni való idő van. Nem tudta befejezni a permetezést. Csak fizikailag volt a cellájában, lelkileg otthon és a szőlősben. Nem volt bőbeszédű, kérdéseimre röviden, tömondatokban válaszolt.

Kimpan bácsit nem vitték a fürdőbe, hogy megmosakodjék, lemossa magáról a rézgálicot. Egész héten át úgy tartották, míg lassan a pecsétek le nem koptak. Ült az ágy szélén, körmeivel kezéről kapargatta a rézgálicot. Kapargatta arcáról is. Ebben én is segítettem, mutogattam az arcán a pecséteket. Úgy két hét elteltével a kihallgatását végző tiszt hozott a feleségétől tiszta ruhát.

– Miért tartóztatták le, Ioan bácsi?

- Nem tudom – válaszolta egykedvűen.
- Van-e Szépkenyerűszentmártonban kollektív gazdaság?
- Nincs. Most akarnak csinálni.
- No, helyben vagyunk – fejeztem be a kérdezősködést.

Az esti vécézéskor Ioan bácsinak szappant adtam, s amennyire tudta, megmosta kezét, arcát. A víz hideg volt. Zöld pecsétek még maradtak bőven.

Másnap Ioan bácsit felvitték kihallgatásra. Jócskán tartotta magánál a tiszt. Mikor visszahozták, panaszkodott, a szemüveg nagyon szorította az orrát, botladozott, nem vezette jól az ór.

– Nem mindig ezzel a szemüveggel fogják kihallgatásra vinni. Ez kicsi volt a Ioan bácsi orrához és fejéhez. Hoznak nagyobbat is – vigasztaltam.

Maga elé nézve lassan elfogyasztotta az ebédet. Megdicsérte, jó volt. Magába roskadva ült az ágy szélén. Nem volt nyugtalan. Magam sétáltam a cella hosszában, számoltam a lépéseket. Na! Háromszáz lépést tettem meg, mondtam Ioan bácsinak. Mosolyából láttam, hogy együgyű, haszontalan dolognak látja az én sétámat.

Ioan bácsival több mint egy hónapot töltöttünk együtt a cellában. Innen vitték tárgyalásra is, a törvényszékre. Egész idő alatt az otthona, felesége foglalkoztatta. Sajnálta, hogy nincs, aki otthon dolgozzék, felesége beteges. Mi lesz a terméssel?! Fejével rosszállóan integetett – nem jó felé megyünk. Ebben a véleményében Ioan bácsit én is megerősítettem.

– Bizony, nem jó felé megyünk. De ezt senki nem tudja jó irányba fordítani. Hogy élnek Szépkenyerűszentmártonban az emberek?

– Nagy a zavar. Egyik akarja a kollektívet, a másik nem. Engemet is azért tartóztattak le, hogy azt mondtam volna: „Mind csajkára jutunk, mint a kaszárnyában!” A tiszt is szidalmaz, hogy a kollektív gazdaság ellen vagyok. Én nem vagyok ellene, aki akarja, csinálja – mondtam a tisztnek.

Ekörül forgott a kihallgatás. Meg kell félemlíteni az embereket, példát kell statuálni.

Ioan bácsi átélte Erdély megosztását. Nem szidta a ma-

gyarokat a négy év miatt. Nagyon jól megvolt – mondta. Megbecsülték. Kinek mi járt, megkapta.

Június közepe táján egy reggel kivitték a cellából, és szépen meborotválva hozták vissza. Miután a cella kallantyúját az őr ráhúzta az ütközőre, odasúgta nekem, hogy viszik a törvénytársakra, ma lesz a tárgyalás. Egy fél óra múlva vitték is. Kíváncsian vártam, mennyi időre küldik „pihenni”.

A tárgyalásra is konspiratív módon vitték, váratlanul. Ioan bácsi nem számított rá. Mindig biztattam, lehet, felmentik, vagy nagyon kevés időre zárhatják be.

Két óra felé visszahozták. Nagyon feldúlt volt.

– Nincs igazság! – mondta.

– Hány évre ítélték, Ioan bácsi? – kérdeztem.

– Nem tudom, de az ügyész azt kérte, büntessenek meg példásan, mert ellenség vagyok.

– Hogy folyt le a tárgyalás, Ioan bácsi?

– Hát, odahoztak a faluból vagy tíz embert tanúnak. A bíró mindeniktől megkérdezte, hallotta-e a saját fülével, hogy Kimpan Ioan vádlott azt mondta, a kollektív gazdálkodással mindenki csajkára jut. Tanár úr, tessék elhinni, egyik sem mondta, hogy az én szájamból hallotta. Mindegyik azt felelte a bírónak, hogy mástól hallotta. Kitől? – kérdezte a bíró. Egyik sem tudta megmondani név szerint, hogy kitől. Csak hallotta.

– Az ügyész mivel vádolta Ioan bácsit?

– Az ügyész, egy fiatal, fekete ember, azzal vádolt, hogy reakciós, a szocializmus ellensége vagyok. Kérte, büntessenek meg példásan.

Ioan bácsit ebéd után elvitték a cellából. Minden valószínűség szerint Szamosújvárra. A börtönben utólag hallottam, hogy öt esztendőöt kapott.

Távozása után egyedül maradtam a cellában. Három és fél évtized távolából is elevenen él alakja emlékezetemben.

Mindig komoly volt, keveset beszélt. A cellában soha nem sétált, ült az ágyon, vagy lopva végigfeküdt.

Újból sétálni kezdtem, unos-untalan mértem a cella hosszát. Éberem figyeltem. Leültem az ágyra, mindig arccal az ajtónak. Egy délelőtt távolról ajtók nyitása és csukása hallatszott, a zaj mind közeledett felém. Alig múlt el öt perc, nyílik a cella ajtaja. Három egyenruhás tiszt jelent meg: Bărănescu, a fogda parancsnoka és két idegen. Az egyiket egyetemi hallgató korából ismertem, most katonai ügyész. Belépett a cellába és azt kérdezte, hogy bűnösnek érzem-e magam. Nem – válaszoltam. Többet nem kérdezett semmit, kiment, s az ajtót rám zárták.

Jó idő múlva felvezettek Uțiu főhadnagyhhoz, aki megkérdezte, fehérműre, tisztálkodási szerekre van-e szükségem. Éppen kapóra jött, mert fogytán volt a szappan meg a fogkrém. Kértem, hogy az elvett pénzből vásároljanak fogkefét, fogkrémet és szappant. Kértem továbbá, hogy engedélyezzen könyvet, tekintettel, hogy egyedül vagyok a cellában.

– A cella nem olvasószalon. Nem szórakozóhely – mondta kurtán-furcsán –, különben is a szabályzat tiltja.

Minden elővigyázat és a leggondosabb tisztálkodás ellenére – börtönviszonyok között – a bal alsó karomon három nagy furunkulus lett. Kellemetlenül fájt az ingujj legenyhébb érintésére is, de az egész karomra kiterjedt a fájdalom. Jelenttem a fogda parancsnokának, aki másnap kivezettetett az orvosi kabinetbe, és orvosi kezelésben részesítettek. Úgy emlékszem, az orvos dr. Cseh Pál főorvos volt. Az asszisztens az ő jelenlétében kötötte be, és mindaddig kaptam a kezelést, amíg a furunkulusok el nem múltak.

Az Árpád út felé eső cellasorról már nem vittek engem kihallgatásra. Nem is számítottam rá, mert úgy ítélt meg, ami rám tartozott, mindent elmondtam.

Egyik júliusi nap mégis magához rendelt Uțiu főhadnagy. Csak kiderül minden – kezdte a kihallgatást. Mi az, amit

nem vallottam be, s most tudomásukra jutott? Egyre faggattott, gondolkozzam, milyen idegenekkel, külföldiekkel volt kapcsolatom. Természetesen tagadtam, hogy lett volna külföldiekkel találkozásom. Egy idő után kibökte, hol és mikor vacsoráztam együtt Conte Roza bolognai egyetemi tanárnővel. Kapcsoltam azonnal. Úgy látszik, a Securitate munkahelyemen is mindenre kiterjedő nyomozást végzett. Így jutott tudomásukra a kérdéses vacsora a Központi vendéglőben.

1957 két első hónapjának valamelyikében az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében látogatást tett Conte Roza, a bolognai egyetem román tanszékének professzora. Ötven év körüli, bőbeszédű, jó hangulatú úrihölgy volt. Pașca Ștefan professzor, az intézet igazgatója, tiszteletére szűk körű vacsorát adott a Szabadság téri Központi Szálló éttermében. A vacsorára több intézeti tanárral együtt meghívtak engem is. A vád úgy szólt, hogy itt átnyújtottam a memorandum egy példányát Conte Rozának, hogy külföldre csempéssze. Természetesen a vád alaptalan volt, semmiféle bizonyítékot nem tudott felmutatni a tiszta, s nem is volt nehéz visszaverni. Azt mondtam, a meghívottak között magam a legtávolabb ültem a professzornőtől és a helyemet egész idő alatt nem hagytam el, amit a szomszédom bizonyíthat. Továbbá akkor a tanulmány talán még kész sem volt. A nagy körítéssel és fontoskodással megrendezett kihallgatás ezzel véget ért.

A fegyőr visszavezetett a cellába. Gyanakodni kezdtem. Kiterjesztenék a nyomozást az 1956 október–novemberi dél-erdélyi és Küküllő menti nyelvjárásgyűjtő utamra is, hogy ellenőrizzék, nem izgattam-e a rendszer ellen? Nem lett volna nehéz végigmennie a Securitaténak a bejárt falvakon. Az Akadémia Kolozsvári Fiókja által kiállított megbízólevelet a községi néptanácsokon láttamoztatnom kellett megérkezéskor és eltávozásakor, s a kiszállás után munkabeszámolómban név szerint fel kellett sorolnom, kiktől kérdeztem ki a kérdőívet. Zárójelben jegyzem meg, a lakosság azokban a falvakban, ahol megfordultam, vegyes érzelmekkel viszonyult az októberi magyarországi forradalomhoz. Egy része félt, hogy még nehezebb idők fognak következni, más része reménykedett,

hátha vége lesz a kommunista diktatúrának. A falvakban a parasztság éppen a szövetkezetesítés előtti szorongások közepe-
pette élte napjait. Gyanakvásomból mindössze annyi igazoló-
dott be, hogy Uțiu egyszer megkérdezte: Sepsiszentgyörgyön
a forradalom után jártam-e? Kapcsoltam. Erős János barátom
után nyomoztak.

Augusztusban történt, egy vasárnap délután. Kint gyönyö-
rűen sütött a nap. Hátamat az ágy fejének támasztott kispár-
nának vetve ültem és figyeltem a cella ablakán az Árpád úton
tovarobogó autóbuszok árnyékát. A folyosó nyitott nagy rá-
csos ablakán át behallatszott a cellába az utcán sétáló, szóra-
kozó fiatalok nevetgélése, hangos beszéde. A Securitate óriás
épülete csendes volt. A fogdában csak a délutáni váltás volt
szolgálatban és a kapuk portásai. Az előzetes letartóztatásban
lévőket a folyosóór sem zavarta. Amint bámultam ki az abla-
kon, tompa zajra s egy lövésre lettem figyelmes. Mivel a má-
sik két cellasortól én voltam a legtávolabb, nem is észleltem
semmi különöset. Az utcáról viszont kiabálás szűrődött be az
ablakon át. Jó félórai, órai idő múlva Bărănescunak, a fogda
parancsnokának ingerült káromkodására felálltam és sétálni
kezdtem a cellában. Most sűrűbben jöttek az örök leskelődni.
Aznap sokkal később vittek vécéztetni is.

Egy nap a vaságyak mozgó, kézzel is lefeszíthető részeit
összeforrasztották az ágygal. Miért? Egyelőre nem találtam
magyarázatot. De az nem sokáig késett. Néhány nap múl-
va az egyik folyosóór bekötött fejfel jelent meg. Később
Szamosújváron megtudtam, hogy azon a bizonyos vasárnap
délutánon szökést kísérelt meg Raul Volcinschi, a Babeș
Tudományegyetem politikai gazdaságtan előadójára.
Hogyan történt a szökési kísérlet? Amikor a vécére mentek ki
délután, Volcinschi Crișan nevű társával az ágyról letört feszí-
tővassal az őrt főbe ütötte. Az elesett, ő pedig a fogda folyosó-
ján kimenekült a főkapun az utcára, de a porta őrei utolérték,
elfogták és visszahozták. Volcinschi menekülés közben még

kinyitotta néhány cella ajtaját, hogy onnan is megszökhessenek, de a bent levők nem követték példáját.

Az előzetes letartóztatásban levőkre a szökési kísérletnek az volt a következménye, hogy megszigorították az őrzést és a bánásmódot a fogdában.

A szökési kísérletet megtorló hullámok lassan elültek. Utóregzései csak Bărănescu trágár szitkozódásaiban éltek tovább. A fogda eltorzult lelkű parancsnoka a hatalom mámorában élt. Nagyon aktív volt. Élvezte mesterségét.

Nappal ültem az ágyon vagy járkáltam a cella hosszában fel s alá. Minden háromszáz lépés után leültem. A kivizsgálás, úgy ítélt meg, befejeződött. Járatlan voltam bűnügyekben, különösen politikai bűnügyekben. Nem tudtam a kommunisták által állam- és rendszerellenes bűnténynek minősített tettek között értékrendet felállítani. Nem oly nagy az én bűnöm, a szabadságjogokat, az állampolgár jogait tiszteletben tartó demokráciában ezek a tettek nem is büntetendők – morfondíroztam. Micsoda szakadék tátong demokrácia és diktatúra között!

Rusu érsek cellatársaként

Jóval Kimpan Ioan után egy idős urat tettem be melém. Gondozott öltözetben, kissé nehézkesen lépett a cellába, fekete télikabátjával a karján. Megállt az ajtón belül, és a félhomályban kereste tekintetével, hová tegye csomagját. Középmagas, hosszúkás arcú, előreugró állú, ősz hajú egyéniség volt. Bună ziua-val (Jó napot-tal) köszönt, öltözete elárulta, hogy pap. Elébe siettem, csomagját és a télikabátot elvettem, s az üres ágyra tettem. Az őr ránk zárta az ajtót s továbbállt. Bemutatkoztunk.

– Gazda Ferenc tanár vagyok.

– Dr. Rusu Alexandru, balázsfalvi görög katolikus érsek (ahogyan ő mondta: arhiepiscopus electus).

Az érsek nevem hallatán megkérdezte: magyar?

– Magyar – válaszoltam.

Rusu jól beszélt magyarul is. A teológiát a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán végezte. Egyenes testtartása, szellemének frissessége nem mutatta, hogy korban a hetvenet jóval túlhaladta. Nem értettem, miért „választott” érsek. Kánonjogi műveltségem tiltakozott a „választott” kifejezés ellen. Egyházilag Balázsfalva Rómához tartozik. A katolikus egyházban a főpapokat, a magas egyházi vezetőket, de az alsóbb rendűeket is kinevezik, nem választják. A püspököket, érsekeket pedig maga a pápa nevezi ki. Megkérdeztem, miért választott. Rusu érsek felvilágosított, hogy őt az erdélyi görög katolikus püspökök választás útján jelölték az érseki székbe, a pápa azonban nem erősítette meg, mert a bukaresti kommunista kormány nem adta hozzájárulását. Így csak arhiepiscopus electus. Nincs jurisdictiója.

Anélkül, hogy kérdeztem volna, elmondotta, hogy egy fiatal kolozsvári matematikatanárral, Komáromy Józseffel volt egy cellában.

– Ismerem – mondtam, de nem kérdezősködtem felőle. Azt jegyezte meg, hogy Komáromy nagyon sokat sétál a cellában. Magam nem tartottam érdemesnek elmondani, hogy egy ügyben vagyunk letartóztatva.

A püspök hosszasan rendezgette holmiját, majd leült, teljesen elcsendesedett, és az ágyon végigdőlt.

– Koromra való tekintettel a kihallgató tiszt engedélyezte, hogy napközben is feküdhetem.

– Nagy kegy – bélyegeztem meg némi gúnnyal a fogda oktalán szigorát. Egy idő múlva ujjainak mozgásából úgy vettem ki, hogy a rózsafüzért imádkozza. Láttam, előbb egyik kezén rendre hajtogatja be az ujjait, majd a másikon, néha a száját is mozgatja. Letartóztatásával és kihallgatásával kapcsolatban nem tettem fel soha kérdést. Amit ügyéről megtudtam, önként mondotta el.

1948-ban a kommunista hatalom a görög katolikus vallás szabad gyakorlását és az egyház működését betiltotta. Templomait, vagyonát az ortodox egyház vette birtokába.

Azokat a főpapokat és a klérus azon tagjait, akik tiltakoztak a görög katolikus egyház erőszakos felszámolása és a hívek lelkiismereti szabadságának lábbal tiprása ellen, a kommunista hatalom letartóztatta és súlyos börtönre ítélte. Rusu érsek úgy értékelte, hogy a betiltásban benne volt a keze az ortodox egyház vezetőségének is, hiszen mindig voltak az ortodox egyházban törekvések a Rómával való 1698–1700-as unió felszámolására és a román nép megbontott, ún. „lelki egysége” helyreállítására. A reunió most egybeesett a pártállam ún. monolitikus nemzeti egységre törő politikájával.

Rusu érseket most másodszer fosztották meg szabadságától. Mint balázsfalvi választott érsek, memorandummal fordult a Hágai Nemzetközi Bírósághoz vagy az Egyesült Nemzetekhez (pontosan nem emlékszem) a görög katolikus egyház szabad működésének és vagyonának visszaszerzése érdekében. Ezért tartóztatta le a kommunista hatalom.

Ügyének kivizsgálása már be volt fejezve. Amíg együtt voltunk, talán egyszer vitték kihallgatásra. A börtönben ritkán találkoztam a görög katolikus egyház hozzá hasonló bátor harcosával.

Közel fél évszázad alatt Erdély egyházi és világi közéletében fontos szerepet játszott. Társaságában a semmittevést értékes beszélgetésekkel váltottam fel. Vallási és művelődéstörténeti beszélgetéseket folytattunk, de szó volt politikáról is. Büszke volt, hogy a görög katolikusság Pest-Budán, Bécsben és Rómában tanult latinos műveltségű értelmisége, az ún. „latin iskola” volt a román nép latin eredettudatának megalapozója, kifejlesztője. Rusu érsek a Rómával való kapcsolatok szorosabbá tételén fáradozott. Előszeretettel idézett a Bibliából latinul. Arról álmodozott – álma az alsópapságban is élt –, hogy a román ortodox egyházat Rómához visszavezessék. Szívós kitartással munkálkodott a hívek vallási műveltségének emelésén. Igen pártolta a modern görög katolikus hitélet fejlesztésében a latin szertartásból ihletett imák, vallásos áhítatosságok bevezetését, modern szentek életének népszerűsítését (rózsafüzér, keresztút stb.).

Beszélgetésünk nagyon vontatottan indult. Ő legtöbbit az ágyon feküdt, szótlantul, kezét a mellén összekulcsolta, a cella mennyezetét nézte. Az ajtó fölötti nagy ablakon a cellába beáramló napsugárban bámuló szemei előtt talán angyalok röpködtek, amelyek erőt adtak neki és bátorították a szenvedések elviselésére.

Engem akkor főként a diktatúra visszaélései foglalkoztattak szülőföldemen: az elhurcolások, kitelepítések, letartóztatások, a szebb, nagyobb családi házak különböző jogcímen való elkobzása, okos, szorgalmas földművesek tönkretétele nagy adókkal és beszolgáltatásokkal, ifjak középiskolából, egyetemről való kizárása, hívő emberek üldözése stb. stb. Hogyan bontakozik ki ebből az emberarcú világ, amelyet a rendszer meghirdetett? – faggattam magam. Mindenkitől tehetsége szerint és mindenkinek a szükséglete szerint. Van morál, lelkiismeret, amely garanciája a gazdasági-társadalmi törvény érvényesítésének vagy az egész csak üres frázis?

Most, hogy Rusuval kerültem össze, a vallásra terelődött az érdeklődésem. A valláshoz, egyházhoz eddig is ragaszkodtam, ha nem is vertem dobra. Ifjúkoromban sokat ministráltam szülőfalumban, s mint gyulafehérvári diák minden reggel Zomora Dániel nagyprépostnak, aki havonta száz lejjel jutalmazott. Nagy zsebpénz volt az. A ministrálásból az a hasznom is volt, hogy a mise állandó részeit megtanultam latinul.

Rusu nem volt beszédes természetű. Kár volna elveszteni ezt az alkalmat, fel lehetne használni valami ismeretszerzésre – vélekedtem. De mi legyen a téma?

Eszembe jutott és azonnal elmondtam neki, hogy 1948 őszén – a napra és hónapra pontosan nem emlékeztem –, munkahelyemre menet egy nagyobb papi csoportot és néhány civilt láttam Kolozsvárott a Gheorghe Barițiu-líceum épületéből (ma Politechnikai Intézet) kijönni és a Központi Posta mögötti kis parkon át a Főtér felé eltávozni. Kérdezősködésemre az utcán bámulók közül valaki elmondta, hogy a román líceumban fontos gyűlés zajlott le. A görög katolikus egyházak papjai kinyilvánították visszatérésüket az ortodox egyházba. Én az ügynek akkor nem tulajdonítottam fontosságot. A kom-

munista hatalom sűrű lépésekben szüntette meg a régi rendszer intézményeit, s ugyanolyan ritmusban rakta le alapjait az újnak. A nagy horderejű események megszokottak voltak: a történelmi pártok betiltása, a király lemondatása, a köztársaság kikiáltása, államosítások stb. Így terelődött a beszélgetés a görög katolikus rítusra és egyháztörténetre, amely heteken át társalgásunk tárgya volt.

Engem a görög katolikus vallás mint kultúrtörténeti jelenség érdekelt általában, és különlegesen az erdélyi görög katolikus egyháznak a románság emancipációs törekvéseiben játszott szerepe.

– Mi a görög katolikus vallás kialakulásának az útja? – kérdeztem a püspököt.

– A görög katolikus vallás a Rómához visszatért egyházakat foglalja magában. A XVI. század második felében a tridenti zsinat után a római katolikus egyház megújításában nagy szerepet vállaló jezsuita rend mozgalmat indított a pápaságtól 1504-ben elszakadt ortodox egyházak visszatéréséért. Elsőnek a lengyel királyság fennhatósága alatt élő rutének, fehéroroszk és ukránok nyilvánították ki csatlakozásukat Rómához a breszti zsinaton, 1595-ben. Őket követték a Habsburg-uralom alatt élő rutének és ukránok s utolsónak az erdélyi románok mondták ki csatlakozásukat a pápasághoz (1698–1700) a gyulafehérvári zsinaton Anghel Atanáz püspök vezetésével. A visszatérteket kezdetben unitusoknak (egyesültek) nevezték, később vették fel a görög katolikus nevet, ugyanis az egyházi szertartást az ókorból megőrzött görög rítus szerint végezték.

– Az nem kétséges, hogy az egyház a vallási unió megvalósulásában a tévedésmentes krisztusi tanítás győzelmét látja, de hogyan ítélik meg az uniót a román történészek és politikusok? – kérdeztem.

– Egyesek tévesen a lelki és nemzeti egység megbontását látják benne – válaszolta. – Mások az erdélyi románság legnagyobb történelmi sikerének könyvelik el. Az európai távlatokban gondolkozó értelmiségiek tisztán látják, hogy a román nép identitástudatának kialakulásában, nyelvének, kul-

túrájának kifejlődésében legfőbb szerepet a latin rítusú egyház játszotta.

– És a Habsburg-hatalom, amely mindig protestáns- és magyarelles volt – tettem én hozzá. A birodalom homogenizálására törekvő császárok éppen a görög katolikus egyházak anyagi és erkölcsi támogatásával szolgálták a román nemzeti felemelkedést. A Habsburgok előtt pedig a román nép kulturális előrelépésében az úttörők az erdélyi református fejedelmek voltak. Idéztem Gh. Barițiu értékelését, aki azt mondta, hogy a reformáció nemzeti nyelvi törekvése megnyitotta a románok szemét, és látták, hogy román nyelven is lehet írni, prédikálni, szluzbát (istentiszteletet) tartani, nemcsak szláv vagy görög nyelven, nincs szüksége a románoknak az egyházi életben egyik szentnek nyilvánított nyelvre sem (*Catechismul calvinesc*. Sibiu, 1879).

– A reformáció – vetette ellen Rusu – károkat okozott az erdélyi románok hitéletében.

– Az nagyon jelentéktelen – mondtam. – Magam nem találkoztam református románokkal soha. Azt viszont diákkoromból tudom, Constantin Economu román tanárom mondta, hogy az egyházi könyvkiadás és iskolázás terén az erdélyi protestáns fejedelmek támogatták az ortodoxiát.

Ilyenformán folyt a beszélgetés Rusu püspök és köztem heteken át. De kényesebb kérdések is kerültek szőnyegre.

– Az idők folyamán a görög katolikus egyházak a vallási szertartásokban áttértek a nemzeti nyelvre, az erdélyi románok is – kezdtem én a dialógust. – Ezáltal a görög katolikus egyházak nemzeti jellege megerősödött, s vezetőik felvállalták a nemzeti törekvéseket: a román nép politikai egyenjóságának és később autonómiájának követelését (Inochentie Micu Clain). Hogyan alakult ki a görög katolikus egyház autonómiája?

– Az egyházi autonómiát – mondta ő – az 1848-as forradalom után nyerte el a görög katolikus egyház. I. Ferenc József király és császár hálás volt a románságnak a forradalom alatt a dinasztíának nyújtott támogatásáért a magyarok ellen és 1853-ban a Szentszék egyetértésével a balázsfalvi püspök-

séget kivette az esztergomi érsekség joghatósága alól, érseki rangra emelte, s egyben jurisdictiója alá rendelte a Mária Terézia alapította nagyváradi görög katolikus püspökséget, valamint az újonnan felállított lugosi és szamosújvári püspökséget. Így egy új érseki tartomány jött létre, amely közvetlen a Szentszék alá rendeltetett. A kiegyezéskor, 1867-ben a magyar kormány elismerte a fennálló állapotokat, de nem tartotta tiszteletben – mondotta Rusu püspök.

– Hogyhogy nem tartotta tiszteletben? – fordultam kérdéssel a püspökhöz.

– Úgy, hogy 1912-ben létrehozták a Hajdúdorogi Püspökséget, s azzal a magyar állam súlyosan megsértette a román görög katolikus egyház autonómiáját. Ezt a püspökséget legnagyobb részben a munkácsi rutén, kisebb részben pedig a nagyváradi és balázsfalvi püspökség területéből választották le a görög katolikus románok elmagyarosítására. Az istentiszteletben és mindenféle szertartásban a román nyelv helyett bevezették a magyar nyelvet.

– Magam nem így tudom – mondtam a püspöknek. – A három görög katolikus püspökség több mint kétszázezer főt meghaladó hívő serege magyar anyanyelvű és magyar nemzetiségű volt. Éppen azért választották le az említett három egyháztól, mert nem értették sem a román, sem az ukrán istentiszteletet, egyszerűen nem ismerték a nyelvet. Valahogy úgy voltak, mint a római katolikusok a latin misével és szertartásokkal. Mivel a román görög katolikus egyház tisztán román jellegű volt, és letéteményese a román nemzeti törekvéseknek is, az a paradox helyzet állt elő, hogy a magyar nemzetiségű és magyar ajkú görög katolikus hívők ki voltak téve az elrománosításnak, sőt a papok ezt a folyamatot tudatosan szolgálták abból a felfogásból kiindulva, hogy a magyar görög katolikusok elmagyarosított románok s természetesnek vették a visszáromanosítást.

– A görög katolikus egyház egyformán szolgálta híveinek üdvét és nemzeti törekvéseit.

– A Szentszék 1912-ben az 1910-es népszámlálás adataira támaszkodva hagyta jóvá a Hajdúdorogi Püspökség létesí-

tését. A népszámlálás szerint a három püspökség területén a Partiumban és Erdélyben több mint 300 000 görög katolikus vallotta magát magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek. A Szentszék az új magyar nyelvű püspökség létrehozásakor figyelmeztetett, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez román ajkú görög katolikus parókiákat ne csatoljanak s ezt tiszteletben is tartották.

Mindhiába, Rusu püspököt nem sikerült meggyőzni arról, hogy az új egyházmegye nem a magyarosítás céljából állíttatott fel, hanem a hívek hatékonyabb pásztorációja és lelkiüdvének hathatósabb szolgálata végett. Az új püspökség magyar anyanyelvű hívei hosszú évszázados természetes népkeverdési folyamatnak voltak az eredménye, olyan időben, amikor a tudatos elnemzetlenítést nem ismerték, senki nem is gyakorolta. A beolvadás sajátos körülmények között ment végbe: a helyben, egy tömbben élők közé a beolvadtak egyenként, lassan szivárogtak be a környező tájakról, ahol nehezebb körülmények között éltek.

Még volt Rusu püspöknek egy igen fájdalmas sérelme a magyarság részéről:

A Szentszékkel 1927-ben kötött konkordátumban Nagybánya székhellyel görög katolikus püspökséget szerveztek Erdély északi és északnyugati görög katolikus hívei részére. A püspöki széket ő maga töltötte be. 1940-ben a bécsi döntés értelmében a püspökség magyar uralom alá került. Amit sérelmesnek tartott, az az volt, hogy őt a magyarországi katolikus püspöki kar gyűlésére nem hívták meg. Ez majdnem ugyanaz az eset volt, mint a kettévágott csanádi, váradi és szatmári püspökségek helyzete 1918 után. Ezek a püspökségek is törvényen kívüli helyzetben voltak, amíg a román állam a Vatikánnal a konkordátumot meg nem kötötte. Csak a konkordátumban rendezett közjogi helyzet után jutottak a felsorolt egyházmegyék püspökei jogaik birtokába. Rusu püspök ezért nem vehetett részt a püspökkari gyűléseken, mert háború volt és egyik fél sem sietett az egyházi ügyek rendezésével.

A beszélgetés természetes mederben folyt. Annyi ember-

ismeretem, intuícióm volt, hogy meg tudjam állapítani, a püspök is őszintén mondta el a görög katolicizmus küzdelmeit nemcsak a magyar nacionalizmussal, hanem a román ortodoxiával is. Éreztem azt is, hogy itt-ott a nemzeti érzékenység utat kapott. A magyar kormányok politikája ellen szóról szóra elismételte azokat a vádakot, amelyeket az első világháború előtt a román propaganda terjesztett a románok asszimilációjáról, különösen kárhóztatva az Apponyi-féle nemzetiségi oktatási törvényt. Az nem szolgált mást – állította –, mint a nemzetiségek, köztük a románok elmagyarosítását. Amikor magam feltártam a két világháború közötti időszakban a román politikának az erdélyi magyarsággal szemben követett tervszerű asszimilációs politikáját, azt nem ismerte el.

Rusu érsek hű barátja volt Iuliu Maniunak, a Román Nemzeti Párt, későbbi nevén a Román Nemzeti Parasztpárt vezérének, aki a balázsfalvi érsekség jogtanácsosa is volt, 1918. december 1. után előbb a Nagyszebenben, később Kolozsváron székelő Erdélyi Román Kormányzótanács elnöke. Nem titkolta, hogy egyházmegyéjében a parlamenti választásokon egész papságával őt támogatta. S meg is indokolta: mert benne látta a királyi Romániában a keresztény erkölcsi értékrendet valló politikus megtestesítőjét.

Ha már annyira részletekbe menően elbeszélgettünk a görög katolikus egyházzal, megkértem a püspököt, beszéljen Iuliu Maniuról, az erdélyi románok jeles politikusáról, aki a máramarosszigeti börtönben fejezte be földi pályáját. Engem elsősorban Maniunak a magyar nemzetiségi kérdésben vallott politikai koncepciója, felfogása érdekelt. Maniu is tevékeny részese volt annak a politikának a két világháború között, amely Románia népét a katasztrófába sodorta, s amely őt is maga alá temette.

– Püspök úr – mondtam –, Nagyrománia lakosságának egyharmadát különböző nemzetiségek alkották. Románia tehát nem volt nemzetállam. Ezt a franciák és az antanthatalmak is

közvetve elismerték. Legnagyobb számban a magyarok és németek voltak, s egyes megyékben és városokban egy tömbben éltek. A gyulafehérvári egyesülési határozatok és a trianoni békeszerződés nemcsak tudomásul vette, hogy Romániában a románok mellett nagy tömegben élnek más népek is, hanem kinyilvánította – idéztem szinte szó szerint –: teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által, vallási és tanügyi kérdésekben joga van az önkormányzathoz. Maniu részt vett a gyulafehérvári határozatok megfogalmazásában. Ismerte a wilsoni elveket. A nemzetiségeknek ígért jogok nem teljesítése állandó belpolitikai elégedetlenségnek volt a forrása, sőt Európa-szerte a második világháború kirobbantásának egyik oka. Maniu pártja többször volt hatalmon – ő maga miniszterelnök –, miért nem érvényesítette a gyulafehérvári határozatokat, miért nem rendezte a nemzetiségi kérdést úgy, ahogyan a magyar országgyűlésben a Román Nemzeti Párt képviselőjeként népe számára követelte és elvárta? Miért került a nemzetiségi kérdés alkotmányos rendezését? Vagy a gyulafehérvári határozatokat a román politika porhintésnek szánta a világ szemébe? A nemzetiségi kérdés megoldását az asszimilációban látta, vagy a nemzetiségek szülőföldjükről való elüldözésében? Maniunak volt-e koncepciója, terve a nemzetiségi kérdés rendezésére? – kérdeztem a püspöktől.

A püspök válasza nagy vonalakban a következő volt: Maniival nem tárgyalt a kisebbségi kérdés alkotmányos rendezéséről, de tudja, hogy a Parasztpártnak nem volt külön kisebbségi programja s a nemzeti kisebbségek jogait statútumba foglalni nem volt célja. Maniu azt mondta – idézem a püspök által mondottak tartalmát –: a nemzetiségeket magukra kell hagyni, azok idővel amúgy is eltűnnek, támogatni, segíteni mint népközösséget nem kell, éljék életüket azok között a törvényes keretek között, amelyek között a többségi román nép él, minden törvény, amely a nemzetiségeknek emberi-egyéni vagy kollektív jogait ismeri el, kiváltságot jelent. Rusu püs-

pök azt hajtogatta, hogy a magyar állam sem foglalta külön státútumba 1918 előtt a nemzetiségi jogokat.

Beszélgettünk többek között az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román nemzeti gyűlésről is. Értékelését érdemesnek tartom ideírni. Nem várt ajándékként hullott Erdély a románok ölébe a magyar őszirózsás forradalom következtében. Az erdélyi román polgárság és értelmiség nem számított arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia olyan hirtelen összeomlik. A „nagyromán” politika, amelyet Bukarestből irányítottak, Besszarábia és Bukovina felszabadítására készült, s az erdélyi románság is a két tartomány felszabadítását tartotta elsődlegesnek. Ezért lépeshátrányban volt az erdélyi román polgárság.

A sikerhez hozzájárult az is – tettem hozzá én –, hogy a bufteai békében le nem szerelt román hadsereg Moldvában Prezan marsall vezetésével újjászerveződött, ütőképessé vált és mögéje állt az erdélyi román ügynek.

Rusu érsek akkor teológiai tanár volt Balázsfalván. Máról holnapra, a Román Nemzeti Párt felhívására a papság, a tanítóság, a teológusok szétszéledtek a szélrózsa minden irányában a falvakba és mozgósították, rábeszéltek a népet, hogy szervezzenek román nemzetőrséget. December elsejére pedig menjenek minél többen, lehetőleg a falvak vezetői, ki hogyan tud, gyalog, szekéren, vonaton, Gyulafehérvárra, a gyűlésre, ahol kinyilvánítják Erdély, a Partium és a Bánság csatlakozását a Román Királysághoz. Ő maga is jelen volt a gyűlésen. Olyat sem azelőtt, sem azután nem látott Gyulafehérvár – zárta be rövid beszámolóját.

Rusu érsek hazaárulási pere 1957 nyarán folyt le. A tárgyalásról már vissza sem hozták a Securitatéra, hanem Szamosújvárra vitték egyenesen.

A tárgyalás napjának délutánján a folyosóór benyitott a cellába és utasított, hogy Rusu úr (domnu Rusu) személyes tárgyait adjam ki. A fehérneműt és a toalettszereket a törülközőbe fogva a télikabáttal kivettem a cella elé, a folyosóra. Utána elrendeztem az üresen maradt ágyat. Most harmadszor maradtam egyedül. Vajon hoznak valakit a püspök helyébe? – kérdeztem magamban.

Melegen süttött az augusztusi nap. Az ajtó fölötti nagy ablakon beszűrődött napsugárnyaláb kezdett elerőtlenedni. Az Árpád úton csúcsforgalmat jelzett a zaj, a Herbák János cipőgyár felé és onnan szállították a munkásokat. A fogdában jó ideje megtörtént az őrségváltás, az élet a cellákban elcsendesedett. Egyszer-egyszer száraz köhögés törte meg a csendet, és a köhögésre válaszként felhangzó fegyőri figyelmeztetés: Tusa! (Ne köhögj!) Magam ülök az ágyon. Fülelek. Nézem az üres ágyat. Nem megy ki a fejemből a püspök.

Mint amikor váratlanul távozik el valaki, akivel hosszabb ideig együtt voltunk, próbálom összerakni magamban, milyen is volt a püspök. Majdnem új, jól szabott papi civilbe volt öltözve, kényelmes, fekete, száras cipő a lábán, nem eltaposott. Nagyon őrizte minden ruhadarabját. Alsó műfogsorát egyszer tisztítás közben a cella mozaikjára ejtette és az kettétört. Kérelmezte, hogy vigyék ki egy fogtechnikai laboratóriumba és ragasztassák össze. A kihallgató tisztje nem engedélyezte. Nagyon együtt éreztem vele. Láttam, milyen kínosan rág evés közben.

Bár befelé forduló lélek volt, mégsem ütközött ki belőle a lelkipásztor. Emberi kapcsolataiban tartózkodó, zárkózott, de határozott. Ha nem mondta volna, vagy nem lett volna papi civilben, megnyilatkozásaiból nehezen lehetett volna Isten szolgájára következtetni. Én viszont csak a főpapot láttam Rusu püspökben. Egy nagy katedrális képzeltem magam elé, tömve Istenhez könyörgő emberekkel. Rusu püspök fényes papi kísérettel, főpapi ornátusban az ikonosztáz előtt, esdek-lő imája, könyörgése mint tömjénillat száll az egek Urához: Doamne miluiește-ne! (Uram, irgalmazz nekünk!) A tömeg

áhitattal felel, háromszor megismételve énekli: „Uram, irgalmazz nekünk!”

A délután lassan elszivárgott, befejeződött a program. Ültem az ágyon. Íme, a görög katolikus püspök – mondtam magamban. Visszaidéztem a társaságában töltött heteket, beszélgetéseket hitről, egyházzal, küzdelmes közéleti tevékenységéről. Fontolgattam, latolgattam, hogy helyére tegyem a begyűjtött benyomásokat, ismereteket. Az örök görög katolikus román főpap típusával ismerkedtem meg, aki két és félszáz esztendeje népe élén áll, akire népe hallgat, aki előtt hódol, akit fenntartás nélkül követ. Rusu tekintélyt parancsoló püspök volt. Nemcsak népe üdvét, hitében való megtartását tekintette hivatásának, Istentől ráruházott feladatának, hanem ugyanazzal az odaadással szolgálta népe nemzeti törekvéseit és vállalta politikai vezetését.

Jellegzetesen XIX. századi ember, főpap volt. XIX. századi volt abban az értelemben, hogy egyénisége, gondolkodásmódja a XIX. század uralkodó eszméinek, a liberalizmusnak, az állam ellen vívott kultúrharcnak és az agresszívvá váló nacionalizmusnak a körülményei között alakult. Az egyetemes egyház csak a liberalizmusban, a vallásellenes eszmékben érzékelt a nagy veszélyt, a nacionalizmusban nem. Pedig benne rejtőzködött minden öldöklés, háború, a megálmodott nemzeti törekvések megvalósításának a mezébe bújva. Úgy képzeltem a püspököt, mint aki egy süllyedő világ szélén áll...

Összegeztem a vele folytatott beszélgetéseket.

1. Az erdélyi fejedelmek törekvései, hogy az erdélyi románokat az európai szellemnek, haladásnak megnyerjék, kudarcba fulladtak. Annyi eredménye mégis volt a kálvinizmusra térítési kísérleteknek, hogy kezdett kialakulni az erdélyi ortodox papság körében egy értelmiségi réteg.

2. A fejedelemségnek Habsburg-uralom alá kerülése után is tovább folytatódtak az erdélyi románok közelítési próbálkozásai a nyugati műveltséghez, most azonban Rómához, a

római katolicizmushoz való visszatérítés keretében. Ez az út járhatónak bizonyult. Az alku során ugyanis az ortodoxia miszticizmusát s az egyszerű tömegeket lebilincselő külsőségeit, szertartásait érintetlenül hagyta Róma, a négy hittétel pedig, amely az alku lényege volt, a román papság részéről logikailag elfogadhatónak és beilleszthetőnek bizonyult az ortodoxia dogmarendszerébe.

A vallási unió elfogadása ellenében I. Lipót császár ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat biztosította az unitus románoknak, amelyekkel a római katolikus egyház is rendelkezett. A császár példaként állította az erdélyi románok elé a már megvalósult és jól működő fehérorosz, ukrán és rutén uniót, illetve görög katolikus egyházakat. Az unióval az erdélyi románok elindultak az emancipáció útján, és a következő másfél század folyamán olyan egyházi szervezetet, egyházi autonómiát építettek ki, amely felért a nemzeti autonómiával.

3. A Habsburgok kelet-közép-európai politikája az unitus románokban, de később az ortodoxokban is szövetségesre lelt az útjában álló rebellis és protestáns magyarok ellen, s az elkövetkezendő századokban mindig számított (lásd 1848 és a kiegyezés kora) és épített erre a szövetségre.

A püspök helyébe nem hoztak senkit. Visszazökkentem a zárkai élet egyhangúságába. Leléptem minden nap néhány százszor a cella hosszát s töprengtem.

Egy román görög katolikus értelmiséggel – főpappal – kénytelen-kelletlen egy cellában éltem egy ideig. Nagy kor választott el egymástól, türelemmel viseltük egymás gyarlóságait. Beszélgetéseink során egy sánta arasszal közelebb jutottam az erdélyi románok megismeréséhez. Kikkel kell egymás mellett vagy együtt élnünk? – tevődött fel önkéntelenül a kérdés. Együtt élni valakivel vagy valakikkel csak úgy lehet, ha egymás javát szolgálják az együtt élők. Ahogy most élünk (vonatkoztatva a diktátor korára), az se nem baráti, se nem szolgálja a két nép érdekeit, hanem egyedül a Szovjetunió vi-

láguralmi törekvéseit. A román nemzeti törekvéseknek még kedvez, de nekünk magyaroknak nem, csak elsorvasztásunkat szolgálja.

Végiggondoltam elrontott nemzeti életünk négy évtizedét. 1918: Trianon. 1947: újabb Trianon. Három és fél millió magyar egyéni sorsában szakadatlanul zajló végzetes dráma. Eszembe jutott, amikor 1947-ben egy pohár bor mellett a párizsi békeszerződés aláírása után a Mátyás király téri Égető vendéglőben beszélgettünk Ferencz Lajos jogásszal jövőbeli kilátásainkról.

– Ki vagyunk szolgáltatta a szovjeteknek és szomszédainknak még jobban, mint voltunk 1918-ban – mondta Lajos.

Ő akkor Szolnokon városi kultúratanácsos volt, de székelyföldi születésű. Versei is jelentek meg.

– Az, ami volt, nem térhet vissza. Egy társadalmi igazságosságra törekvő rendszer tagjai lettünk – mondtam én.

– Még kegyetlenebb idők fognak nyakunkba szakadni – replikázott Lajos.

– Meglátjuk, ha élünk – zártam le ezt a kérdést. – Arról nem érdemes vitázni, mi lesz, de arról igen, mi volt, mi az, ami velünk megtörtént, amit tettünk, jól, rosszul. Hátha lehet belőle tanulni.

Új kérdésre tereltem a beszélgetést. Felvettem a szovjetellenes háborúból elmulasztott kilépést 1944. március 19-én és a sikertelen kiugrást 1944. október 15-én. A begyemben volt a szégyenteljes kudarc, de az előzmények is.

A magyar politikát a második világháború periódusában nem lehet elmarasztalni azért, hogy a háborútól nem tudta az országot távol tartani. Magyarország egyrészt katonai, geopolitikai helyzeténél fogva, másrészt trianoni területi veszteségei egy részének visszaszerzése miatt sem maradhatott semleges. Legfennebb azt róhatjuk fel politikusainknak, hogy taktikai lépéshibákat követtek el: egyrészt igen korán belevitték Magyarországot a háborúba (1941 nyarán), másrészt elmulasztották az alkalmas pillanatot a kiugráásra. Pedig 1944 tavaszán, március 19-én a történelem tálcán kí-

nálta fel Magyarországnak a tengelyhatalmaktól való elszakadás lehetőségét és a kilépést a Szovjetunió elleni háborúból. Köztudott, hogy a szovjet hadak 1944 tavaszán elérték a Dnyeszter vonalát és Iași térségében Kelet-Közép-Európa sorsát megpecsételő harcok alakultak ki. Olaszország már 1943-ban szakított a hitleri Németországgal, Románia is fegyverszüneti tárgyalásokba kezdett a Szövetségesekkel. El volt terjedve, hogy Hitler elveszítette a háborút. A megszállás elégséges ok volt, hogy a kormányzó, a Kállay-kormány felmondja a szövetséget a hitleri Németországgal és a magyar honvédség szembeforduljon vele. Frissen emlékszem negyedéves egyetemi hallgatóként mindazokra a kezdeményezésekre mind a polgárság, mind a munkásság és értelmiség részéről, hogy az erdélyi hadsereg forduljon szembe a német megszállókkal. Igaz, hogy a hatalmas német hadigépezet eltaposta volna az ellenállást, de ideig-óráig feltartóztatja a német felvonulást a Kárpátoktól keletre húzódó arcvonatra. A szembefordulás elmaradt, mert éppen az erdélyi hadsereg parancsnoka távol maradt a társadalom jelentős rétegeiben szervezkedő antifasiszta front támogatásától. Természetesen a német megszállással való szembefordulás nagy emberi és anyagi áldozatokkal járt volna, de nem nagyobb, mint a németek oldalán végigharcolni a háborút a fegyverletételig. A második világháborúban Magyarország emberveszteségét egymillióra szokták becsülni (halottak, nyugatra menekültek, emigránsok, az utódállamokban tömegesen kivégzettek), a hitleri Németországgal való szembefordulás sem került volna nagyobb emberáldozatba. De megszabadultunk volna a kollaborálás vádjától a zsidók elhurcolásában. Elvesztettük volna a visszaszerzett területeket (így sem tudtuk megtartani), de nem ragasztották volna ránk a „Hitler utolsó csatlósa” bélyeget, amelyet a béketárgyalásokon és azután is ellenségeink folyton a szemünkre vetettek. Minden valószínűség szerint az antifasiszta nagyhatalmak értékelték volna áldozathozatalunkat, hozzájárulásunkat a háború megrövidítéséhez.

Kommentálva az elmaradt március 19-i kiugrást, azzal érveltek, hogy nem volt alkalmas az idő, mert a szovjetek még

messze voltak. Az igazság az, hogy október 15-én sem tudták a kilépést a szovjetellenes háborúból végrehajtani. Amikor lépni kellett volna, a magyar politika és a honvédség vezetői nem álltak hivatásuk magaslatán. A márciusi kiugrással sem szakadt volna több szenvedés népünkre, mint a még egy esztendeig tartó háborúban és nem omlott volna össze sem a közigazgatás, sem a gazdaság.

Ezzel egyetértett Lajos is. Közös élményünket idéztük emlékezetünkbe lényegében 1944. március 19-ről a Gábor Áron Diákotthon sarokszobájából. Én tele voltam reménységgel, Lajos kevésbé. Azzal váltunk el, hogy legközelebb, amikor hazajön, megkeres. Sajnos, többet nem találkoztunk. Lajost fiatalon elragadta a halál. Látnok volt, jóslata beteljesedett.

Amint így töprengtem, mind sötétebb lett a cellában, pedig kora délután volt. Nemsokára zúgó szélvihar támadt s utána óriási felhőszakadás. A folyosóór becsukta az ablakokat. De egyszerre csak nagy sürgés-forgás, járkálás hallatszott. Az épület folyosócsatornáit és a víznyelők nem bírták a nagy vízmennyiséget befogadni és elvezetni. A víz elárasztotta a folyosót, szerencsénkre a cellákba nem hatolt be. Hatalmas nyári zápor vonult végig a városon. Esti vécézéskor a frissen felmosott folyosó cementjén még jól látszott a homokos vízfoltok nyoma.

A törvényszéki fogházban

A fogdában már nem volt hely az új letartóztatottak számára. Azokat az előzetes letartóztatásban levő polgárokat, akiknek ügyét kivizsgálták, de a bírósági tárgyalást még nem tartották meg, átszállították – köztük engemet is – a Budai Nagy Antal utca elején, a törvényszék udvarán álló kétemeletes, még az Osztrák–Magyar Monarchia idején épült megyei törvényszéki börtönbe. Az első emeleten egy négyágyas cellába tettek be három társammal, köztük egy fiatal kolozsvári jeho-

vista munkással. Sovány, vékony csontú, alacsony, huszonöt év körüli ifjú volt, a világ végét váró, minden világi hatalmat tagadó hívő lélek. Másodszer tartóztatták le. Csodáltam erős hitéért. Nyugodt, becsületes ember volt. A Biblia volt minde- ne, a Biblia tanításához viszonyította az erkölcsöt, tudományt, egyszerűen mindent.

Cellatársaimtól tudtam meg, hogy letartóztatták László Dezső Kolozsvár-belvárosi református lelkészt, Molnár Dezső monostori református lelkészt, Jordáky Lajos volt egyetemi tanárt és dr. Dobri János református teológiai tanárt. Itt majd- nem mindennap kivittek egy fél órára levegőzni a börtön mel- lett létesített sétálórekeszbe.

A Budai Nagy Antal utcai törvényszéki fogházban börtönrezsím volt. A vakszemüveg eltűnt. A fogházőrök a tisztálkodási és védeztetési program lebonyolítására szabadon engedték ki egy nap egyszer, reggel, az előzetes letartóztatásban lévő polgárokat. Itt ismertem meg a küblit, románul tinetát, a szükségletek végzésére napközben használt edényt. Ez deszkafedővel ellátott, puttonyhoz hasonló faedény. Nem adtak azonban toalettpapírt. Erre a célra előbb zsebkendő- inket, azután ingeinket téptük szét, és minden ruhadarabot, amit nélkülözni lehetett. A sétálórekeszbe nagy levelű török tubarózsák voltak ültetve. Mikor az őrtoronyban a fegyőr nem látta, másfelé bámult, egy-egy levelet letéptünk és azzal is helyettesítettük a toalettpapírt.

A mi cellánkban kopott, börtönmúzeumi tárgynak is beillő, még talán a Monarchia idejéből visszamaradt kübli volt. Falai húgy- és emberi ürülék búzzal átitatva. A fenyőfa – köztudott – nagyon szívja magába és megőrzi a benne tartott bármiféle matéria szagát. A fedő pedig nem zárt hermetikusan, és klórt sem adtak kimosásához, fertőtlenítéséhez. Megfigyeltem, hogy bizonyos anyagok, növények, virágok egyfolytában vagy hullámokban, időközönként bocsátják, lehelik ki magukból a szagot, bűzt, illatot, amely állandóan termelődik. A telítettség pillanatában a fölösleg elszáll. A húgy és emberi ürülék viszont állandóan árasztja a bűzt, egyik reggeltől a kö-

vetkezőig tömény büzzel kevert levegőt szívtunk, s a reggeli kimenés után kezdődött minden előről.

Itt is ugyanazt az ételt kaptuk: turtoit, árpakását, burgonyát, káposztát, néha paszulyt, kétszer-háromszor vágóhídi hulladékúst, ugyanazt a mennyiséget, mint a fogdában, csak más szervírozásban. Hordóban vagy cseberben hozták közbüntényes rabok, akik a konyhai munkát végezték. A tálaló (poloniar) a megállapított ételmennyiséget levesmerővel, egyetlen merítéssel töltötte egy kis tálba, amelyet a fegyőr nyújtott be a kisajtón a cellába.

A fölöttünk levő emeleten kis büntetésüket töltő közbüntényes nők voltak bezárva. Ideges, szitkozódó, kellemetlenül éles kiabálással hívták fel magukra minduntalan a figyelmet. Oda-odamondtak még a fegyőrnek is, aki itt rendszerint nő volt.

A szabad levegőzésre elkülönített rekesz a börtön északi oldalán volt berendezve, három oldalon a börtön falai vették körül, észak felől öt méter magas téglakerítés, tetején egy méter magas tüskés drót. A macskakövel kirakott keskeny ösvény, amelyen libasorban lehet sétálni, egy hosszanti virágágy körül fut körbe. Börtön, virágágyak! Szeptember első hete esős, hűvös volt. Mintha most is látnám a kiadós esők után a virágágy tócsáiban a vastag, hízott gilisztákat. Dermedten, nehézkesen kígyózva igyekeztek a pocsolyából kimászni.

A törvényszék, a katonai helyőrségi parancsnokság és a Szent György kaszánya monumentális épületei által körülhatárolt térben egy árva gerle röpködött sírva. Az épületek tetején meg-megpihent. Kereste eltűnt társát. A börtön rácsos, zsaluval ellátott ablakai és az épületek magas tűzfalaitól körbefogott lehangoló körengetegben csak a gerle és a virágok villantottak fel valamit a tiszta, áhított természet világából.

A Victoria téren, légvonalban alig 250 méterre van a román ortodox katedrális. Harangjának szava, valahányszor megszólalt, megrettentett. Rusu püspök elmondta építésének

körülményeit, s eszembe juttatta a bejárati ajtó szemöldökön levő feliratot a nekik felszabadító, nekünk elnyomó I. Ferdinánd király nevével, melyet 1945-ben távolítottak el.

Szeptember 8-a Kisasszony napja. Láttam édesapámat, amint a tornáctöltésen ülve magyarázza nekünk – gyermekeknek – a nap jelentőségét, a hozzá fűződő természeti megfigyeléseit. Mennek a fecskék, a vándormadarak melegebb vidékre. Megtörtént, hogy a házunk eresze alá kihúzott ruhaszárító dróton gyülekeztek, s onnan indultak hosszú útjukra.

Szeptember 15-én nem lehetett nem gondolni a tanév kezdetére. Elfogott az emlékezés, ostromoltak az emlékek, szépek és bántóak.

Középiskolai tanulmányaimat – már elmondtam – a státusgimnáziumban végeztem. Az egyház rajtam tartotta segítő, védő kezét, s bontakozó eszmélkedésem útján a krisztusi tanítások és a keresztény erkölcs vezetett. Az államhatalomról nem mondhatom el ugyanezt. A szülői házban az adóvégrehajtók foglалásokkal és büntetésekkel magyarázták a törvényt. A gimnáziumban pedig tanár és tanuló egyformán kiszolgáltatottjai voltunk a hatalom mindenfajta diszkriminációjának (a felvételi és érettségi vizsgákat idegen, többségi tanárokból álló bizottság előtt kellett letenni, önképzőkört, magyar ifjúsági szervezeteket nem engedélyeztek, egyedül a Mária-kongregáció létezett stb.). Magunkra maradvá, állandó fenyegetettség közepette, minden irányítás nélkül kerestük azokat az utakat, amelyeken haladva helyzetünket megismerhetjük, tudatosíthatjuk.

Az ifjúsági szervezetekre pedig nagy-nagy szükség lett volna. Azok feladata lett volna részben a társadalmi és művelődési kérdésekben való tájékoztatás; ahol az iskola abbahagyta, ott kellett volna az ifjúsági szervezetekben tovább lépni. Ez hiányzott. Jókai, Gárdonyi történelmi regényeit olvasgatva, régi, eldugott térképeket nézegetve, millenium előtti történelmi műveket, édesapám múlt századi olva-

sőkönyveit böngészve állt össze bennem nagy hézagokkal a kép, kik vagyunk, honnan jöttünk és merre... A korunk társadalmában való eligazodásra későre kaptam meg a lökést. Az, aki kinyitotta szemem, Szentmiklósi Ferenc tanár volt Gyulafehérváron. Az történt ugyanis, hogy véletlenül kezembe került Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című szociográfiája a Cserhát, Mátra, Bükkalja népének életéről. Megdöbbenett. Szentmiklósi nem tanított engem, mégis hozzá mentem élményemet elmondani és megbeszélni. Ő aztán a népi írók: Illyés, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Féja Géza, Veres Péter, Németh László felé irányított.

A törvénszéki börtöncellában a per, illetve a tárgyalás is nagyon foglalkoztatott. Sorsdöntő eseményként meredt elém. Visszaidéztem, ismételten átgondoltam a kihallgatásokat. Hat hónap múlt el letartóztatásom óta. Ebből mindössze másfél hónapig tartott a kihallgatás, a többi négy és fél hónap ön-emésztő tépelődésben telt el. Nem jelentettem fel a barátomat egy tanulmányért? Elolvastam egy-két általuk rendszerellenesnek minősített költeményt? Ezért perbe fogni és börtönbe zárni valakit? Sehogy sem fért a fejembe! Életem akarják elrabolni.

Nyilvános vagy zárt lesz-e a tárgyalás? – kérdeztem aztán magamban. Ahogyan akkor mondták: „kirakatpert” rendeznek, vagy zárt ajtók mögött kiosztják kinek-kinek az éveket? Mindkét peres eljárást alkalmazta a kommunista osztályharcos igazságszolgáltatás. Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök ún. hazaárulási perét a nyilvánosság kizárásával tartották, mert a hatalom félt attól, hogy a vádlottak vallomása leleplező és vádló lehet ellenük.

Azok után a megmozdulások után, amelyek az októberi magyarországi forradalom nyomában Kolozsvárott támadtak, várni lehetett, hogy nekünk nyilvános pert rendeznek. Sem a Szovjetunió, sem a „testvéri szocialista országok” kis és nagy kommunista diktátorai nem bocsátják meg Nagy Imrének és

a magyar népnek az 56-os októberi forradalmat. Hadbírószági tárgyalás... A forradalomtól megrettent kommunista hatalom támadásra lendült, hogy megfélemlítsen mindenkit, bosszút álljon a forradalomért, noha a tettek, amelyekért felelősségre vonnak, távolról sem olyan súlyosak, amilyen mértékben szándékosan felfújták. De hát példát kell teremteni, elrettentő példát.

A kívülálló azt gondolhatja, beteges obszesszió, félelem kerített hatalmába, hogy vissza-visszatértem töprengéseimben az ellenem megfogalmazott vádakra. Nem volt obszesszió, kényszerképzet. Aggodalmaimnak és borulátásomnak megvolt az oka, ugyanis Uțiu főhadnagy a kihallgatások során célzott arra, hogy a tanulmányból, amit ő következetesen memorandumnak mondott, lehet egy „szép hazaárulási” per is.

A hidegháború javában dült, a „vasfüggönyön inneni” országok, a Kínai Népköztársaság, valamint Jugoszlávia elítélték a magyar '56 októberét. Románia élen járt a magyar forradalom elítélésében, de súlyosan bírálták és kárhoztatták a magyar forradalmat a román kommunistákkal kollaboráló magyar kommunisták is. A hatalom kemény kézzel nyúlt bele az osztályharc élezésébe, tudatosan provokált, hogy a szerintük még meghúzódó ellenségre lecsaphassanak. Teljesen kiszolgáltatva éreztem magam, belevetve egy merőben ellenséges környezetbe, állapotba, amelyet végső fokon nem én teremtettem magamnak, hanem az igazság jelszavával operáló, ember- és szabadságellenes kommunista társadalom és politikai hatalom.

A törvényszéki fogházban legtöbbet a fiatal jehovista cipőgyári munkással társalogtam. Egy fentebbi mondatomban azt írtam róla „a világ végét váró, minden világi hatalmat tagadó hívő lélek”. Magyarázattal tartozom e mondathoz. Az ifjú jehovista „világ”-on a jelen társadalmat értette. Kemény állásfoglalás volt szembefordulása a fennálló ateista kommunista rendszerrel, nem csodálkoztam, hogy letartóztatták.

A fiatalember megismertetett a jehovizmus egynehány tanításával is: Jehova a földön rendezi be az Isten királyságát; megsemmisíti azokat a földi hatalmakat, országokat, amelyek nem Jézus tanítása szerint vannak berendezve és nem aszerint kormányoznak; ma Jézus királysága megvalósulásának a küszöbén vagyunk, csak azok lesznek állampolgárai ennek a királyságnak, akik a Biblia tanítása szerint élnek; az új világban az emberek békében és boldogságban fognak élni.

Magas erkölcsi követelménnyel léptek a jehovisták az emberiség elé – állapítottam meg. Végző fokon a jehovizmus etikai követelményei benne vannak a kereszténység etikai kódexében is. A forrása mindennek a Biblia.

A vele töltött két-három hét alatt folytatott beszélgetésekből az a véleményem alakult ki, hogy reménységgel teli boldog ember volt.

Első bebörtönzése alatt Szamosújváron szerzett élményeiből sokat elmondott. A gyárban dolgozott, gombokat gyártó osztályon, nehéz munkaviszonyok között. Magasak voltak a normák, s addig nem hagyhatták el a munkahelyet, ameddig a normát nem teljesítették – mondta.

Beszélt részletesen a börtönökben meghonosított politikai reedukációról, átnevelésről is. Persze, ő is csak azokat az eseteket adta tovább, amelyek a börtön falai között szájról szájra terjedtek. Amikor őt bebörtönözték, a belügyminisztérium már megszüntette a testi és lelki tortúrára alapozott átnevelési rendszert. Említett néhány nevet a kínvallatással egybekapcsolt átnevelők közül, köztük a Țurcanu nevét. Erről a próbéről – aki maga is elítélt volt – a horror kritériumait kiemelő rémtörténeteket csak suttogva merészelték elmondani. Válogatott démoni kegyetlenséggel kínozták a vele egy cellában ülő rabtársait és nevelte a kínvallató csoportok tagjait, akiket a különböző büntetés-végrehajtó börtönökbe osztottak be. Elmondta többek között, hogy Szamosújváron válogatott kínzásokkal miképpen gyilkolták meg Fluierașt, a neves szociáldemokrata harcost, aki az 1918. december 1-jei gyulafelhárvári román nemzetgyűlésen is részt vett. Fluieraș gyilkosának a nevét is mondta, talán Recnek hívták. Ifjúkommunista volt

az illegalításban és a sziguranca besúgója. Állítólag homokzsákkal verték agyon. Hogy az ifjú jehovista nem mondott valótlanságot a szamosújvári börtönben folyt kínzásokról, verésekről, arról meggyőződtem annak a román katonatisztnak a beszámolójából, aki a szamosújvári börtönletről beszélt a tévében a változások után.

Szeptember 20-a körül a törvényszéki börtönből visszavitték a Securitatéra. Egyszemélyes cellába zártak, hogy ne találkozhassam senki emberfiával. Másnap felvezettek kihallgatásra Uțiu főhadnagyhoz, aki tudomásomra hozta, hogy rövidesen meglesz a tárgyalás, időpontot azonban nem mondott. Közölte továbbá, hogy a tárgyaláson foglalkozásomnak és társadalmi állásomnak megfelelő ruhában, nyakkendővel kell megjelennem. Más ruhám nincs – mondtam. Letartóztatásomkor alig viselt meleg ruhát öltöttem magamra, számítva a börtönbeli mostoha viszonyokra. Ezt az öltözetet Uțiu megfelelőnek tartotta. A nyakkendő ellenben elmaradt.

Kértem, bocsássa rendelkezésemre a vádiratot, olvaszam el, tudjam, mivel vádolnak, mit írnak a rovásomra. Visszaütött, mondván: a tárgyaláson meg fogom tudni.

Uțiu azt is közölte, hogy a tárgyalás után beszélgetőt engedélyeznek, s megkérdezte, a testvéreim közül kit hívjanak meg. Én mindenik testvéremet szerettem volna látni. Csak László bátyámnak küldtek értesítést.

A hadbírószéki tárgyalás bejelentése felkavart. Soha életemben semmiféle peres ügyem nem volt. Különb is – nem gondolkoztam el rajta, hogy miért – én az államhatalomban ellenséget láttam. A népi mondás is úgy szólt, hogy az Isten az embert a perekétől, az ügyvédektől mentse meg. Akárhogyan állnak a dolgok, a tárgyaláson túl kell esni – intéztem el magamban az ügyet.

Az izgalmak megzavarták éjszakai pihenésemet. Zavaros, nyugtalan álmaim voltak, amelyek közül egyet igen jelentőségteljesnek tartottam és meg is jegyeztem. Álmomban egy

nagyon magas, kúp alakú hegy ormán épített sziklavárba voltam bezárva, s a cella szűk ablakán néztem az előttem elterülő tájra. Közvetlen a vár alatt nagy, sebes víz folyt, olyan Kis-Szamos nagyságú. A távolban magas hegyek emelkedtek. A valóságban kirándulásaimon nem egy álmombeli meredek hegyet másztam meg, tetején várromokkal. Képről ismertem Kufstein várát, ahová a Habsburgok az elnyomás ellen tiltakozó magyar hazafiakat bebörtönözték. Amint tekintetem a hegyek felé fordítottam, messze a hegyek közül kilépő két kisebb vizet: egy bővizű kis folyót és egy patakot fedeztem fel, amelyek a nagy folyóba ömlöttek. A vár körül a táj, ameddig elláttam, őszi színekben játszott. Komoran néztem alá a messze nagy síkságon elterülő folyóra. Néztem, néztem a magasban formájukat állandóan változtató, újabb és újabb alakot öltő felhőket, melyek közül elő-elődugta arcát a nap. Mikor felébredtem, rekonstruáltam az álmot. Szimbolikusnak tartottam, de nem tudtam értelmezni. Egyet tudtam a színek egyezményes magyarázatából, éspedig, hogy a zöld a reménységet jelenti. A táj pedig nem volt zöld, hanem sárguló, hervadó. Egyetlenegy remény táplált a per előtt, hátha nem adják az illető paragrafusokban előírt szankciók közül a maximumot. Hát ez a reményem nem teljesült, mert a maximumot rótták ki.

A tárgyalás

A tárgyalás 1957. szeptember 24–25–26-án volt a törvényszék nagy tárgyalótermében, a termet zsúfolásig megtöltő pártaktivisták, Securitate-tisztek és más meghívottak jelenlétében.

A kommunista diktatúrának, hogy létezését igazolja, állandóan bűnösöket, ellenségeket kellett keresnie. Tisztán megfogalmazódott bennem az is, hogy akár kommunista, akár burzsoá hatalom van uralmon, a nagyromán nemzeti tö-

rekvések végcélja a magyarok felszámolása Erdélyben. Amit a Gh. Gheorghiu-Dej-kormány tesz, az csak ideig-óráig tartó színlelés, porhintés.

Szeptember 24-e reggelén a Securitatéről nagy rabszállító autóval vittek át a törvényszékre. Hogy egymással ne válthasunk szót, egy-egy őrt ültettek közénk. Letartóztatásunk óta most láttuk egymást szemtől szemben. Társadalmi állásunknak megfelelően, vasalt ruhában, nyakkendősen jelentünk meg a vádlottak padján. Megjegyzendő, nem engedélyezték, hogy a tárgyalás előtt az ügyvédünkkel beszéljünk.

A tárgyalás délelőtt 9 órakor kezdődött. Bennünket, vádlottakat bekísértek az örök a terembe, amely tömve volt meghívottakkal.

A korláttal bekerített vádlottak padján az alábbi sorrendben ültünk: dr. Dobai István kolozsvári lakos, nemzetközi jogász, Varga László abrudbányai református lelkész, Komáromy József kolozsvári tanár, Kertész Gábor zilahi ügyvéd, Bereczki András közgazdász, egyetemi lektor, dr. Gazda Ferenc tanár, nyelvész, akadémiai főkutató, Nagy József ákosi (Szilágy megye) földbirtokos, dr. Dobri János teológiai tanár és dr. László Dezső Kolozsvár-belvárosi református lelkész. A korlátok mögül nézelődni a terembe tilos volt.

A folyosón megszólaló csengő szavára kinyílt a nagyterem bírói bejárati ajtaja, amelyen elsőnek egy őrnagy, utána még három tiszt és egy civil lépett be. A terem elcsendesedett, mi, vádlottak felálltunk. Középen, a magas emelvényen, az asztal mögött foglaltak helyet a bírák: Macskási Pál hadbíró őrnagy, elnök, Dézsi Dezső ezredes, ülnök és Bodea Mircea őrnagy, ülnök. A jobb oldali emelvényen foglalt helyet a vádat képviselő Liciu Virgil ügyész, százados, bal felől a titkár, Micu Adrian.

Az asztalon különböző vastagságú bekötött és bekötetlen iratcsomók feküdtek.

A tárgyalás a vádlottak személyi adatainak felvételével, illetve ellenőrzésével vette kezdetét. Utána a titkár felolvasta a vádiratot, amelyet állva kellett meghallgatni. Visszaemlékezésem szerint a vádirat hosszú, a vádakat elkö-

dösítve összegező szöveg volt. Inkább politikai és ideológiai fejtegetés, mint jogi ismertetése a tényeknek. Stílusán érzett a szokásos kommunista jogi frazeológia, szólamokkal, köz-helyekkel teletűzdelve. Nem állíthatom, hogy objektív volt. Ellenkezőleg, csak úgy hemzsegett a szokásos megbélyegző „osztályellenség”, „kizsákmányoló”, „nacionalista”, „sovén”, „néptől idegen” stb. jelzőktől. Még az olvasás hangján is érzett a hatáskeltésre való törekvés. A vádirat ügyünket nem minősítette szervezkedésnek.

A vád három első vádlott ellen hazaárulás, az állam külső és belső biztonsága elleni cselszövés, valamint tiltott ellenséges kiadványok terjesztése és nyilvános felbujtás.

Két vádlott ellen a vád hazaárulásban való bűnrészesség, az ország belső és külső biztonsága elleni cselszövés, valamint nyilvános felbujtás.

Két vádlott ellen a vád a hazaárulók feljelentésének elmulasztása, az állam külső és belső biztonsága elleni cselszövés, valamint tiltott iratok tartása és nyilvános felbujtás.

Egy vádlott ellen a vád tiltott kiadványok tartása és nyilvános felbujtás.

Egy vádlott ellen a vád a munkásosztály és forradalmi mozgalma elleni tevékenység és tiltott iratok terjesztése.

A vádirat felolvasását a kihallgatás követte. Ezt Macskási Pál, a hadbíróság elnöke vezette. A kihallgatáskor két kérdést mindenkinek feltettek:

a) Beismeri-e az ellene felhozott vádakát?

b) Elismeri-e a vizsgálatok folyamán jegyzőkönyvbe foglaltakat?

Nekem az elnök a fenti kérdéseken kívül más kérdést nem tett fel. Az ellenem megfogalmazott vádat bizonyítottnak vetették a nálam megtalált, büntárgynak nyilvánított tanulmánnyal. Két vádpontból – az Irodalmi Újság forradalom alatt megjelent számának elolvasása és a memorandum-fogalmazvány lakásomon való tartása – nem is tudtam, hogy bűncselekmény tárgyát képezheti.

A Securitate utasítására a törvényszék nagy nyilvánosságot biztosított a pernek. A vak is láthatta demonstratív és fe-

nyezető jellegét. A tárgyaláson jelen voltak az RMP tartományi vezetői és a kolozsvári üzemek, művelődési intézmények igazgatói, párttitkárok és mindenekelőtt a magyar iskolák és főiskolák képviselői.

Milyen célt követett a Securitate a per ilyen nagy nyilvánosságával?

Két fontos célt akart elérni: először a tömegnek bebizonyítani hogy az RMP a népi demokratikus rendszer megteremtésével megoldotta a nemzetiségi kérdést, másodszor hogy a meghúzódo ellenséges erőket megrettentse. A Securitate sugalmazására a vádiratot úgy szerkesztették meg, a bíróság a pert úgy irányította, s az ügyész a vádbeszédet is úgy állította össze, hogy elsősorban az tűnjön ki: a Román Népköztársaságban a népi demokratikus rendszer egyszer s mindenkorra megszüntette a népelnyomást, és az együtt élő nemzetiségek ugyanazokat a jogokat élvezik, mint a román nép. A népek egyenjogúságának politikája állampolitika lett, amit bizonyít a virágzó nemzetiségi kultúra, iskolahálózat, az anyanyelv használata a közélet minden terén. Az egy tömbben lakó székelyföldi magyarok pedig autonómiát élveznek a Magyar Autonóm Tartományban.

A tájékozatlan ember, aki nem ismerte a román nemzeti törekvések alakulását 1945 előtt és jövőbeli célkitűzéseit, úgyszintén nem ismerte a magyar nemzetiségi kérdés útját 1918 után, hanem csak az akkori jelen viszonyait, teljesen igaznak vélhette az ügyész érvelését. Aki viszont folyamatában és távlatában figyelte a változásokat, már 1948-tól láthatta, hogy a szocializmus építésének jelszavával a nemzetiségeket és köztük a magyarságot mint kollektív közösséget mindenétől megfosztották. A kulturális intézmények államosításával olyan csapást mért a párt a nemzetiségekre s köztük a magyarságra, amely felmérhetetlen negatív következmények előtt tárta szélesre a kapukat. A mindenkori burzsoá román politika a nemzeti állam megteremtésének útján a határai között élő nemzetiségek számára a legembertelenebb lehetőséget kínálta: a kivándorlást és az asszimilációt. Ezt a marxizmus–leninizmus jelszavainak hangoztatásával a Román Munkáspárt is felvál-

lalta. Ezzel a kormány és a párt is letért a demokratikus útról, amelynek alapjait 1944 őszétől 1945 márciusáig a három nép: a magyar, a román és a szász Észak-Erdélyben lerakta. Az RMP tehát a gazdasági és kulturális élet számos területén már az ötvenes évek közepén megvetette a később, a nyolcvanas évek második felében Európa-szerte nagy botrányt kiváltó homogenizálás alapjait.

A vádiratban nagy hangsúlyt kapott az, hogy a vádlottak tervüket – a román nép és a magyar nemzetiség közötti békés együttélés megbontását – a magyarországi ellenforradalom győzelme esetén uralomra jutó reakciós kormány és az imperialisták segítségével akarták megvalósítani. De nem maradt el a magyar forradalom kegyetlenkedéseinek részletező felemlegetése sem. Mindezzel a Securitate nyilvánvalóan a magyar forradalommal rokonszenvező, a kommunizmussal elégedetlen magyar és román tömegeket akarta megfélemlíteni. A vádbeszédben az ügyész által kért, részben főbenjáró büntetések, részben pedig nehéz börtönbüntetések kiszabása is ezt mutatta.

Az első napon a tárgyalás a vádlottak kihallgatásával véget ért. A második napra az ügyész vádbeszéde és az ügyvédek védőbeszéde, a védelem érveinek előterjesztése maradt.

A vádat az akkori idők egyik leghírhedtebb ügyésze, Virgil Liciu százados képviselte. Vádbeszédében igyekezett elterelni a szót a bűntényről, inkább politikai beszédet tartott, amelyben a rendszer elért sikereit sorakoztatta fel, kommunista módon becsmélve az ellenfelet. A vádbeszédből három gondolatra emlékszem:

1) A vádlottakat egy kalap alá seperve, reakciós, sovén, fasiszta, a kizsákmányoló, a burzsoá rendszert visszasíró elemeknek bélyegezte.

2) Azt variálta körmönfontan pompás mondatokban, hogy a Román Népköztársaságban a nemzetiségi kérdés meg van oldva, a múlté a román nép és a magyar nemzetiség ellentéte. Az anyanyelv használata biztosított minden nemzetiség számára. Idézte Tompa Miklósnak, a marosvásárhelyi Állami Székely Színház igazgatójának cikkét a *Contemporanul*-ból,

amelyben éppen azt fejtegette, hogy a nemzetiségi színjátszás olyan gazdag virágzást ért el, amelyről azelőtt nem beszélhattünk.

3) Ezek az emberek az eltelt évtizedben a két nép között kialakult barátságot és békés együttélést akarták aláásni. Elégedetlenek voltak mindennel, amit a demokrácia a magyar nemzetiségnek biztosított.

Példás büntetést kért a vádlottakra, felsorolván a Büntető törvénykönyv megfelelő paragrafusait és a 199-es Rendelet ugyancsak vonatkozó szakaszait és bekezdéseit.

Ez a 199-es Rendelet a román kommunista pártállam legkegyetlenebb büntetőtörvénye volt, 1950. augusztus 12-én tették közzé a Hivatalos Közlönyben. Kiterjesztette a halálbüntetést egyes, az állam biztonságát, az RNK hadseregének felszerelését és a nemzetgazdaság fejlesztését veszélyeztető tevékenységre. A Rendelet különleges érdekessége, hogy ugyanazzal a szigorral bünteti azokat a bűntényeket, amelyeket az RNK területén követtek el olyan állam ellen, ahol a dolgozók vannak hatalmon, vagy a munkásosztály ellen irányulnak bármilyen más országban. Az Egyesült Államok vezette szabad világ és a Szovjetunió köré tömörült diktatúrák között a hidegháború a negyvenes évek végén óriási méreteket öltött, s a feszültség a két tábor között már-már háborúhoz vezetett. A román pártállam rendszerellenes belső megmozdulásoktól tartva, ezzel a törvénnyel is biztosította uralmát.

A súlyos, nehéz börtönt s egyeseknek halálbüntetést kilátásba helyező vádbeszéd után mit mondhat a védelem? – gondoltam magamban.

A védelem a vádiratban megállapított sorrendben terjesztette elő jogilag alaposan megindokolt érveit. Az én védelmemet Pop Sabin ügyvéd képviselte. Mit tartalmazott a védőbeszéd? Mindenekelőtt meglegedését fejezte ki afölött, hogy sikerült a hatalomnak ilyen veszedelmes embereket, mint mi, ártalmatlanná tennie. Egyetlen nyomós érve sem emlékszem, csak arra, hogy beszédének bevezetőjében kárhoztatta a fővádlottat, aki vakmerő, a veszéllyel nem törődő vállalkozásával annyi embert magával rántott a katasztrófába.

Bosszantott a védekezésnek ez a módja. Védence érdekében is volt egy jó szava: a bíróság figyelmét velem kapcsolatban felhívta: véleménye szerint a vádlott vallomásaiból az tűnik ki, hogy nem tudatos törvénysértőről van szó, hanem olyan egyénről, aki inkább belesodródott az ügybe.

Pop Sabin után még három ügyvéd mondta el védőbeszédét. Ezt követte az elnök rövid tanácskozása az ülnökökkel és annak a bejelentése, hogy a büntetéseket október 15-én teszik közzé és közlik a vádlottakkal. Ezután az elnök a tárgyalást berekesztette.

A tárgyalás után a tömeg eltávozott a teremből. Minket az örök kivezettek a bokszból egy félreeső folyosóra, ahol csak a törvényszék tagjai közlekedtek. Ott bonyolítottuk le a beszélgetőt László bátyámmal és Mihály öcsémmel – neki nem volt engedélye, de Uțiu főhadnagy, akinek a jelenlétében ez a pár perces találkozás lezajlott, engedte, hogy megöleljük egymást. Mindhármunknak a könnye kibuggyant. Megkérdeztem, hogy vannak a testvérek, Antal, Erzsébet és Anna, valamint a családjuk Néhány biztató szóval megnyugtattam őket: ne aggódjanak érettem, éljék életüket, mintha semmi sem történt volna. Csak egészség legyen, még a pokolban is eltelik – mondja a székelly szólásmondás, s mondtam én is.

A tárgyalás után visszavittek a Securitatéra és az udvaron előkészített kis batyunkat magunkhoz véve, egy nagy rabszállító autóval Băranescu fogdparancsnok és erős őrség kíséretében Szamosújvárra, a börtönbe szállítottak.

Visszatekintve a 187 napig tartó vizsgálati fogságra, az első megállapításom az, hogy a Securitate elképesztően aprólékos, mindenre kiterjedő ismeretekkel, adatokkal rendelkezik minden állampolgárról, akinek valamiféle kapcsolata van vagy lehet a közélettel, de mindenekfölött az értelmiségről: tanítókról, tanárokról falun és városban, egyházi emberekről, még az egyszerű harangozóról is, falvak tekintélyes földműveseiről, mérnökökről, műszaki vezetőkről, hangadó munkásokról a gyárakban, egyetemi hallgatókról és professzorokról. Nem gondoltam, hogy minden számba vehető személyről olyan alapos katasztere, nyilvántartása van az állambiztonsági

szerveknék. A rendszer első vonalbeli funkcionáriusait különben éppen úgy figyelte, követte valaki, mint azt, aki sohasem ártotta magát a politikába. Családi összejöveletekről, névnap, születésnap, esküvői, keresztelői mulatságról, temetésről, farsangi bálról, közös kirándulásról, iskolai tanóráról, osztályfőnöki óráról gyűjtötték a negatív vagy negatívan értelmezhető adatokat, hogy alkalomadtán felhasználhassák zsarolásra vagy éppen bűnvádi eljárás kezdeményezésére.

Mire derült fény, mit tudtam meg a vizsgálati fogságban személyemmel kapcsolatban, letartóztatásom előtt számon tartott tetteimről, ami nem tartozott szervesen a bűncselekményhez? Irodalomtörténeti óráimról beszámolóok futottak be, hogy az írásművek ismertetésénél túlságosan kidomborítottam a magyar társadalmi-történelmi viszonyokat; hogy a börtönviselt diákok (Veress Zoltán-csoport) védelmére keltem az esti líceumban, amikor többszöri hiányzásért az óráról túlbuzgó párttag tanulók a kizárásukat javasolták; hogy bíráltam azt a miniszteri rendelkezést, miszerint az óra anyagát román nyelven kell bevezetni az osztálykönyvbe, még a magyaróra anyagát is, viszont a franciaórát franciául kell beírni, s gúnyosan megjegyeztem: az „inspektorok” mind tudnak franciául, de magyarul nem. A kihallgatások során csak ezekre tudtam biztosan következtetni, de valószínű, hogy még volt negatív véleményezés a munkahelyi személyi dossziéban.

Kik voltak a párkák, akik a sötét kommunista erők utasítására életem fonalát fonták?

Párttag tanár kollégáim azt mondták, szegény származásom következtében eleve arra vagyok elrendelve, hogy a Kommunisták Romániai Pártjának tagja legyek. Már a kezdet kezdetén dr. Zörgő Benjámint, később Hatházi Sándor tankerületi főigazgatót, Magyar Lajos földrajztanárt, Sváby Ferdinánd iskolaorvos és mások ajánlották, hogy iratkozzam be. Én kitértem előle. A 7-es számú Líceumban (a mai Brassai) működtem 1949. szeptember 15-től 1954. december 31-ig, s mind a nappali, mind az esti tagozaton tanítottam. Az igazgatóm Székely József volt, aki a tanári pártalapszervezetben is nagy szerepet játszott, sőt az egész kolozsvári magyar tanügyben. Egy este

mentem órát tartani az esti tagozaton. Beléptem a tanári szobába, nem volt bent senki. A hosszú tanári asztal sarkán egy vastag jegyzetfüzet volt letéve két könyvvel. Illó, nem illó, belelapoztam a jegyzetfüzetbe. A tanárok közül többnek olvasom a nevét, mindenik után kádermegjegyzések. Kíváncsian lapozok tovább, nem szerepel-e az én nevem is. Dehogynem! Meglepve olvasom a megjegyzéseket: jól felkészült szakmailag, a diákok rokonszenvezik, pedig szigorú, sokat dolgozik az iskolában. Mervev, nem elnéző még a proletárgyermekkel sem. Konklúzió: fejlődőképes. A jegyzetfüzetet visszatettem a helyére. Alig ültem le, Székely szaladva jött a füzet után. Tudtam én, hogy az egyik párka ő. Kitűnő zsidó kapcsolatai voltak. Egy beszélgetésünk alkalmával azt a kijelentést tette, hogy most ebben az átmenetben (1944–1950) a románok és magyarok között támadt konfliktusos helyzetekben döntőbírók csak a zsidó elvtársak lehetnek. Amíg együtt dolgoztunk, nem tapasztaltam, hogy gáncsot vetett volna utamba, de tele volt kárörömmel, mindig örvendett, ha valaki lebukott.

A másik aktív párka, aki életem alakulásába belejátszott, L. M. pedagógiatanár volt, gyanakvó, szélsőséges kommunista. Mi hajtotta? Tudtam, a bosszúállás, mert őt is meghurcolták. Kinevezett ellenségnek. Ha valami kicsi alkalma adódott, támadott azzal, hogy nem a történelmi materialista szellemben és a kommunista osztályharcnak megfelelően tanítok. Gyűjtötte bíráló megjegyzéseimet, főként olyanokat, amelyeket nemzetiségi oktatásunk megsértésével kapcsolatban tettem. Két zsidó kapcsolatokkal rendelkező magyar család meg is kérdezett: „Miért támad téged L. M., miért akar mindenáron elásni?” „Nem tudom. Én őt nem bántottam soha, semmit nem tettem ellene, de érte sem” – volt a válaszom.

Székely is, mint minden igazgató, vezető, együttműködött az államvédelemmel. Az együttműködésnek változatos formái voltak. Például a 7-es számú Líceumban volt egy Szócs Albert nevű, szegény falusi származású altiszt. Nagyon szolgálatkész ember, de szerette az italt. Egy alkalommal mámoros állapotban állt elém. Korholtam, hogy miért iszik. Volt ugyanis két gyermeke, s a felesége is szenvedett emiatt. Megoldódott

a nyelve s elmondta a következőt. „Tanár úr, eladtam a bőröm.” „Hogyhogy?” – kérdeztem. „Beálltam a Securitate civil gárdájába.” „Az meg mi?” – kérdeztem tovább. „Ha valami baj van, megyünk, fegyvert adnak és segítjük a Securitatét.” Magam is tudtam, hogy vannak szervezett civilek. „Volt-e már valahol?” „Igen – válaszolta –, szökevényeket üldöztünk, de nem fogtunk el egyet sem.” „Albert, maga hogy jutott a Securitaténál ebbe az állásba?” – faggattam. – „Székely igazgató úr ajánlott.”

Az egyik érdekessége volt szociológiai szempontból a hatalomra jutott kommunista rendszernek, hogy a kispolgári rétegből bolsinak átvedlett egyének „megpertusodtak” a proletár rétegből valamilyen bizalmi funkcióba felkerült pártemberekkel. Székely igazgató, aki egyébként tele volt dzsentri allűrökkel, pertu volt és poharastárs Jakabbal, az altiszttel, akit az iskola pártsejtje titkárnak választott. Persze, ezek a helyezkedő ravasz kispolgárok irányították a párttitkárt és az egész intézményt.

A kihallgatásomon vezérfonalként vonult végig az a bűnüldözési princípium, hogy mindenáron rám süssék a „rendszer ellensége” megbélyegzést. Gyűjtötték a tárgyi bizonyítékokat, vagy ha ilyenre nem akadtak, az itt-ott elejtett kijelentéseimet: visszaéléseket, túlkapasokat bíráló, esetleg elítélő megjegyzéseimet. Minden jóézésű ember, még az egyszerű párttagok is ösztönösen bíralták a jogsértésekért az erőszakos diktatúrát. Hogyan tudtam volna én elkerülni a bíráló megjegyzéseket? Hogy lettem volna ezért a rendszer ellensége? Sőt akkor még hittem a szocialista rendszer megváltó szép ígéreteiben, abban, hogy a gazdasági nyomor felszámolásával jólétet teremt, s megoldja Erdélyben a XIX. század óta a népek együttélését megkeserítő nemzetiségi kérdést.

A jegyzőkönyvet Uțiú, a kihallgató tiszt írta. Mikor aláírásra került, végtelenül felháborított vallomásaimnak stilizálása, átfogalmazása, átdolgozása oly módon, hogy a deklarált

tény árnyaltabb vagy más szövegekőzi összefűgésben súlyosbíhatta a bűncelekményt. Tiltakoztam a módszer ellen, szőváltás, fenyegetés lett belőle, minden eredmény nélkül. Tudhattam volna, hogy a Securitatén a jegyzőkönyvírásnak kialakult frazeológiája van, állandóan használt klisék, amelyektől eltérni nekik nem szabad. Többszöri vita után végűl is fel kellett adnom a tupírozás elleni harcot.

A kihallgatás mindvégűg a lelki terror jegyében folyt. A kihallgatást végző tiszt az ankéttal hűségét akarta bizonyítani a rendszerhez. Ebben gyökerezik a terror alkalmazása. Akkor került sor a lelki terrorra, amikor a tárgyi bizonyítékok elégtelenek voltak, vagy nem voltak egyértelműek. A vád kivizsgálásában a cél a bűncelekmény beismertetése volt. Mint rákos betegség az élő szervezetben, úgy fertőzött, rombolt a félelem. Már a társadalomban állandó szorongás sokkolt. Ez a szorongás a vizsgálati fogságban, a létbizonytalanság közepette kínzó érzéssé torzult. Mindűg az a gondolat foglalkoztatott, hogy a hamis, alaptalan vádakkal szemben nem tudom magam megvédeni.

A kivizsgálás elején nem gondoltam arra, hogy a Securitate besűgőkat tart a fogdában. Annál inkább nem gondoltam, mert mindkét cellatársam egyszerű embernek tűnt. Utólag a magasabbra gyanakodtam, aki tanítónak mondta magát és bizonyos érdeklődést mutatott, közlékenyebb volt, s akinek egyet-mást a kihallgatásról elmondtam. Csak később, a törvényszék fogdájában kaptam alapos tájékoztatást a besűgőrendszerűl, egy másodsor letartóztatott ifűű Jehova tanűjától.

A sztálinista diktatűrák, aműlyen volt a román pártállam is, ellenségnek tekintettek minden másként gondolkozót. Ennek felderítésére, az állambiztonsági szervek segítségére kiterjedt besűgőhálózatot építettek ki a társadalom minden rétegében. A letartóztatott, elítélt ellenfelekre pedig hosszú távon a teljes megsemmisítés várt. Ez a megsemmisítű bánásmód elkezdődött már a fogdában. Az itt alkalmazott rezsím a letartóztatott

állampolgár lassú testi és lelki megtöréséhez vezetett. A fogda személyzete a tökéletes konspiráció elvei szerint végezte munkáját. Alig találkoztam közel nyolcévi börtönéletem alatt a Securitate olyan tagjával, politikai tiszttel, altiszttel, aki ne lett volna áthatva gyűlölettel a letartóztatottakkal szemben. Azt tapasztaltam, hogy a magasabb rangúak kegyetlenebbek voltak, sőt példát mutattak a gyűlöletben és verésben.

Szamosújvár

Szamosújvár messze földön börtönéről híres-nevezetes város. Nincs olyan zuga Erdélynek, ahol ne ismernék, ha nem másról, hát Rózsa Sándorról, a híres betyárról, aki ide volt bezárva, és ott van eltemetve az örmény temető sarkában levő egykori rabtemetőben. A város román neve Gherla, jelentése magyarul börtön. Egyetemi hallgató koromban hallottam, egy gyermekével veszekedő román asszony azzal fenyegette a rakoncátlan fiát: „Te bag la gherlă!” (Beteszlek a börtönbe! Persze pincét értett.) Szamosújváron valamelyik magyar bebörtönzöttől szedtem fel, mint népköltészeti terméket, az alábbi kitűnő versindítást:

*Szamosújvár, Rózsa Sándor;
Szemem előtt kötél táncol...*

A szamosújvári fegyház nagy téglalap alakú területen fekszik, a város Dés felé eső részében. az Andrei Mureșanu utca, a Május 1. utca, a Vágóhíd utca és az örmény temető által körülhatárolva. Magva a hajdani, 1540-ben épített Martinuzzi-kastély, melyet I. Rákóczi György fejedelem kibővített egy második épülettel, fejedelmi pompával berendezett, és kedvenc tartózkodási helyévé tett. Két évszázadon keresztül sokszor cserélt gazdát, de legtöbbit kincstári birtok volt. II. József (1780–1790), Erdély nagyfejedelme, akit a magyarok

kalapos királynak gúnyoltak, a várat a kastéllyal és a hozzá tartozó épületekkel 1786-ban országos fegyházzá nyilvánította, s mindmáig az is maradt. A XIX. században a vár falait, bástyáit lebontották, s a vársáncokat betömték. A vár köveit a gazdag örmény polgárság a város építésére használta fel. A hatalom a börtön fejlesztését sem hanyagolta el. 1859-ben új, hatalmas épületet emeltek (ma is a város legnagyobb épülete) a temető felőli részben. Ezzel Szamosújváron több ezer fegyenc befogadására alkalmas börtönteletet hoztak létre, valóságos börtönkombinátot.

A bejárat a börtön területére az Andrei Mureșanu utcából van. Közvetlen a kapun belül, ahol a vársánccon átvezető felvonóhid volt hajdanán, egyemeletes épület áll, amelyben a börtön parancsnoksága székelt. Ezt udvar választja el a Martinuzzi-kastély ugyancsak egyemeletes, ma teljes egészében cellákkal berendezett épületétől. Voltam a kastély pincéjében egyszemélyes cellába bezárva, de megfordultam a hajdani kápolnában berendezett gyűlésteremben is, amelyet, ha a helyzet úgy kívánta, szintén cellává léptettek elő. A kastély udvarából boltíves kapualj vezet át az új, háromemeletes pavilonba. Ez U alakú, Sing-sing típusú fegyház, nagy belső udvarral. A cellák a belső udvar két oldalán szimmetrikusan helyezkednek el, az emeleket egymástól vastag drótháló választja el s a cellák előtt függőfolyosó szalad körbe. Minden cellának egy ablaka van, az épület végén, az U szárában, a száz, még talán több személyt is befogadó óriás teremcellákat öt ablak világítja meg. A levegőzésre vagy sétára deszkából hevenyészett sétaudvarok, ún. cárkok közvetlen az épület által közrefogott udvaron voltak. Az épület földszintjén volt a börtön konyhája, a raktárak egy része, mosoda, fürdő a rabok részére, karantén-cellák, büntetőzárkák, az átmenetileg Szamosújváron tartott fegyencek részére fenntartott cellák és itt volt berendezve ideiglenesen 1963-tól a kórház is.

1957. szeptember 26-án késő délután érkeztünk Szamosújvárra. Itt a napos tiszt és a szolgálatos fegyőrök vettek őrizetbe. A rabszállító kocsiról leszállva a fegyőrök most sem engedélyezték, hogy egymással beszéljünk. Ahogy

végignéztem, mindegyik társam arcán látszott a három napig tartó tárgyalás tortúrája. Egy sereg fegyőrtől kísérve első utunk egy raktárhelyiségbe vezetett: itt beöltöztettek piszkos, nagyon elkopott csíkos fegyencruhába, átvettünk egy rendkincstári fehérneműt, ágyneműt és magunkhoz vettük egy másik ajtó előtt a mi tisztálkodási szereinket, csomagjainkat. Minden a legnagyobb némaságban folyt le és ott, térden állva a boltív alatt, azonnal megnyírtak kopaszra. Tisztán tárgyakként kezeltek. Majd átkísértek a nagy sárga pavilonba. Engem az épület közepén a temető felé eső nagy cellák egyikébe osztottak be, a tőlem jobbra esőbe Komáromy barátomat.

Mikor kinyílt a cella ajtaja, a rabok felálltak, a halk zsidobágnak is vége szakadt. Beléptem a cellába, a fegyőr bezárta utánam az ajtó. Meleg, fülledt, áporodott, izzadságszagú levegő csapott meg. Megdöbbenett a sápadt arcú, kopasz, csíkos ruhás tömeg, tagjai csak termetre különböztek egymástól: alacsony, magas, sovány, sűrű embererdő állt előttem.

Új rab érkezése a cellába fontos esemény. Nemcsak azért, mert friss híreket hozhat – a rab örökös várakozásban, reményességben él, mindig éhes a kinti eseményekre, hírekre, változásokra –, hanem azért is, mert egyesek azt remélik, hogy az új cellatárssal új kapcsolatokat alakíthatnak ki, s elviselhetőbbé tehetik a nehéz börtönéletet.

A cellában az új helyzet teremtette zavaromat négy görög katolikus román pap oldotta fel és Kelemen Kálmán meg Koczka György egyetemi hallgatók. Rațiu atya, Kelemen és Koczka elém jöttek az ablak alatti egyetlen üres ágyhoz mentemben, és segítettek ágyamat az előírásoknak megfelelően elrendezni. Jólesett, hogy udvarias, szívélyes, beszédes ifjakkal és egy művelt pappal kerültem össze. Amilyen biztatónak ígérkezett a három cellatárs, éppen annyira lehángolt az ágy. Hogy fogok én itt aludni? Az ablak éjjel-nappal nyitva, áramlik rám a levegő; most október van, még elviselhető. De mi lesz télen? Nincs más megoldás, ki kell bírni. A börtöntörvény szigorú, áthághatatlan, a cellába utolsónak érkezett rab kapja a legmostohább fekvőhelyet.

A cella rendkívül tágas, nagy ablakú, mozaikpadlójú terem

volt. A kijárat jobb felőli részén török véce és mosdókagyló beszerelve, derékig érő gyékényparavánnal elkerítve. Vége a küblinek, legalábbis egy időre – gondoltam. Nemrégén modernizálták a börtönt – mondták az öreg fegyencek. A vezetékvíz sós volt, ihatatlan. A nagy ablakon zsalu éktelenkedett, ami már az országutról nézve gyanússá teszi az épületet – lemezei nem lefelé, hanem felfelé nyíltak, csak az eget lehetett látni. A rabok azonban minden tiltás ellenére egyik-másik lemezbe lyukat fúrtak, s így ki lehetett kukucskálni a Kis-Szamos jobb partján húzódó dombokra, a város állomás felé eső részére és az országutra. Az ablaknál állni tilos volt. Az éj csendjében félelemkeltő volt az örök szabályos időközökben felhangzó, egymást figyelmeztető kongatása.

A nagy sárga börtönépület mellett, vele párhuzamosan helyezkedik el a városi temető. Az épületet több méter magas téglakerítés veszi körül, tetején szögesdróttal. Az országút felől, a kerítés sarkán egy-egy őrtorony bontja meg az egyhangúságot és teszi még gyanúsabbá az idegen szemében az épületet.

A cella egyik oldalán az ágyak hármásával sorakoztak, a másik oldalon kettesével: összesen harmincöt ágy. Középen hosszú, kecskelábú asztal, két oldalán egy-egy ugyanolyan hosszú pad.

Az idő lefekvésig Koczkával, Kelemennel és a papokkal folytatott beszélgetéssel telt el. Kikérdeztek a legfrissebb kinti hazai és világpolitikai eseményekről. Sor került az én le tartóztatásomra és peremre is, amiről summásan elmondtam azt, amit a konspiráció betartásával el lehetett mondani. Már az első pillanattól Kelemen Kálmánnal, Koczka Györggyel és a négy görög katolikus román pappal jó cellatársi viszony kezdett kialakulni.

Lassan beesteledett, lezajlott a vacsoráztatás is. Vártuk a kilenc órai őrsváltást és a takarodót. A beszélgetéseknek véget vetettünk. Magam visszahúzódtam két ágy közé az ablak közelébe, leültem s magamba temetkeztem. Azon töprengtem, vajon hány esztendő adnak a fel nem jelentésért. Uőiu tájékoztatott, hogy a maximális büntetés a fel nem jelen-

tésért tíz év, és ravaszul vigasztalt, hogy nekem nem fogják a maximumot adni. Hittem is, nem is. Még egy nap is, egy hét is sok. Hát egy esztendő! Tíz esztendő! Elvesztegetni annyi értékes időt! Negyvenhat éves leszek, ha megérem, hogy kiszabadulok.

Itt, a börtön mélyén, harmincöt csikos ruhájú nyomorult rab között tudatosult bennem megrendítően, hogy az ember-telen kommunista diktatúra megfosztott mindentől, elrabolta múltam s jövőm is. Ki vagyok szolgáltatva. A fegyencnek hivatalosan kijáró megszólítás: domnule (uram) volt. Azonban nap nap után megaláznak, tisztességes megszólítás helyett lebandítáznak. Ha úgy akarják, deresre húznak, megvernek, magánzárkával sújtanak.

Hosszas, fárasztó gondolataimból a lefekvést elrendelő csengő éles hangja zökkentett ki. A beszédnek vége szakadt a cellában. Mindenki gyorsan igyekezett ágyába. A harmadik ágy sor lakói közül a fiatalok bravúrosan, ügyességüket fitogtató módon termettek fekvőhelyükön. A lámpafény nem aludt ki. Magam jól átgondoltan készítettem el vackomat, mert a takaróm elkopott, vékony, kiselejtezett katonapokróc volt, nem nagyon tartotta a meleget. Az éjszakák már hűvösek voltak, minden magamról levetett öltözetdarabot a pokrócra terítettem, hogy testem melegét megfogjam a pokróc alatt. Bár fáradt voltam, mégis hosszú ideig behunyt szemmel, mozdulatlanul feküdtem. A nyitott ablakon át a pokróc alól kilátszó arcomat cirógatta a hús szellő. Képzeletemmel bejártam és újra átéltem a száznyolcvanhét napot. Hátha könnyebb időszak kezdődik a mai nappal?! Elaludtam.

A törvényszéki tárgyalás napjaiban álmomban szülőfalumban, a telkünk végében elfolyó patak partján bolyongtam mint gyermek. A kertünk végét elhagyva, a meredek szakadékos parton mendégéltem a víz folyásával szemben az erdő felé. Nem figyeltem meg, hogy a partot a víz alámosta, hirtelen beszakadt, és a vastag földréteg maga alá temetett, csak a fejem maradt betemetetlenül. Kétségbeesetten, minden erőmet összeszedve kezdtem mozgolódni a föld alatt, és lassan-lassan próbáltam kibújni. Addig mozgolódtam, amíg sikerült talpra

állnom. Sokatmondó szimbolikus álom volt ez is. Lehet, sokan kinevetnek, hogy egyes álmoknak jelentőséget tulajdonítok.

Voltak kilátástalan, nehéz idők, de a reménységem, hitem és józan gondolkodásom nem hagyott cserben, kétségbeesett napjaimban is megvédett az önfeladással szemben. Legyőzhetetlennek bizonyult életösztönöm. Hitemben nagy segítségemre volt az a tapasztalat, hogy minden változik. Ebben az embertelen rendszerben is be kell következnie valamiféle változásnak, vagy emberibbé kell szelídülnie, vagy meg kell buknia.

Az éjszakát nyugodtan aludtam át. Az ötórai ébredés már idegeimben volt. Az öltözködésben siettetett az ablakon beáramló hideg levegő. Ébresztéskor a fegyőr végigment a folyosón, a lesőlyukon ellenőrzött. Ha észrevette, hogy egyesek még ágyban vannak, a kis ajtón bekiabált. A mosakodás és a szükségletek végzése nem volt fix időhöz kötve – amint említettem –, a sárga nagy pavilonban a víz be volt vezetve.

A reggelit hat órakor adták: kávé, egy kis kocka gyümölcsíz és tíz deka kenyeret. A kilós kenyeret tíz bevágással felszeletelésre előkészítve adták be a cellába. Minden cellában volt azonban rátermett fegyenc, aki az evőkanál nyelét egyik oldalon megélezte, azzal felszeletelte, s a szeleteket az asztalra sorba rakta. A rabok egymás után az asztalhoz járultak, s tetszésük szerint választottak egy szeletet. A választás szigorú sorrendben történt: aki az egyik nap elsőnek választott, az másnap utolsó lett. Mindenki volt első is, utolsó is. Így ment a turtoi kiosztása is ebédkor. Miért kellett a kenyér elosztásának ezt a módját bevezetni? A magyarázat egyszerű. A kilós kenyér felszeletelésekor a szeletek nem sikerültek egyenlő nagyságúra. Ezt a kenyérszeletek közti nagyságbeli kis különbséget a naponként változó sorrendben történő szabad választással igyekezett a börtönben uralkodó szigorú raberkölcs jóvá tenni.

Reggeli után a napos azonnal felmosta a mozaikot. Hét órakor volt az őrségváltás. A rabok vigyázállásban felsorakoztak négyesével vagy ötösével az ágyak közti szűk téren,

magasság szerint. A szolgálatot átvevő nappali váltás belépett a cellába, a cella főnöke jelentette a létszámot a tisztnek, aki közepén végigsétált, megszámlolta a rabokat, tekintetét körbehordozta a cellában, s olykor-olykor, ha valamit észlelt, megjegyzéseket tett fenyegetések közepette. Miközben a napos tiszt bejegyezte a jelenléti összesítőbe a létszámot, a folyosóór kétméteres hosszú nyelű kalapáccsal az ablak rácsait ütögette. Nyilván azért, hogy éjszaka vagy napközben a vasat nem fűrészelték-e el. A rácsot vastag, 5 x 5 centiméteres vasból készítették. A sárga pavilon fala is majdnem egy méter vastag volt.

Az őrsváltás után megkezdődött a cella egyhangú nappali élete. A rabok vagy az asztal körül, a padon ülve beszélgettek, vagy az ágyak szélén. Az ágyon végigfeküdni nem volt szabad. Az egyhangúságot hetenként két-három alkalommal a szabad levegőn végzett, legtöbb fél órai séta törte meg. Háromhetenként pedig fürdés.

Egyetlen konstruktív közösség a cellában a görög katolikus román papok csoportja volt: Marian, Fanea, Paul Sever és Alexandru Rațiu. Kiszabadulása után Rațiu kiment az Egyesült Államokba. Egy alkalommal hallottam a román Szabad Európa Rádióban, interjút adott George Brătianu történész haláláról a máramarosszigeti fegyházban.

A négy pap szervezett közösségben élt. Egymást nagyon segítették. Hozzájuk csatlakozott a két ifjú magyar egyetemi hallgató is. Ők már kezdtek beletörődni a börtönéletbe. A papok közül Rațiu Alexandru művelt középkorú atya, teológiai tanulmányait Rómában végezte, beszélt olaszul. Kelemen hozzácsatlakozott és tanulni kezdett olaszul. Úgy emlékszem, Koczka is.

A papok a nagybányai görög katolikus püspökséghez tartoztak. A legmagasabb rangban közöttük Marian atya, az egyházmegye püspökhelyettese, vikáriusa volt. Mind a négyen 5–10 évre voltak elítélve, mert lelkeszi teendőiket titokban az

egyház betiltása után is folytatták. Imádságaikat a börtönben is rendszeresen végezték. A rózsafüzért majdnem mindennap közösen imádkozták. Hősiesen állták a harcot egyházukért. Csendes, tiszteletet parancsoló magatartásuk jó hatással volt a cellában a fegyencekre.

Ágyam a két egyetemi hallgató és a papok ágya közelében volt. Legtöbbit körükben tartózkodtam. Amikor közös imájukat végezték, séta közben a cella közepén vagy ágyamon ülve, magamba mélyedve hallgattam a rózsafüzér titkait. Eltűnődtem, milyen remek alkotás, Krisztus életének rövid, de annál több gondolatot ébresztő összefoglalása. Az Ave Maria egyhangú ismételtetése közben a szellem, a lélek kirándulásokat tehetett az imádság szárnyain a lelki élet titokzatos régióiba, a hitigazságok és a legendák tájaira. Krisztus élete tükör, melyben saját életünket is láthatjuk.

Mihelyt szerencsétlenek vagyunk, erkölcsösek leszünk – mondja Marcel Proust. Elhagyatottságunkban lázadozunk, vagy természeti csapásként fogadjuk a sorsot. Erre mondja Ady:

*Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csendesen és váratlanul
Átölelt az Isten.*

Értelem és sors között mély szakadék tátong, értelem és erkölcs között is. Csak egyetlen erkölcs lehet összhangban a rációval, az az erkölcs, melynek garanciája az Isten. Ez a valláserkölcs. Az ember lényegéhez tartozik az Istenhez menekülés, az istenhit.

Közben ismerkedtem az emberekkel, s ők is ismerkedtek velem. Minden megnyilatkozásomban benne volt a gyanakvás. Kíváncsi volt mindenki valami új, biztató információra. Mondtam, Romániából a szovjet csapatok vonulnak ki, tömegével épülnek a gyárak, folyik falvakon a szövetkezetesítés. Mit lehet várni? Egyhamar rendszerváltozást semmi esetre sem – mondtam. A magyarországi forradalomról mindenki-

nek volt tudomása, de abból az adott körülmények között nem negatív, hanem pozitív következtetést vontak le.

A börtönélet megismerésének még csak a kezdetén voltam. Távoly tartottam magam sokaktól, de ők is óvakodtak tőlem. Nemcsak én viselkedtem így, mindenki így viselkedett. Gondjaim, bajaim csökkentek, elmaradtak a kihallgatások. Nyugtalanító kérdésként meredt azonban elém, vajon hány évi büntetést kapok és mi lesz barátaimmal, akiknek a fejére halálbüntetést kért az ügyész.

1957-től kezdve az állambiztonsági szervek valóságos hajszát indítottak a másként gondolkozók ellen. Provokátorok hadát szabadították az állampolgárokra üzemekben, intézményekben, iskolákban, hogy kikémleljék véleményüket, magatartásukat, sőt rosszhiszeműen bujtogatásra biztatták, hogy beugrassák, belerántsák őket valamilyen rendszerellenes tevékenységbe. Így került börtönbe sok ifjú líceumi tanuló jelentéktelen dolgokért: a rendszert gúnyoló tréfáért, a rendszer egy termékének fitymálásáért. Egy félremagyarázott bírálatért emberek tartóztattak le és zártak börtönbe. Felkutatták az 1944 előtti, szerintük fasisztabarát szervezetek, nemzeti pártok tagjait, a régi rendőrség, katonaság tisztjeit, nem beszélve a vasgárda, a Szálasi és Imrédy Béla pártjának tagjairól. Mikor bekerültem, a cella egyik oldalán csak két ágy sor volt egymáson. Rövid idő alatt még egy sor ágyat tettek be, s karácsonyra már megtelt elítéltekkel.

Az új elítélteket, akiket a 35-ös cellába osztottak be, általában izgatásért, felbujtásért zárták börtönbe. Egy nagy, felnőttből álló szervezetre emlékszem, a nagykarolyi rajoni postások csoportjára, amelynek néhány tagját a 35-ösbe osztották be. A magyar forradalom alatt ezek több falunak a telefonösszeköttetését elvágták. A többi letartóztatások egyedi esetek voltak.

Karácsony előtt került a cellába Olténia valamelyik városából egy nyugdíjas franciatanár, Gheorghe Tănase, aki öt évre volt elítélve izgatásért. Bevallása szerint az izgatás abban állt, hogy a Scânteia napilapból barátainak felolvasta a magyarországi forradalomról szóló jelentéseket. Ágya a második sor-

ban volt. Mint valami sündisznófészekben, ült az ágy szélén, széles keretes szemüvege mögül némán szemlélte a cella népét. Bajuszát nem tudta gondozni, s mint az egéré, szétállt. Ugyancsak 1957 késő őszen jött a cellába Lengyel bácsi és egy történelmi nevet viselő, Vasile Lupu nevezetű katonatiszt. Lengyel bácsi bánsági, Végvár községbeli volt, hatalmas termetű, csontos, okos földműves, a termelőszövetkezet kemény ellenzője. Négy nyelven beszélt: anyanyelvén, románul, németül, szerbül. Lupu alacsony, hetyke cselszövő, lóra termett lábú főhadnagy.

A cellában összezsúfolt tömeg különböző társadalmi rétegekhez tartozott. Volt közöttük a kollektivizálást ellenző paraszt, szökevényeket bújtató falusi és havasi pásztor, tiltott határátlépő, Jehova tanúja, görög katolikus pap, katonatiszt, matróz, egyetemi hallgató, tanár és semmittevő lumpen. A többség műveltsége nagyon alacsony színvonalon állt. Nem volt mivel elfoglalják magukat, unatkoztak. Kapcsolatok a börtönben nehezen születtek. A fiatalok inkább fiatalokkal, parasztok parasztokkal társalogtak, a nemzeti hovatartozás is belejátszott egy-egy kapcsolat létrejöttébe, mindenkifölött megmaradtak a kint kötött barátságok.

Voltak a cellában izgága elemek, akik konfliktusokat, verekedéseket provokáltak. Rațiu Alexandru atya, aki magas, izmos ember volt, közbelépésével többször csendesítette le a veszekedőket. A cellában volt egy constantai matróz ökölvívó. Mindenki kerülte vele az összetűzést. Azon spekulált, hogy utaltassa be magát a kórházba. Egy nap letörte az evőkanala nyelét és lenyelte. Bajtársai jelentették a fegyőrnek, aki hívta Sint, az orvost. Ez kemény dorgálások közepette kórházi beutalás helyett rendelt neki egy veder puliszkát, hogy addig egye, amíg a széklettel a kanál nyele el nem távozik. A puliszkának megvolt a gyógyhatása. A cella népe mosolygott a groteszk helyzeten.

A cellában a beszélgetések fő témája a magyarországi forradalom volt és az, hogy a karácsonyt otthon töltik-e vagy sem.

Eltelt szeptember, október, eljött november is. November

elsején felejthetetlen volt a börtön épülete melletti temetőben a halottak napi világítás. Szamosújvár népe megtöltötte a temetőt. Sok krizantémot hoztak a sírokra, este százával gyújtottak gyertyát szeretteikre emlékezve. Ragyogó fényben úszott a temető. Liberát, halotti könyörgést is tartottak, amelyben felhangzott a halottakról való megemlékezés közismert zsolttára, a *Circum dederunt me...* A románoknál a halottak napi világítás csak ott szokás, ahol magyarokkal együtt élnek. A börtön melletti sírkerthez hasonlóan kigyúltak a gyertyák a Kis-Szamos menti falvak domboldali temetőiben is. A rabok, főként a románok nagy számban tolakodtak az ablakhoz, hogy a zsalu kicsi résein nézhessék a szokatlan látványt. Csodálkoztam, hogy a folyosóór nem verte az ajtót a szabálysértésért, ugyanis tilos volt az ablaknál állni és kinézni.

November közepe táján az őr nevemen szólítva a cella kijáratához hívott. Két civil állt mellette, az egyik aktát fogott a kezében, és felolvasta a következőket:

A 3. Kolozsvári Területi Katonai Törvényszék a nép nevében a 199/1950-es törvényerejű rendelet 6. szakaszának 3. bekezdése alapján, kombinálva ugyanazon rendelet l-es szakaszának a és c pontjával, valamint 4-es szakaszával, enyhítő körülmények alkalmazása nélkül Gazda Ferenc vádlottat, Cuza Vodă utca 14. szám alatti lakost hazaárulás, valamint az RNK külső és belső biztonsága ellen elkövetett bűntény feljelentésének elmulasztása miatt egyhangú szavazattal 10 (tíz) év szigorított börtönbüntetésre, továbbá vagyonának teljes elkobzására ítéli.

Fentnevezett vádlottat a társadalmi rend ellen elkövetett vétség miatt a B.T. 209-es szakaszának 2. pontja a betűjének alapján, kombinálva a B.T. 58–59-es szakaszának 1., 2., 3. pontja, valamint a B.T. 25. szakaszának 6. pontja 2. bekezdése alapján, valamint a 3. szakasz alapján, a nyilvános izgatásra vonatkozó előzetes minősítését megváltoztatva, amelyet a B.T. 327. szakaszának III. bekezdése büntet, egyhangú sza-

vazattal, enyhítő körülmények alkalmazása nélkül 7 (hét) év javító fogházra, 4 (négy) évi jogfosztásra, összes vagyonának elkobzására ítéli.

Tiltott iratok tartása (őrzése) és terjesztése miatt a B.T. 325. szakasza c betűje alapján, kombinálva a B.T. 25. szakaszának 6. pontja 2. bekezdésének előírásaival 5 (öt) év javító fogházra és vagyonának teljes elkobzására ítéli.

A B.T. 101. szakaszának megfelelően a legnagyobb büntetést, a 10 (tíz) év szigorított fegyházbüntetést hajtja végre, fenntartva a 4 év jogvesztést és vagyonának teljes elkobzását.

A K.B.T. 304. szakasza alapján az elítélt 100 lej perköltséget fizet.

A K.B.T. 463. szakasza alapján az ítélet végrehajtása 1957. március 22-ével és fellebbezési joggal érvényes.

Az ítélet kihirdetése 1957. november 5-én nyilvános ülésen történt.

Aláírások: Macskási Pál elnök, hadbíró őrnagy, Dézsi Dezső alezredes, Bodea Mircea őrnagy, ülnökök, Liciu Viorel hadbíró százados, katonai ügyész, Micu Adrian titkár.

Vajon hány évre ítélték társaimat? – ötlött eszembe a kérdés. Komáromy barátom ítéletét néhány hét múlva megtudtam, a másokét másfél, két esztendő múlva, annyira szétszórta az óriási börtönben.

Eltűnődtem azon, hogyan lesz az ember minden jogától megfosztott, azaz rab. Most már tudom. Meghozták az ítéletet és aktát állítottak ki róla, amit nekem alá kellett írnom.

Ez alkalommal aláírtam még egy papírt is, ez már ki volt töltve, az volt a fellebbezési kérvényem. Aláírtam, de egyáltalán nem reméltem, hogy a büntetést valamivel csökkentse.

Az ítélet tudomásul vétele fordulatot hozott magatartásomban. Eddig Szamosújvárt ideiglenesnek tekintettem, mert tájékozódásom szerint a 199-es törvényerejű rendelet alapján elítélteket Pitești-re vitték. Úgy döntöttem, rábízom magam a

sorsra. Lesz, ami lesz. Egyetlen cél fog vezérelni: testileg és lelkileg épségben megőrizzem magam.

A tétlenségre kárhoztatás is a büntetés egyik eszköze volt több más testi és lelki tortúra mellett. Örölte, emésztette idegeimet a szellemi tétlenség. Egymagamban majdnem mindig ugyanazokon a kérdéseken rágódtam. Távol kellett volna tartanom magam a közélettől e zavaros, átmeneti időkben – bíráltam magam. Nyugodtan élhetnék kint, ha adtam volna a tudatlant, a hozzá nem értőt, ha félrevonultam volna. De hiszen ez lehetetlen volt, foglalkozásom miatt sem tehettem, és egész lényem tiltakozott a remeteélet ellen. Aki félreáll, elvonul, az életcélját adja fel, önmagát veszíti el. Megkíséreltem kiegyezni a rendszerrel, de végül is a sok embertelenséget, ravasz, sunyi módon ellenünk irányuló aknamunkát lenyelni nem lehetett. Ha némán álltam égbekiáltó igazságtalanságok láttán, az arcomra kiült a tiltakozás. Olyan éles állásfoglalásra, mint a kommunista rendszer, egyetlen társadalom sem kényszerítette az egyént. „Aki nincs mellettünk, az ellenünk van” – mondták. Harmadik út nem létezik. Olyan átlátszó, hazug volt a kommunista humanizmus, erkölcs... Józan, természetes észszel azt elfogadni nem lehetett, nem is vállaltam.

Ha nincs kivel kicserélni, megvitatni a gondolatokat, lassan szegényessé válik, összezsugorodik az ember szóbősége, árnyalt kifejezőkészsége. Lehet töprengeni, elmélkedni, bejárhatom a szellem, a képzelet tündérvilágát, semmi sem helyettesítheti a beszélgetéseket, a csendes vitákat. Az egymagában töprengő ember csak egy helyben topog.

Az ítélet tudomásul vétele után gondoltam, hogy valami hasznos szellemi munkába kezdek. Elsőnek az elemitől kezdve tanult költemények felelevenítésével kísérleteztem. Bámulattal állapítottam meg, hogy részben vagy egészben több mint százötven költemény él memóriámban. A két irodalmi érdeklődésű egyetemi hallgatónak egy-egy költő verseiből vagy több költőtől választott versekből versmondó féléórát

tartottam. Akadtak ifjak, akik szívesen tanultak költeményt. Azt viszont megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy mennyire nem tanultak verset az iskolában. Rațiu atya előadások tartására biztatott. Nem mertem vállalni egyelőre, veszéllyel járt a besúgók miatt.

Pedig volt tervem világtörténelmi kitekintésű előadások tartására. Az volt az elgondolásom, hogy néhány beszélgetésben fölvezelném a nagy népvándorlásokat és migrációkat. Beszelnék az ember megjelenéséről, feltételezett bölcsőjéről, az ősemberi leletekről s az első emberpár teremtéséről a Biblia szerint, a Föld benépesüléséről, az ember (homo sapiens) útjáról egyik kontinensről a másikra a történelem hajnalán: Afrikából Európába, Ázsiába s innen Amerikába és Ausztráliába. A természeti ember (halász-vadász) hogyan változtatott életmódot a földművelés kialakulásával és némely állatok megszelídítésével, domesztikálásával; a civilizáció első nagy létesítményei, az öntözéses kultúrák megjelenése (Mezopotámia, Egyiptom) i. e. a VIII. évezredtől a IV. évezredig.

Beszéltem volna az első nagy népvándorlási hullám lezajlásáról Ázsiából a szélrózsa minden irányában Kr.e. a III–I. évezredben (bibliai népek, föníciaiak, görögök, etruszok, illírek, ibérek, kelták, trákok, szkíták, finnugorok stb.), földközi-tengeri kultúrákról. A népvándorlás második nagy hullámáról: Eurázsia nagy síkságain a sztyeppei népek megmozdulása Kr. u. a III. századtól a XIII. századig. A mai európai államok születése. A tatárjárással a népvándorlás nagy hulláma befejeződik, de már e hullám elindítja a nagy migrációkat, ami a középkoron végig tart. Részletesen beszéltem volna a migrációkról Európában és különösen a mi térségeinken, Közép-Európában.

Három gondolatot akartam megismertetni az érdeklődőkkel: a történelem nagy kohójában népkeveredések, asszimilációk és disszimilációk (összeolvadások és szétválások) zajlottak le; tiszta faj nincs; a mai népek közül egyesek nem azokon a tájakon alakultak ki, ahol ma élnek, bölcsőjük máshol ringott, mai lakhelyükre migráció útján kerültek. Egyik népet a

másiktól a beszélt nyelv különbözteti meg s esetleg a vallás. Rațiu atyának elmondottam aggodalmaim az előadásokkal kapcsolatban. Előrebocsátottam, hogy a történelemtudomány dokumentumokra támaszkodik, és én elválasztom a politikától. Azt is mondtam, hogy az a történelem, amelyet az iskolában és egyetemen tanítanak s amelyet a jelenlevők ismernek – ha ismerik –, meghamisított, a mostani politikai követelményeknek átírt történelem. Meg sem kezdtem előadásaimat, máris konfliktus adódott. A dákokról beszélgetvén, megkérdezték, mi a véleményem a román nép eredetéről. Azok, akik körülöttem álltak, az „ősi” szimplista dák–római leszármazás elméletét tudták és vallották. Én azt mondtam, hogy a román fajilag keveréknép. A reagálásból arra az elhatározásra jutottam, hogy nyugalmasabbak lesznek napjaim a cellában, ha hallgatok. Így elálltam az előadásoktól.

Magam legszívesebben valamelyik világnyelv tanulásába kezdtem volna. Lényegében francia nyelvtudásomat szerettem volna gyakorolni. Tervem megvalósítására a cellában kapóra jött Gheorghe Tănase franciatanár, akit meg is kértem, hogy legyen segítségemre szavak tanulásában, és rövid fogalmazások kijavításában. Középsiskolás fokon már ismertem a francia nyelvet. Különböző élethelyzetekben elképzelt társalgási szövegek és összefüggő történetek meghallgatásáról lett volna szó. A tanulást elindítottam, a csajka fenekére írtam szöveget is. Amikor kijavítására került sor, láttam, hogy az idős tanár türelmetlen, nincs kedve, így a tanulást abbahagytam Szamosújváron.

Egy nap Rațiu atyával beszélgetni kezdtünk a román görög katolikus egyház helyzetéről és jövőbeli kilátásairól.

– Az emberek üdvösségre vezetésén kívül van-e a görög katolikus egyháznak valamilyen nemzeti feladata? – tettem fel többek között a kérdést.

– Van. – És ugyanazt válaszolta, amit már Rusu püspök is megfogalmazott:

– A görögkeleti román testvérek visszavezetése Rómához.

– Érdekesnek találom – mondtam Rațiu atyának – a román görög katolikus egyház létrejöttét és megszűnését is. Létrejöttében és megszűnésében is politikai hatalmi érdekek játszották a főszerepet. Az más kérdés, hogy a hit, a lelki szükségletek találkoztak a hatalmi érdekekkel.

Rațiu atya csavargatta a nyakát.

– Könnyebben megérthető, megvilágítható állításom, ha előbb megszűnését vizsgáljuk. Nem férhet ahhoz kétség, hogy 1947-től, a párizsi békétől a királyság felszámolásáig a kommunista párt fő célja a hatalom centralizációja (a diktatúra megerősítése) volt. Rendre nemcsak a polgári pártokat számolta fel, hanem megtörni igyekezett a kommunista törekvésekkel szemben álló potenciális erőket is, ezek között mindenekelőtt a görög katolikus egyházat. Ebben a lépésben a párt hűséges szövetségesre talált az ortodox egyházban, amely a görög katolikus alsópapság egy részével elfogadtatta a reuniót 1948. december 1-jén.

A kommunista pártállam a görög katolikus egyház megszüntetését a román nép kétszázötven esztendővel azelőtt megbontott lelki egységének helyreállításával indokolta. Volt is valami igazság benne, ugyanis a románok kezdettől fogva a keleti egyházhoz tartoztak, annak szláv rítusú változatához, s a Rómához való csatlakozással ez a százados vallási egység szűnt meg. Igaz, az ortodoxiától való elszakadás csak a hittételeket érintette (négyvel növekedett azok száma), minek következtében a görög katolikus vallás misztikuma fokozódott. A szertartás, a nyelv, az egyházi szokások, az adminisztráció továbbra is ugyanaz maradt, következőleg a lelki egység csorbát nem szenvedett. „A múltat végképp eltörölni” jelszóval ellenben a kommunista román politika a Rómához fűződő egyházi kapcsolatok felszámolásával a nyugati keresztény kultúra áramköréből zárta ki a román népet. A román görög katolikus egyház megszüntetésével elapadt a román kultúra egyik éltető forrása. Konklúzió: a román görög katolikus egyházat egy rövidlátó hatalmi politika számolta fel.

Rațiu atya helyesnek találta fejtegetésem.

Hogyan érvényesült a román görög katolikus egyház létrejöttében a hatalmi érdek?

1690-ben, miután Magyarországról a törököket kiűzték, Erdély a Habsburgok uralma alá került. Közjogi helyzetét az új körülmények között a leopoldi Diploma szentesítette, amelyben I. Lipót magyar király és a Német-Római Szent Birodalom császára elismerte Erdély alkotmányát és nagyfjedelemség rangra emelte, amely címet a mindenkori császár viselte. A Habsburg uralkodók tudták, hogy a birodalom sebezhetősége soknemzetiségű, sokféle vallású összetételében van. Századokon át viszont legerősebb támasza a pápaság, a római katolikus egyház volt. A felszabadult Magyarországon és Erdélyben a magyar lakosság többsége protestáns volt, ez pedig útjában állott a hagyományos Habsburg birodalmi politikának. A Habsburg-vezetés egységesítő politikai tervet dolgozott ki. A különféle nemzetiségek egybeolvasztása, németté tétele kilátástalan vállalkozás lett volna, bár ezt a törekvést sem vetette el a bécsi udvar. A XVIII. század elején a nemzetiségek egymás elleni kijátszásához a császár még nem folyamodott, túl korai lett volna ez is. Járható útnak a hatalom erősítésére a birodalomban a vallási egység megteremtése bizonyult; terjeszteni, erősíteni a katolikus vallást a birodalom nem katolikus népei, nemzetiségei között: a magyarok, szlovákok, de főként az ortodox románok, ukránok és rutének között. A frissen meghódított Erdélyben legkézenfekvőbbnek az ortodox román lakosság Rómához való visszavezetése kínálkozott. I. Lipót császár és király, Erdély nagyfjedelme a terv keresztülvitelével a jezsuitákat bízta meg. Az egyezkedés tárgya: hittételekért polgárjogot; szabadságot, egyenjogúságot. Vagyis a császár annak a négy hittételnek elfogadása fejében, amely a XV. század végén leválasztotta Rómától (a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik; a Pokol és a Mennysország között létezik Purgatórium is; a Pápa az Egyház látható feje és az áldozást kovásztalan kenyérrel kell végezni) a román egyháznak, a papságnak ugyanazokat az előjogokat és elbánást biztosítja, mint amivel a többi négy bevett vallás rendelkezik. Az egyesülést elfogadó egyház csorbítatlanul

megőrizheti a görög szertartást, annak belső rendjét, szervezetét, liturgiáját, nyelvét stb.

Itt álljunk meg, s mint konklúziót szögezzük le: az erdélyi román görög katolikus egyház létrejöttében a császári hatalmi politika volt a kezdeményező és részben a végrehajtó is. De megvolt az egykori román papságnak is a nagy érdeme. Nagyszerű érzékkel, előrelátással felismerte az alkuban rejlő, a román nép fejlődését előrelendítő lehetőséget. Nagy távlatokat nyitott ugyanis a vallási unió a román nép számára nyugat felé, s viszonylag rövid idő alatt meg is termette gyümölcsét.

Közismert, hogy az elzárkózásba burkolódzó, autokefáliára törekvő ortodoxia évtizedek hosszú során mennyire ellenezte az uniót. Többször kísérletet tettek a Rómával való vallási unió megszüntetésére a XVIII. században. Ha Bécs, a Habsburgok nem állnak az unitusok mellé, talán siker koronázta volna az ortodoxok próbálkozásait.

1948 után a görög katolikus papság hőiesen állta a harcot egyházáért. Szabadságának visszaszerzése és egyáltalán a román görög katolicizmus fennmaradása attól függ, meddig marad uralmon a kommunista diktatúra.

Ez volt történelmi áttekintésem lényege.

Rațiu atya két megjegyzést tett gondolataimhoz: az első az volt, hogy a vallási unióban a krisztusi tanítás tisztasága jutott érvényre a schismával szemben; a második az, hogy a román görög katolicizmus vissza fogja nyerni szabadságát és újból virágba fog borulni.

– Adja Isten! – mondtam.

Csodahír tündökölt Betlehemben

Rațiu atyával az egyházi kalendárium szerint számon tartottuk az egyházi ünnepeket. Advent vasárnapjai, Szent Miklós napja, az Immaculata conceptio (Szeplőtelen fogantatás) ünnepe, Luca napja, a karácsonyi ünnepkör megannyi

alkalom volt arra, hogy a kis görög katolikus papi közösség emlékezzék s velük magam is a naphoz fűződő hagyományokra. Diákkorom mélyvilágából tört fel emlékezetembe egy adventi egyházi ének két első sora:

*Harmatozd le, nagy Ég, az igazat és jót,
És Te, Mindenható, szüld a Szabadítót!*

Megtapadva a tudat küszöbén, minduntalan ajkamra tola-
kodott, s én mondtam magamban, mint a fohászt, dúdoltam
egyszerű dallamát, töprengtem, meditáltam erkölcsi és vallási
üzenetén, s az egyházzal együtt esdekelve kértem a magam
számára is a Szabadítót. Magával ragadott gyermekkorom
hajnali miséinek emléke, hangulata is, amikor az egész család
együtt ment a templomba.

Felejthetetlen élményként maradt meg emlékezetemben
az első börtönben töltött karácsony. Úgy emlékszem, valami
ok miatt nem égett a villany, sötét volt a cellában. Néhány,
a térközön sétáló rab kivételével a tömeg az alsó ágyak
szélén ült szótlánul, vagy csendesen beszélgettek. Magam
Szalay Mátyásnak, volt sepsiszentgyörgyi, erősen szociális
beállítottságú katolikus papköltőnek gyermekkoromban ta-
nult karácsonyi versét próbálgattam emlékezetembe idézni.
Az 1929–1933-as gazdasági válság közepette eladósodott
székely paraszt házát a bank a tartozás fejében elárverezte.
Földönfutóvá válik, Bukarestbe vándorol munkát keresni. A
költemény megható csattanója abban van, hogy az idegenből
karácsonyra hazajön a székely.

Amint a költemény felidézésére koncentráltam, váratla-
nul három-négy román fegyenc énekelni kezdett egy román
kolindát:

*O ce veste minunată
In Vifleem ni s-arată.
Astăzi s-a născut
Cel făr' de-nceput
Cum au zis proorocii.*

*Că la Vifileem Maria,
Săvârșind călătoria,
Într-un mic sălas,
Lângă acel oraș
A născut pe Hristos.*

Ideiórom a kolindát Jancsik Pál fordításában:

*Mely csoda-hír ragyog fennen,
Tündököl ott Betlehenben.
Ma megszületett
Az a kisgyerek,
Kit megjövendöltek.*

*Szűz Mária Betlehenbe
Vándorlását befejezve,
Város széliben,
Pajta mélyiben,
Megszületett Jézus.*

Az éneket abban a pillanatban átvette az egész cella, mindenki zengte, szállt, szállt a kolinda, áttörve az ablak rácsain, ki az éterbe. A cella ötven rabjának mély férfias hangja olyan erővel tört fel, hogy borzongás fogott el. Repült a kolinda, nem gondolt senki arra, mi lesz a következménye. Átterjedt más cellákra is, meghallották a börtön közelében lakó polgárok, az utcán megálltak a járókelők, bámulták az óriás sárga épületet.

Melegséggel telik meg a szívem, ha rágondolok. Otthon kántáltam gyermekként szülőfalumban. Édesanyám, édesapám kérdezősködtek: kit énekeltek meg, hogy fogadtak keresztapadék meg x, y, z, milyen ajándékot adtak? Hazatérve kiraktam mindent az asztalra a tarisznyámból: diót, almát, tésztát, kalácsot, s a pénzt is a zsebemből. Töltött káposztát vacsoráztunk, s aztán beszélgettünk. Elmentünk az éjféli misére is, ahogyan nálunk nevezték, a pásztorok miséjére. Kelemen Kálmánnak és Koczka Gyurinak még elmondtam

Szalay Mátyás *Megy a székely* című karácsonyi hangulatú versét. Álljon itt két utolsó szakasza:

*Hazahozott, öreg székely,
Úgy-e ez a szent Karácsony?
Ott a ház még, kandikálj be
Legalább a kapurácson!*

*Nem lép át az öreg székely
A kapun, csak bekacsingat.
Szent Karácsony éjszakája
Feje fölött gallyat ringat.*

Eldúdoltam magamban a mindenki karácsonyi énekét is: a *Mennyből az angyalt*.

A karácsonyesti kolindálás olyan esemény volt, amilyen a szamosújvári sárga házban ritkán történt. Mindenki várta, mivel vág vissza a börtön parancsnoksága a vakmerő énekeseknek. A kolindálást mély csönd követte. Nem kommentálta senki a történeteket. Nem kutattuk egymás között sem, ki kezdte. Bölcsnek kell minősítenem a rabok magatartását. Meghúzta mindenki magát, s várt, hátha elvonul a vihar. Azzal védtük magunkat, hogy tartózkodtunk a legkisebb szabálytalanságtól is.

A kolindálás gyújtott a lelkemben egy kis fényt, mely bevilágította az egész két karácsony közötti hetet. Felidéztem az utolsó szabadon ünnepelt karácsonyt. 1956-ban M. Jenőékkel meleg családi körben fogadtuk az angyalt. M. Jenőhöz és családjához még egyetemi éveinkben szövődött barátság fűzött. A gyermekek kedvéért a háború utáni nehéz anyagi körülmények között is gazdagon ülték meg a szeretet ünnepét. Szép karácsonyfát öltöztettek mindig: volt rajta cukorka, dió, alma, színes papírfüzér s egyéb csillogó díszek. Magam mindig hivatalos voltam gyertyagyújtásra. A karácsonyfa, illetve

gyertyagyújtás szertartásában többféle szokásrend: erdélyi, bánági és polgári keveredett, lévén Jenő karánsebesi. Azért írom le, mert a tiszta népi szokástól eltért az angyaljárás. A különálló szobában állt a díszes karácsonyfa. A sötét beállta után egyszerre kigyúlt. Apró színes villanykörték, gyertyák, csillagszórók fényében, csengő csilingelése és rézmozsár csalankolása közben jött az angyal. A gyermekek kíváncsi-an rohantak a szobába, látni a várt rejtelmes világot. A félhomályban mi, felnőttek körbeálltuk a fát s elénekeltük a szokásos énekeket: *Mennyből az angyal, Pásztorok, pásztorok, Dicsőség mennyben az Istennek, Ragyog a szép karácsonyfa* és *O Tannenbaum, o Tannenbaum*. Ez utolsó ének volt a bánági szín az ünnepben, melyet Jenő a vegyes népességű Bánágból hozott. Utána következett a meghitt angyali békességben és szeretetben egymás üdvözlése és jókívánságok kíséretében az ajándékok átvétele. A szentestét bőséges töltött káposztás vacsora zárta, közben és utána poharazgatás. Persze nem maradt el a magyar forradalom leverése után az ENSZ-ben zajló politikai csatározások vitatása sem, a forradalomban részt vettekéről, a fogságba esettekről, a Szovjetunióba hurcoltakról és Nagy Imréről romániai internálásáról a megemlékezés. Éjfélután a havas éjben, harangok zúgása közben mentem Jenőéktől Postakert utcai lakásomba.

Felizgatott képzeletem bibliai legendákkal, varázslatokkal teli világba ragadott. Egy pillanat, s minden volt boldog és boldogtalan karácsonyom megelevenedett. Ültünk az ágy szélén vagy a lócán s vártuk a takarodót, hogy tovább álmodjunk a karácsonyt.

Teltek, múltak a napok, a cellából nem vittek kihallgatásra senkit. A napi programban sem volt változás, minden folyt tovább, mintha semmi sem történt volna. A parancsnokság valószínűleg azért állt el a retorziótól – mondtuk egymás között –, mert a kolindálásban a börtön összes rabja részt vett.

Minden intézkedés, emberséges vagy kevésbé emberséges az elítélt lelki és testi ellenállásának a felőrlésére irányult. Ha például hosszabb ideig tartó gyenge étkeztetés után az orvosi vizsgálaton kiderült, hogy sok a disztrófiás, és a központi ve-

zetés elrendelte a jobb, táplálóbba kosztot, azt olyan sokkszerűen csinálták, hogy egyes elítéltek legyengült szervezete nem bírta ki s az illető belehalt. A vezetés ismerte alkalmazottait. A szolgálatban a szelídebb fegyőrt egy megátalkodott gonosszal párosították, aki a legkisebb szabálytalanságért is elkülönítővel vagy deressel büntetett. (Sokévi börtönöm alatt tapasztaltam, hogy az elítéltek iránti gyűlölet rang szerint különbözött. A magasabb rangúnak példát kellett mutatnia a gyűlöletben és gonoszságban a kisebbnek, úgyszintén a bánásmódban is.)

1957 ősztől a következő évben való Pitești-re szállításunkig Szamosújváron az ellátás és a bánásmód általánosságban a következő volt: alapvető élelmiszerek voltak: a turtoi (kenyér helyett), árpakása, burgonya, paszuly és káposzta. Az árpakása kivételével a felsorolt élelmiszereket levesnek vagy sűrűbben, főzeléknek elkészítve kaptuk, hetenként egyszer-kevszer kevés hússal vagy hús helyett marha belsőségekkel dúsítva. Az árpakásába, amely a börtönételek királya volt, legtöbbször tettek egy kevés húst. Emlékszem, egy ideig a szárított burgonyából készített híg paprikásban az egérpiszok mint a köménymag úszkált. Reggelire pörkölt árpából vagy kávépótlóból főzött kávé adtak, pár deka gyümölcsíz és tíz deka kenyeret. Idővel a kenyéradagot leszállították hét dekára, a gyümölcsíz pedig törölték az „étlapról”.

Nem állítom, hogy a nyolc hónap alatt nem voltak megszoritások az étkezetésben, a tisztálkodásban és a szabad levegőn való séta biztosításában. Télen heteken át elmaradt a fürdés, borotválás, a szabad levegőn a séta, sőt a vezetékvizet is elvették.

Télen a csikos fegyencruha vékonynak bizonyult, fáztam. Piszkos, olajfoltos, gombafertőzéses nadrágot kaptam, ez megfertőzött, állandó erős viszketésgéget okozott, amiből csak kiszabadulásom után gyógyultam ki.

Milyen bánásmódban kellett volna részesíteni a politikai elítélteket? Nem tudtuk. Hallottuk, hogy létezik nemzetkö-

zileg kidolgozott és az ENSZ által is elfogadott szabályzat. Románia 1955. december 14-én lett tagja az ENSZ-nek. Ezzel magára nézve kötelezőnek fogadta el az egyetemes emberi jogok nyilatkozatának alkalmazását. Több év óta börtönben sínylődő rabok elmondták, hogy a régi bánásmódhoz viszonyítva érzékelhetően emberségesebb körülmények közé kerültek 1955 után. A bányákból a politikai elítélteket kivették, a cellákba a priccsek helyett vaságyakat tettek és ágyneműt, bevezették a csíkos rabruhát, munkára is csak bizonyos kategóriába tartozó elítélteket vittek vagy önként jelentkezőket.

A fentebb leírt minimális komfort biztosítása az első lépés volt a rabok embertelen életviszonyainak javításában. Újabb intézkedéseknek kellett volna következniük a táplálkozás, az orvosi ellátás, művelődés, tisztálkodás, hozzátartozókkal való kapcsolattartás és a bánásmód szigorának enyhítése terén. Sajnos, ezekből az elvárásokból vajmi kevés valósult meg. Hat esztendeig nem engedélyezték a levélírást a hozzátartozókhoz, a csomagot, a beszélgetőt; nem adtak újságot, könyvet. Teljes elszigeteltségben tartottak. A hetedik esztendőben is csak azoknak adtak engedélyt a levélírásra, csomagkérésre, akik a börtönhöz tartozó gyárakban vagy munkatelepeken munkát vállaltak.

Milyen volt 1957–1958-ban a politikai elítéltekkel szemben érvényesített bánásmód Szamosújváron, az ország legnagyobb börtönében? Beszámolóm előtt két megállapítást előre kell bocsátanom.

1. Azokban a börtönökben, lágerekben, munkatáborokban, ahol a politikai elítéltek töltötték büntetésüket, a kommunista diktatúra olyan rezsimet alkalmazott, amely hosszú távon az elítélt teljes testi és szellemi megsemmisítésével járt.

2. A bánásmód nem volt mindig egyforma: időszakonként változott, sőt különbözött börtönök szerint, a szolgálatot teljesítő személyzet, az őrség embersége, magatartása s a felülről kapott utasítások szerint, sőt cellák szerint is.

A börtön szabályzat eleve tiltott mindenféle tevékenységet a cellában. Tilos volt a társasjáték, malmozás, sakkozás, tanulás, előadások tartása, fűrés-faragás stb. Hogy minden

tiltott tevékenységnek elejét vegyék vagy nyomára jussanak, Szamosújváron rendszeresen havonként, más alkalommal pedig meglepetésszerűen kutatásokat, motozást tartottak. Beállított a cellába 5-10 fegyőr, mindenkit, öreget, fiatal al-sónadrágra (de az is megtörtént, hogy meztelenre) vetköztettek, kezeket tarkóra téve arccal a fal felé állították, és minden ruhadarabot a varratokon centiméterenként végigtapogattak, nincs-e tű vagy más kis vágószerszám elrejtve. Olykor-olykor az ágyakat is felforgatták, sőt, ha gúnyt akartak űzni vagy meg akarták alázni a rabokat, a cella közepére még a szalma-zsákot is kiürítették.

A börtön vezetősége éberrel vigyázott arra, hogy azokon a helyeken, ahol a rabok megfordulhattak, még eldobott gyufaszál se legyen, nehogy drót vagy vágó-szúrószerszám készítésére alkalmas vasdarab. Minden ellenőrzés dacára egyeseknek mégis sikerült szert tenni egy-egy drótra vagy lapos vasdarabkára, amiből tűt vagy kis kést készítettek, varrni vagy csontból valami tárgyat, emléket faragni. A besúgóknak kötelességük volt ezeket is jelenteni a börtön politikai tiszt-jének, hogy a kutatáskor elkobozhassák. Bizonyos körülmé-nyek között még az elhasznált gyufaszál is érték volt: tanu-láskor íróeszköz szerepét töltötte be. A csajka fenekére vagy a bakancs talpára készített, a római viasztáblát helyettesítő szappan- és mészkeverékbe gyufaszállal véstük bele a szava-kat vagy a szöveget. Annak, akinél tiltott eszközöket találtak, legkevesebb egyheti, de legtöbbször tíznapi vagy kétheti ma-gánzárka járt.

A teljes elszigeteltséggel kapcsolatban sokszor eszem-be jutottak Ioan Slavici-nak, a nagy román regényírónak a visszaemlékezései a váci börtönben töltött esztendejére. Börtöntársaimnak: magyarnak, németnek, románnak egy-aránt elmondtam.

Ioan Slavici 1888–1889 között volt a váci börtönben poli-tikai fogoly. Egyéves büntetését egy, a Tribunában megjelent cikkéért kapta, amelyben dicsérte Traian Doda karánsebesi román képviselőt, aki egy nyilatkozatában azzal vádolta a

magyar államot, hogy „Magyarország alkotmányos életében nincs hely a románok számára is”.

Ide írom, hogyan emlékezik vissza Slavici a váci börtönben töltött egy esztendőre; az a magyar állam, amelyet a románok ma is csak két jelzővel minősítenek: „elnyomó” és „kizsákmányoló”, milyen bánásmódban részesítette politikai elítélteit.

A büntetés jogerőre emelkedése után megkérdezték Slaviciot, mikor szándékszik a fogházba bevonulni... (Száz év után ez szinte hihetetlen.) Az épületben külön szobát bocsátottak rendelkezésére, amelynek ablaka az udvarra nyílt. A szobában volt egy kis asztal, két szék, egy ruhás és egy fehérneműs szekrény. Pihepaplanos ágyban aludt. A feleségének a közelben bútorozott szobát bérelt és a nap nagy részében vele lehetett, kivéve azt az időt, amikor be voltak zárva. De vele lehetett kifizia is, bemehetett cellájába a szolgálóleány. Az ételt a felesége küldte. És ez nem volt kiváltság. Minden politikai fogoly ebben a bánásmódban részesült. Ha megtörtént, hogy az elítélt képtelen volt az ételét fizetni a vendéglőben és a szolgáltatásokat, akkor a költségeket az a település, város, község viselte, ahová való volt az illető – írja Slavici. Az igazgató engedélyével látogatókat fogadhatott. „Kaptunk újságokat és folyóiratokat, olvashattunk és írhattunk bármit. Én a Vácon töltött esztendő alatt rendszeresen közöltem a Tribunában, s folytathattam titkári munkámat abban a bizottságban, amely a Hurmuzaki báró hagyatékát képező történelmi dokumentumok kiadásával volt megbízva... A bizottság (Kogălniceanu M., Rosetti T., Sturdza A. D., Odobescu A. és Hașdeu P. B.) határozata szerint az én feladatom volt a keltezés sorrendjébe rakni a dokumentumokat, pontosan lefordítani a Hurmuzaki által készített tartalmi kivonatot, majd nyomdába adni a kéziratot [megjegyzendő, hogy Vác Magyarországon van, a kéziratot pedig Slavici Bukarestbe küldte], és annak alapján elvégezni a korrektúrát. A bukaresti Socec nyomda a korrektúrát Szebenbe visszaküldte, onnan a korrektúrát Vácra kaptam, ahol Istennek hála, teljesen zavartalanul dolgozhattam.”

Mindazok ellenére, amiket Slavici a váci fogházban élvez-

zett bánásmódról leír, egy helyen azt mondja: „Hát bizony nem valami kellemes dolog az, amikor az ember be van zárva négy eléggé szűk fal közé, és nincs szabad kijárása egy egész nyáron, őszön, télen és tavaszon át.”

A szomszéd cellában raboskodó Komáromy barátommal időnként a gázcső körüli résen beszéltem. Tájékoztattuk egymást hogylétünkről. Decemberben – úgy emlékszem, akkor volt – hosszabb ideig nem hívott a barátom a csőhöz. Egyszer szólítanak, hívnak a csőhöz. Szorítom a fülem a csőre – igen, az ő hangja. Kíváncsian kérdezem, miért nem hívott olyan hosszú idő óta. Megdöbbenésemre mondja, hogy három hétig magánzárkában volt. Tudni kell, hogy a magánzárkában a rab két nap csak hideg vízen él, és minden harmadik nap kapja meg a teljes kosztot. Leülni csak a cementre vagy a küblire lehet. Az ágy fel van lakatolva a falra, csak éjszakára engedik le. A nap nagy részében a rab sétál az 5 x 2 méteres hideg zárkában.

Miért zárták elkülönítőbe? Magam arra gyanakodtam, mivel a barátom huszonöt évi nehéz börtönre volt ítélve, már Kolozsváron a Securitate előírta a börtön vezetőségének a zárkát, vagy valamelyik besúgó eláztatta a politikai tiszt előtt, de lehetségesnek tartottam azt is, hogy az egyik folyosóőr, Pop, egy rendkívül gonosz ember, üzött gúnyt a barátommal – aki még jó kondícióban volt –, hirtelen fogyókúrára fogta. A rosszindulat látszott, ugyanis három hétig egyfolytában tilos volt a rabot elkülönítőben tartani, azért a barátomat két napra felhozták a cellába és a harmadik hetet kétnapi megszakítással töltötte le. Így tartották be a törvényes előírásokat a kommunista börtönben. A barátom esete megrettentett, óvatosabb lettem, úgy éreztem, a besúgók a frissen érkezett elítélteket jobban figyelik.

1961-ben, amikor a dési börtönben a sors egy cellába sodort, tisztázódott, miért ült Komáromy három hétig magánzárkában. A szamosújvári börtön politikai tisztje – Jóskának a

katonai tisztiiskolában egyik évfolyamtársa – Vomir kapitány volt. Amikor a rabszállító dubából kiszálltunk a börtön udvarán, Komáromyval szembe botlott, és megszólította, mit keres itt, és miért van elítélve. Jóska őszintén bevallotta, hogy hazatérésért. Vomir megfenyegette, lesz gondja arra, hogy Rózsa Sándor mellé temessék. Ígéretéhez híven, anélkül hogy Jóska szabálysértést követett volna el, kiírta háromheti szigorú zárkára. Ezzel megoldódott a rejtély.

1958 tavaszán Szamosújváron egyheti magánzárkával büntettek engem is. A büntetést azért kaptam, mert a szolgálatos tisztnek nem tetszett, ahogyan az ágyam meg volt vetve. Neki a felpúposított, hasáb alakúra kiképzett szalmazsák tetszett, s úgy ítélte meg, hogy az én ágyam a többi között nincs eléggé felpúposítva. Nem is lehetett, mert a szalma már törekké vált benne.

Az elmondott bánásmód sok olvasóban – aki nem volt hadifogságban, lágerbe elhurcolva, börtönben, de mindenképp a kommunisták börtönében – azt a benyomást keltheti, hogy kesztyűs kézzel bántak velünk, más szóval nem volt elviselhetetlen az élet a börtönben. Az elmondottak börtönbüntetésem első esztendejének (1957. szeptember 26. – 1958. július, a napra nem emlékszem) tapasztalatai. Hogy a leírt rezsimit megérthessük, figyelembe kell vennünk a következő fontos körülményeket is: Sztálint az ördög elvitte 1953-ban (igaz, hogy szelleme még most is közöttünk van és mérgez). 1955-ben Románia is tagja lett az ENSZ-nek, aláírta az Emberi Jogok Chartáját, vállalta előírásainak alkalmazását még a politikai elítéltekkel szemben is. Az ENSZ emberjogi és más humanitárius intézményei jogosultak voltak, hogy figyelemmel kísérjék a börtönökben, munkatáborokban uralkodó bánásmódot. 1956 tavaszán bekövetkezett a nagy robbanás a Szovjetunióban: a kommunista párt XX. kongresszusát megelőző zárt gyűlésen Hruscsov pártfőtitkár leleplezte, napvilágra hozta a sztálini korszak minden embertelenségét,

milliók börtönbe, halállágerekbe hurcolását, a tömeges kivégzéseket, végérvényesen kompromittálva világviszonylatban a tökéletesnek minősített, az emberiséget megváltó szocialista-kommunista rendszert. A szocialista tábor minden országában lazult a diktatúra. A szovjet börtönökben, lágerekben sínylődő elhurcoltakat a csatlósállamokba hazaengedték – igaz, hogy Romániában legtöbbjüknek perét felülvizsgálták, az ítéleteket helybenhagyták és börtönben tartották őket tovább is.

Románia, amíg dr. Petru Groza az ország elnöke volt, sokat adott arra, hogy a külföld, a nyugati hatalmak rokonszenvét megőrizze. Ezért a belügyminisztérium, ha nem is mindenben, de az élelmezésben javított, és a verést kivette a kínzóeszközök közül. Mindez azonban csak átmeneti volt. Az októberi magyar forradalom után újból életbe léptették a terrort, kivégzéseket, s megkezdték tízezrek börtönbe és munkatelepekre hurcolását.

A kis román görög katolikus közösség a börtönben is megőrizte a kinti hierarchiát. Marian atya mint vikárius szervezte a közös imádkozásokat, és konfliktusos helyzetekben intette paptársait, hogy tartsák távol magukat. Legtöbbször ő volt az előimádkozó is a csoportban. Rațiu atya kivételével semmiféle önképző foglalkozást nem űztek. Szellemi tevékenységük a napi kötelező imádságokra és elmélkedésekre szorítkozott. Minden életerejüket önmaguk fenntartására fordították. Misszionáriusi tevékenységük viselkedésükben, példamutásukban merült ki.

Olyan mély tétlenségre kárhoztatott körülmények között, mint a börtön, lehetetlen, hogy a rab érdeklődése, képzelete – különösen papok környezetében – ne forduljon a túlvilág, a szellemi és okkult világ felé. Jézus életével ismerkedve, szóba került a kinyilatkoztatás, jövendölés, jelenés, szellemek létezése, szellemidézés stb. Persze, minden kérdés az egyház tanítása keretén belül került terítékre. Rațiu atya ki is jelentette,

hogy ő az egyház álláspontját közvetíti. Ezekből a beszélgetésekből érdemesnek tartom leírni a következőket:

Nyilvánosságra kerültek a fatimai Mária-jelenések alkalomával történt jövendölések egyes titkos részletei – mesélte Rațiu atya. A portugáliai Fatimában – ma világhírű zarándokhely – 1917-ben, tehát az első világháború harmadik évében, a Boldogságos Szűz Mária megmutatta magát három pásztorgyermeknek, egy fiúnak és két leánynak. A leírás szerint Mária egy bokor fölött ragyogó fényben jelent meg. A jelenés, illetve látomás ugyanazon a helyen többször megismétlődött. Mária, Jézus anyja, a gyermekek elbeszélése szerint, arra kérte őket, imádkozzanak, és terjesszék: mindenki imádkozzék azért, hogy a bűnök fertőjében vesztébe rohanó emberiség térjen Istenhez. Mária különösen a rózsafüzért ajánlotta a hívőknek. Később egyikük, Lucia, aki hosszú életkort ért meg, kolostorba vonult, apáca lett. Felettes egyházi hatóságai arra kérték, hogy látomásait és a Szűzanya által történt kinyilatkoztatásokat írja le, amit meg is tett. Lucia látomásairól készített feljegyzéseiben többek között népek, országok pusztulásáról is ír, a magyarság is benne van az elpusztulók zónájában – fejezte be Rațiu atya sommás tájékoztatását Fatimáról.

Én ennek a jövendölésnek nem adtam hitelt. Kételyemet azzal indokoltam, hogy az isteni kinyilatkoztatások között ilyen természetű előrejelzések nem voltak. Nem tekinthető ilyennek Szodoma és Gomora pusztulása az Ószövetségben és Jeruzsálem pusztulása sem az Újszövetségben. Csak egy hiteles – az üdvtörténet, a megváltás isteni tervében benne levő – jövendölésről: Jézus megváltói kínszenvedéséről és másodszori eljövételéről tud a Biblia. Jézus jövendölései a másodszori eljövétel kivételével teljesültek is – vettem ellen Rațiu atyának. Az egyházalapító Messiás minden hatalmat átadott apostolainak és azok utódainak – nem látom értelmét újabb kinyilatkoztatásnak. Jövendölésnek pedig ugyan nem látom szükségét. Népek, társadalmak, országok sorsa, élete ugyanazokat a törvényszerűségeket követi, mint az egyéné vagy családoké, csak más dimenziókban. A fatimai jövendöléseket elutasító állásfoglalásra az isteni bölcsesség, jóság megértése

és megértetése készítetett. Különbösen is egyes népek gyarapodnak, sokasodnak, mások sorvadnak a létért folyó küzdelem törvényei szerint. Érthetetlenül álltam a jövődőlés hallatán, és azon csodálkoztam, hogy vannak, akik ezt el is hiszik.

Karácsony után Szamosújváron az élet a megszokott merderben folyt. A cella egyhangú mindennapjaiban egy-egy séta a szabad levegőn jelentett változatosságot. Mivel nem volt üres ágy, új rabot nem tettek a cellába. A hétköznapiak összemosódva követték egymást. Minden nap valóságos nagybőjt volt.

Többször elbeszélgettem a cellában Pálfi József határát-lépés kísérletéért háromévi börtönre ítélt kolozsvári sofőrrel. Derék ember volt. Amíg a 35-ös cellában voltam, Pálfit szabadlábra helyezték, és rám hagyta kopott báránybőr bekecsét. A bekecs jól fogott, végigkísért egész börtönéletemen, reumás vállam és hátam a bekecs melegével gyógyítottam. Szabadulásomkor hazahoztam Kolozsvárra, igaz, eléggé elviselt volt már. Hosszú ideig őriztem, mutogattam barátaimnak, akik nagy undorral nézték, s arra biztattak, hogy dobjam már el. Kezdetben nagyon ragaszkodtam hozzá, s csak akkor dobtam el, amikor a sógorasszonyom megajándékozott egy új, maga kötötte szvetterrel.

1958. március 21-e jelentős nap volt, letartóztatásom első évfordulója. Felidéztem az elmúlt esztendő gyötrelmes eseményeit. Az időjárás most nem volt olyan szép, mint esztendővel azelőtt, mikor bekísértek a Securitatéra. A Kis-Szamos dombvonulatát itt-ott hófoltok borították. Leültem a kecskelábú asztal mellé és számvetést készítettem. Háromszázhatvanöt elrabolt nap mind a társadalom, mind az én számomra. Kinek volt és van haszna belőle? Megfélemlítették azt a közösséget, amelyben éltem, mozogtam? A magam veszteségét nem is részletezem.

Eltűnődtem hosszasan. Még nem tudtam elszabadulni a kinti világtól: kedves városomtól, Kolozsvártól, s hegy alatti kis szülőfalumtól, Haralytól. Minden nyáron szabadságom ott töltöttem. Az a néhány nap családomban élők és holtak találkozása volt mindig: mi, a testvérek beszámoltunk sorsunk alakulásáról, én kimentem a temetőbe szüleim és testvéreim sírjához. 1957-ben elmaradtam. S ki tudja, meddig maradok el?

A mostoha börtönviszonyok szerény, de kényelmes otthonomat juttatták eszembe. Ha az ágy szélén vagy a lócán ültem: ki élvezi kis fotelem kényelmét? – kérdeztem. Ha olvasni szerettem volna: kicsoda lapoz Ady-kötetemben? Kicsoda hajtja elkobzott párnámra fejét?

Az idegesítő semmittevés a nyelvatlasz-munkálatokra terelte képzeletemet. Vajon dr. Nagy Jenő megkezdte a gyűjtést? Volt képzett népnyelvész, aki az én munkámat átvegye: Murádin László. Vajon nem akadt-e el az egész munkálat? – morfondíroztam magamban. Ahogyan én ismertem a Nyelvtudományi Intézet akkori vezetését, legszívesebben kivette volna az egészet a tervből. Különben is a romániai magyar népnyelvatlasz elkészítését nem a Román Tudományos Akadémia kezdeményezte: a Bolyai Tudományegyetem magyar nyelv- és irodalomtudományi katedrájának valósággal ki kellett kényszeríteni. Hátha minden folytatódik – sóhajtottam bizakodóan –, hiszen két olyan tekintélyes személyiség, tudós áll a munkálatok mögött, mint dr. Szabó T. Attila és dr. Márton Gyula egyetemi tanárok és a Magyar Tudományos Akadémiával ez ügyben kötött megállapodás.

Az én elkezdett munkálataimat: szülőfalum teljes nyelvjárási anyagának, helyneveinek, népköltészeti kincsének begyűjtését eltemettem. Pedig már összegyűjtöttem a helyneveket, elkészítettem a népi fafeldolgozás szókincsének és leírásának egy fontos fejezetét, a népi kádármesterséget, lejegyeztem a húsvéti locsolás, öntözés mondókáit. Az akkor induló Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények Adattár rovatába közlésre leadtam több mint félszáz, a Szinnyi-féle Tájszótárban nem található tájszót.

Állandó tanulási vágy sarkallt. Szerettem volna német és francia nyelvtudásomat a társalgás színvonalára emelni. Egyik nyelv gyakorlására sem akadt társ.

Az egyházi ünnepekről mindig megemlékeztem, sőt a nagy történelmi események évfordulóiról is. Koczka és Kelemen egyetemi hallgatókkal felidéztük 1848. március 15-ét, a pesti forradalom napjainak eseményeit, április 30-át, az első magyar alkotmány szentesítését, 1849. április 14-ét, a debreceni trónfosztást és Kossuth kormányzóvá választását, 1848. május 15-ét, a balázsfalvi gyűlést stb. stb.

1958 tavaszán a húsvétot, Jézus feltámadásának ünnepét a cella a karácsonyhoz hasonlóan ünnepelte meg. Húsvét szombatján este a rabok elénekeltek egy román feltámadási himnuszt:

*Hristos a înviat din morți
Cu moarte pe moarte călcând
Și celor din mormânturi
Viață dăruindu-le.*

Ismét Jancsik Pál fordítását iktatom ide:

*Krisztus feltámadt holtából,
Győzelmet vett a halálon,
És a holtaknak a sírban
Örök életet adott.*

Most azonban nem úsztuk meg büntetés nélkül. Alig fejlődött be az éneklés, a fegyőr, a gonosz Pop bejött a cellába, középen végigpásztázta a rabokat, s éppen a legvéznább görög katolikus papba, Fanea atyába kötött bele: öt egyheti zárával büntette. A feltámadási himnusz eléneklése valójában a kommunista börtönrendszer elleni tiltakozás volt.

A húsvét előtti hetekben a rabok különös érdeklődéssel fordultak a húsvét időpontja felé. Miért változó az időpontja a húsvétnak az egész keresztény világban? – tették fel a kérdést. Sőt mi több, a keresztény vallások is megoszlanak a húsvét ünneplésében. A római katolikusok és a protestánsok együtt ünneplik a húsvétot, az ortodoxok, görög katolikusok és más közel-keleti keresztények s az abesszin koptok más időpontban. Mindenki kíváncsi volt, mi a magyarázata a húsvét más és más időpontban való ünneplésének, hiszen Jézus csak egyszer támadt fel. Nem sokan tudták a kérdésnek magyarázatát adni. Magam, aki oklevéltani tanulmányaim keretében kronológiával is foglalkoztam, az alábbiak szerint kíséreltem meg nagyvonalakban felvilágosítani a kérdésről a kíváncsiakat:

Az első húsvét, Jézus feltámadása, egybeesett a zsidó pászka ünnepével. A Biblia szerint a zsidók a pászka ünnepét holdtöltekor tartották, Niszán (március–április) hónap 15-én, az Egyiptomból való kivonulás emlékére. A szabadság ünnepe volt a pászka, egy hétig tartó sátoros ünnep. Jézus keresztre feszítésekor a pászka-ünnep kezdete szombatra esett, ezért siettették a zsidók Jézus kivégzését a római helytartóságnál. Így Poncius Pilátus római helytartó pénteken, 14-én ítélte halálra Jézust, és azt az ítéletet utána mindjárt végre is hajtották. A feltámadás harmadnap hajnalán, tehát Niszán hónap 16-án történt, a napnak ma vasárnap felel meg. Ezért a keresztény világ a feltámadást vasárnap ünnepli.

Az őskeresztények kezdetben Jézus feltámadását a zsidó naptár szerint s a pászka szokásait is megtartva ünnepezték. Azonban már az apostolok, de később Krisztus követői Jézus feltámadásának ünneplését igyekeztek megtisztítani a zsidó szokásoktól. Ezért a feltámadás ünneplését a zsidó pászka-ünnep után egy héttel későbbre tették. De maradtak még, akik a pászka-ünnepkor emlékeztek és ünnepezték a feltámadást. Az ünneplés körüli zavarok tisztázása végett végül is a niceai zsinat 325-ben egyetemes érvénnyel szabályozta az ünnep időpontját és kimondta: a húsvét ünnepét a tavaszi napéjegyenlőség (március 21.) utáni holdtöltét követő első vasárnap kell megülni. Ezzel a határozattal megszüntették az ünnepek a

judaizmustól való megvédésére hozott régi előírást is. De ezt a határozatot egyetemesen már nem tudták végrehajtani, egyes keresztény csoportok továbbra is megtartották az apostoli határozatot. Ez jelent különbséget ma is.

A nagy változás a húsvét időpontjában a Gergely-féle naptár, illetve időszámítás bevezetésekor, 1582. október 15-én következett be. Ekkor ugyanis a csillagászok megállapították: a csillagászati év hosszabb, mint a polgári év. A különbség a niceai zsinat óta 11 nap. Ez pedig azt jelentette, hogy a tavaszi napéjegyenlőség mögött a polgári év 11 nappal lemaradt. A csillagászati és a polgári év közötti időbeli eltolódás eltüntetése végett a polgári évet hozzá kellett igazítani a csillagászati évhez, vagyis a polgári év napjait tizeneggyel előbbre kellett vinni, azaz valamelyik hónap valamelyik napja helyett tizeneggyel többet kellett írni a naptárban. Ezt a műveletet XIII. Gergely pápa hajtotta végre, elrendelvén, hogy 1582. október 4. után írjanak október 15-ét. A jövőre vonatkozóan pedig, hogy a csillagászati év mögött a polgári év lemaradásának elejét vegyék, a pápa elrendelte azt is, hogy százados évek közül csak a 400-zal oszthatók legyenek szökőévek.

Köztudott, hogy az ortodox és a keleti katolikusok nem együtt vagy legalábbis ritkán ünneplik együtt a római katolikusokkal a húsvétot. Ennek az a magyarázata, hogy a keleti és balkáni ortodox (keresztény) egyházak nem fogadták el XIII. Gergely pápa naptárújítását, megmaradtak a Julián-naptár (Július Caesar-féle naptár), illetve a niceai zsinat határozata mellett. Innen származik tehát az az ellentmondás, hogy Jézus feltámadását más és más időpontban ünneplik.

Majdnem munkára visznek

Jól a tavaszban jártunk, amikor a folyosóőrrel egy politikai tiszt jelent meg a cellában, nevemen szólított, s utasított, hogy csomagoljak s várjak az ajtónál. Meglepődtem nagyon.

A tiszt csak az én nevemet olvasta a kezéből levő papírról. Sietve összeszedtem személyi dolgom, lepedőt, párnahuzatot, fehérneműt és a tisztálkodási szereket, belefogtam a pokrócba, elbúcsúztam a papoktól, a két, szívemhez közel került egyetemi hallgatótól, s az ajtóhoz közelíttem.

Nehéz szívvel léptem ki a cellából. Minden cellaváltoztatáskor ott állt előttem a nagy kérdőjel: hova visznek, mi vár rám? Jobbra soha nem számíthattam.

A cellából kilépve tekintetem a földszintre esett, ahol nagy tömeg várakozott. A tiszt a szomszéd cellákból is kiszólitott néhány fegyencet s mindnyájunkat a tömeghez kísért. Itt a börtön aligazgatója, Istrate már olvasta a neveket, s a temető felé eső nagy cellákba terelték be őket.

Ne gondoljuk, hogy a rabok fegyelmezett emberek. Mindenki rohant az ágyaknak, hogy jobb helyet foglaljon. Kik maradtak le? Persze, az öregek, betegek. Ezek kerültek a legmostohább helyekre. Három cellát töltöttek meg velünk.

A tömeg kis büntetésű, különféle foglalkozású egyénekből tevődött össze. Nagy részük a termelészövetkezétesítés áldozata volt. Az országos számaránynál nagyobb százalékban voltak köztük magyarok Nagykaroly, Szék, Erdővidék tájairól és máshonnan is. Ha jól emlékszem, egy hónapig tartottak ott. De mindig minden kiszivárog. Megtudtuk, hogy ezt a tömeget a Duna-deltába viszik munkára. Csodálkoztam, hogy engem közéjük kevertek. Én a büntetésem szerint a hazaárlók közé tartoztam.

Abban a cellában, amelybe beosztottak, ismerős egyedül Fülöp Sándor egyetemi orosz nyelvlektor volt. Őt azért börtönözték be, mert jegyzetfüzetébe beírta a marxizmus–leninizmus ellentmondásait bíráló észrevételeit. Arra már nem emlékszem, az államvédelmi hatóságok miképpen tették rá kezüket a jegyzetfüzetre. Azt viszont tudom, hogy koncepcióspert rendeztek ügyében és így ítélték el.

A cella ablaka a temetőre nézett. A sírokon nyíltak a pri-

mulák, a kerítés mellett az orgonabokrok, a hófehér labdarózsák, távolabb pedig a dombvonulaton virágba borultak a gyümölcsösök.

Sándor ábrándozó költői lélek lévén, néha kért, hallgassam meg legújabb szerzeményét. Örömmel tettem eleget kérésének. Rövid, könnyed, impresszionista beütésű költeményei hibátlan formakészségről tanúskodtak. Álljon itt egyik kedves, Kosztolányi modorában zenélő verse, amelyet magam a bemutatás után azonnal megtanultam:

*Nyíló orgona
Lenge illata árad.
Lila alkonyat
Idéz holt tavaszt,
S árnyon, lombon át
Ódon verandás házat.
Sírkert tavaszán
Lilaruhás lány
Suhogó selyme,
Álma, sejtelve libben,
S rég nyílt orgonák
Elszállt illatát érzem.*

Szelíd, kissé gyors beszédű, fürgé észjárású egyéniség Sándor. Középmagas, karcsú, nagyon egyenes testtartású fiatalember. Eredetileg tanítóképzőt végzett Kolozsvárott, de a képesítő után mindjárt behívták katonának, a keleti frontra került, ahol orosz fogságba esett. A fogságban megtanult oroszul, s mikor hazajött, az újonnan alakult Bolyai Tudományegyetemen – szükségből, egyetemi végzettség nélkül – kinevezték orosz nyelvlektornak. Közben beiratkozott a bukaresti Makszim Gorkij főiskolára és orosz nyelvtanári oklevelet szerzett. A Román Kommunista Pártba nem állt be. Az egyetemről eltávolították azon a címen, hogy nincs egyetemi végzettsége, nála nem vették figyelembe, hogy levelezőin végzi. Így került Gyergyószentmiklósrá tanárnak, ahol a magyar forradalom idején letartóztatták. Kiváló nevelő tanár

lehetett, a gyermekek figyelmét lekötő, érdeklődésüket felkel-
tő, ébren tartó, ötletes. Volt benne valami naivság, a börtönt
egykedvűen fogadta, lázadás nélkül viselte. Minden erejét
a túlélésre fordította. A pedagógus, a tanár mindig kibújt belő-
le. Beszélgetés alkalmával mindig kijavított vagy hozzáfűzött
valamit.

Egy május végi vagy június eleji napon jött egy politikai
tiszti bizottság, és mindenkit elvittek a cellából: egyedül ma-
radtam. Nem sokáig, mert engem is felvezettek a második
emeletre egy nagy cellába. Úgy 15-20 személy ténfergett a
cellában, az ágyak nagy része szabad volt. Gyorsan tájéko-
zódtam. Kiderült, hogy a feyencek az antonescánus fasiszta
diktatúrát kiszolgáló minisztériumi tisztviselők voltak, köz-
tük Neagu nevére emlékszem, aki azt mondta magáról, hogy
az Antonescu-kormány pénzügyminisztere volt és az ő pénz-
ügyministersége alatt létesítették a kiskapusi földgázfeldol-
gozó kombinátot a hazai és német hadigépezet szükségletei-
nek kielégítésére. Egy másik csoport a kommunista hatalom
megdöntésére törő szervezet volt, a nagy Petre Carpnak, I.
Károly román király hűséges németbarát politikusának a fiá-
val, Grigore Carppal az élen. Volt köztük több magas rangú
katonatiszt is. Mindnyájan úgy értékelték helyzetüket, hogy
nem sokáig fogják itt tartani őket. Meggyötört, sovány testük
arról árulkodott, hogy hosszú börtön áll mögöttük. Majdnem
mind idős emberek voltak. Jobban viselték mégis a börtön
embertelen viszonyait, mint például a termelészövetkezete-
sítés áldozatai.

A cellában egyszóval magam voltam magyar. A románok kivétel
nélkül ókirályságbeliek, Erdélyt nem ismerték, a velük foly-
tatott beszélgetésekből ezt állapítottam meg. Ez volt az első
eset, hogy volt állami méltóságokkal találkoztam. Neagu ha-
talmos, robusztus, hatvan év körüli férfiú volt. Legtöbbször
sétált, bőven volt tér. Őt is akkor tették be ebbe a terembe,
amikor engem. Carp magas, szikár, idős bojár volt, mezőgaz-

dász, borászati szakértő. Mindenki konu Grigorénak (Grigore úr) szólította. Meztláb sétált a cellában, én öregkori bolondériának tartottam. Elmondta kastélyának feldúlását a front átvonulásakor. Helytelenítette a szovjet típusú mezőgazdaság bevezetését. Sokat beszélt a franciaországi farmokról, a francia bortermelésről, na meg a speciális moldvai ételekről.

Ebben a terem-cellában volt egy művelt Iași-i ügyvéd is. Nagyon rokonszenves egyéniség. Rövid ideig voltunk együtt, nevét elfelejtettem. Ó, memória, memória! Moldvához, Iași-hoz úgy viszonyult, úgy ragaszkodott, mint én Erdélyhez, Háromszékhez. Nagyon változatos, sokarcú országnak festette, elismerte, hogy sokféle nép lakta és lakja, az emberek sokféle vallást követnek, még többféle szokás szerint élnek és nagyon szegények. Nem tartozott sem az Antonescu híveihez, sem a Carp nevével jelzett bojári csoporthoz. A politikát nem keverte a beszélgetéseibe. Bármiről beszélt, részletezően írta le vagy adta elő. Jó ügyvéd lehetett, figyelme mindenre kiterjedt. Úgy emlékszem, a cotnari-i szőlőhegyeken neki vagy egy nőrokonának volt szőlőse. Ételekről, italokról cseveg-vén, kifaggattam a Iași-vidéki, valamint a cotnari-i borokról. Mondta, hogy az átmenet megviselte a cotnari-i szőlőhegyeket. Újakat telepítenek – mondtam én –, és példaként hivatkoztam az erdélyi telepítésekre. Ami számomra érdekes volt, az a cotnari-i szőlő és borok múltja. Cotnari dombvidékeire tokaji szőlőfajtát telepítettek még a XV–XVI. században – mondtá –, és magyarokat művelésére. Fejedelmi, kincstári birtok volt, később nagybojári familiák is létesítettek ültetvényeket. Azzal bizonyította, hogy magyar szőlőművelők voltak Cotnari első telepesei között, hogy az egyik völgyet ma is Valea Ungurilornak nevezik. Megkérdeztem, mit tud a csán-gókról. Nem ismerte a kérdést, de nem ismerte Erdélyt sem.

Körülbelül három hét eltelte után a cellát feloszlatták. Engem egy első emeleti nagy cellába helyeztek át. Itt találkoztam dr. Mărgineanu Nicolaéval, a kolozsvári Babeş-egyetem pszichológiai professzorával. A negyvenes évek végén egyszer csak eltűnt az egyetemről. Eltűnéséről azt terjesztették, hogy amerikai szabadkőműves kapcsolataiért letartóztatták

(Rockefeller Alapítvánnyal volt az Egyesült Államokban). Magam nem kérdeztem soha börtönbe hurcolásának igazi okát, hazaárulásért volt elítélve húsz évre. Ágya a nagy cella ablak felőli végében volt. Legtöbbször végignyúlva feküdt az ágyon. Nézttem, mivé tette a 12 évi börtön. Sápadt, fehér arca, beesett szeme, már-már aggastyán keze mutatta a kegyetlen éveket. A nehéz börtönévek ellenére keményen szállt szembe a rabélet fásultságával, nem süllyedt az „ahogy esik, úgy suppan” mocsarába. Professzori, értelmiségi méltóságát megőrizte, néhány ifjúnak munkalélektani előadásokat tartott, amelyeket magam is meghallgattam. Elfogult volt népével szemben. Amit az első világháború előtti magyar elnyomásról hangoztatott, a jogfosztások, megkülönböztetések mind betanult szövegek voltak. A román nemzetállamnak volt a híve. Gondolkodásában a nacionalizmusnak demokráciafelettséget biztosított. A román egyetem Kolozsvárra való visszaköltözése után, 1945-től, az átmenet idején a Kommunisták Romániai Pártjának beépülése az egyetem életébe és a román egyetemi hallgatók nacionalizmusa sok konfliktusos helyzetet teremtett. Ezekért az ügyekért a magyarokat marasztalta el, azt mondta, hogy az egyetem minden kérdését a rektorátust megkerülve a megyei és városi pártszervezetekben döntöttek el, ahol a magyarok voltak többségben és az ő szempontjaik érvényesültek. Persze, ez az értékelés nem volt helytálló. dr. Petru Grozát kétkulacsosnak tartotta, azt azonban értékelte benne, hogy jól politizált Észak-Erdély visszaszerzéséért. Minden rossz kútfejének Ana Paukert és Vasile Lucát tartotta, ők a szovjetek gátlástalan kiszolgálói voltak. Maniut istenítette, csak azért marasztalta el, hogy a vasgárdának 1938-ban morális támogatást nyújtott. Börtönből való kiszabadulásunk után néhányszor találkoztunk a Majális utcán, munkahelyére menet vagy jövet, ugyanis a Pedagógiai Tudományos Intézet Kolozsvári Fiókjának igazgatójává nevezték ki. Ez már bizonyos rehabilitálást jelentett számára. Később teljesen rehabilitálták és visszahelyezték az egyetemre, a lélektan katedrára egyetemi tanárnak.

Ugyancsak Szamosújváron ismertem meg Dumitru

Sălăjean görög katolikus lelkészt. A Lugosi Egyházmegyéhez tartozott, magas, barna, derűs arcú, optimista lélek volt. Nagyon bízott abban, hogy a kommunista rendszer hamar összeomlik. Látszott csendes, kiegyensúlyozott viselkedésén, hogy belső fegyelem rendezi gondolatait. Szemei mintha mosolyogtak volna, csak testileg volt a cellában. Egy költemény kezdő soraiban ezt kifejezésre is juttatta:

*Gândurile mele
Nu le închid zăbrele,
Fermecate ies și zboară
Doamne la tine ca să te adoară.*

Nyersfordításban:

*Gondolataimat
nem zárják el a rácsok,
elvarázsoltan szállnak hozzád, Uram,
hogy imádjanak.*

Beszélgetéseink azonban nem tudtak kibontakozni (elmondtam neki, hogy kikkel voltam együtt a letartóztatott görög katolikus papok közül), mert engem váratlanul kivettek a cellából. Értesülésem szerint Sălăjean atya Lugoson él.

Innen egy más cellába vittek, ahol a rabok kilencven százaléka falusi elitélt volt, szökevényeket (a Vlad Țepeș nevét viselő két szervezethez tartozókat) bűjtató parasztok a Déli-Kárpátok völgyeiben eldugott falvakból, Fogaras, illetve Vrancea vidékéről, határátlépéssel kísérletezők és szép számmal Jehova tanúi is. Talán ebben a cellában éreztem magam a legtárstalanabbnak. Az itt összeverődött egyszerű emberek némán, szótlánul ültek az ágyak szélén. Tele voltak gyanakvással. Két nevet tudok felidézni, akikkel beszélgettem: egy Fogaras vidéki Comănici nevű ifjút és egy Zsivkov nevű bán-

sági szerb diákat. Comănici-csel a szökevényekről beszélgetünk. Zsivkov Tito marsall csodálója volt. Tudott titkot tartani, társalgás közben még csak célzást sem tett arra, hogy miért ítélték el. Szerb vagy román fordításban ismerte Petőfit. Fialat idealista volt, erős szerb öntudat élt benne.

1958-ban Szamosújváron megkezdődött az elítéltek bűncselekmények szerinti elosztása különböző börtönökbe és munkatelepekre, sőt a cellákba is bűncselekmények szerint kezdték a rabokat csoportosítani. Így kerültek az illegális határátlépők és szökéssel próbálkozók a sárga pavilon egyik nagy, százötven személyt befogadó cellájába, ugyancsak így válogatták ki a munkatelepekre menendőket.

1958-tól megsokasodtak a koncepciós perek, számos halálos ítéletet hoztak. A börtönben is szigorúbb lett a bánásmód. Jelentéktelenségekért osztogatták az egyheti, kétheti zárkát.

Nyár közepén, július 14-én – soha nem tudtam meg, miért, mi okból – a sárga pavilon legnagyobb cellájában, a konyha fölött az első emeleten fellázadtak a rabok. Ebben a cellában sok fiatal volt összezsúfolva, főként határátlépéssel kísérletezők. Egy délelőtt ordítozásra, kiabálásra lettünk figyelmesek és arra, hogy a rabok kezdik ledobni az ablakokról a zsalukat, amelyek nagy robajjal hulltak az udvarra. Még a három emeletnyi magas konyhai, vastag bádognéményt is ledöntötték. Napokig ott hevert a sétálórekesz közelében, mint egy hulla. Az igazgatóság riadót rendelt el a börtönben, a szirénák vi-sítani kezdtek. Nekünk, raboknak a cementre és a földszinti ágyakra kellett lehasalnunk. Az őrtornyokban megerősítették az őrséget. A függőfolyosón megindult a jövés-menés. A folyosóőrök a lesőlyukon sűrűn figyeltek a cellákba. Még az ebédet is később adták. Ennyi volt, amit a bezárt ajtók mögül hallani és sejteni lehetett.

A lázadást hamar elfojtották. A fellázadt cella lakóin véres bosszút álltak, sokat megvertek. Más cellákból is vittek ki rabokat és véresre verve hozták vissza elrettentés végett. Két-három nap múlva állambiztonsági politikai tiszti különítmény érkezett Szamosújvárra, és végigjárta a cellákat. Tőlünk azonban semmit sem kérdeztek. Évek múlva, mikor Pitești-ről visszahoztak Szamosújvárra, megtudtuk, hogy a Securitate vizsgálatot rendelt el a lázadó cellában, a besúgók segítségével egy csoport rabot kiválogatott, felbujtásért bíróság elé állított és súlyos börtönre ítélte.

A lázadás után valóságos börtön alakult ki a börtönben. A reggeli és estéli őrsváltáskor a személyzetet megduplázták. Mindent figyeltek, és keresték az okot, hogy valakibe belekössenek. Benéztek az ágyak alá, fényesre kellett sikálni a mozaikot. Nem hagyták szó nélkül, ha számláláskor a glédában valaki megmozdult. Egy este, közvetlen a lázadás után éppen velem történt meg, hogy megmozdultam, de valószínű kancsal nézésemet is félreérthette az őr, belém kötött, rám kiabált, alig úsztam meg verés nélkül. A lázadással ugyanis megkezdődött a verés.

A rabokon bosszút állni nem nehéz, okot mindig lehet találni. Az egyéni büntetés most már nemcsak az elkülönítő volt, hanem bevezették a verést is. A kollektív büntetés mindig valaminek a megvonása volt: megrövidítették a séta idejét a szabad levegőn, vagy egyáltalán nem vittek sétára, fürdéskor, mivel az őrök állították be a főcsapot, vagy nagyon forróra engedték a vizet, vagy hidegre, meztelenül kergettek az emeletre a fürdőből, amely a földszinten volt, siettették az étkezést, sűrítették a motozást stb.

Nagyon unalmasan teltek napjaim a többnyire egyszerű falusi és havasi emberekből álló cellában. Nem szívesen álltak szóba a „domnu profesor”-ral, aki még mellé magyar is. A nyár elején megkezdett átszervezések, gondoltam, folytatódni fognak, és csak átvisznek valahova, mert a bűncselekményem

szerint nekem nem itt van a helyem. Nem is késtek sokáig. Nyár közepén, egy szép napos délelőtt a folyosóór ajtót nyitott, és pár lépést tett a cellában. Vele jött a politikai tiszt is, Vomir. Ő papírt tartott a kezében, és konspiratív módon kérdezte, kinek a neve kezdődik G betűvel. Hárman voltunk. Mikor az én nevem hallotta, utasított, hogy vegyem magamhoz személyi dolgaimat, és kivitt a cellából. Egyenesen lementünk a földszintre és betett az északi oldalon egy 18-20 négyzetméter nagyságú cellába. Itt ágyak helyett a cementen szalmazsákok voltak. A jobb helyeket már elfoglalták a rabok, de nem én voltam az utolsó, volt még néhány hely. Ha jól emlékszem, húszan lehettünk. Mindnyájan tíz éven felüli büntetésre ítélték, kémek, hazaárulók, rendszer elleni összeesküvők, szabotázsért elítéltek.

Két ismerős volt közöttük, akikkel előzőleg már találkoztam: Schneider és Demerle, mind a ketten Nagyteremiről, a Bánságból.

Jó két hétig tartottak itt, hűvös volt a cella, kint forrón sütött a nap. Mindnyájan meg voltunk győződve, hogy Szamosújvárról elszállítanak.

Pitești

Egy délelőtt a 15-nél több évre elítélteket sorra kivezeték a cellából és megláncolva, bilincsbe verve hozták vissza. Akinek szerencséje volt, vékonyabb bilincset és láncot, a kevésbé szerencsések vastagabbat. Másnap megjelent a rabszállító autó, kivittek a szamosújvári állomásra s egy mellékvágányra beállított vadonatúj rabszállító vagonba egymást felsegítettük. Kétnapi hideg étellel láttak el: vízzel, sós szalonnával, gyümölcsizzel, telemeával (sós túróval), turtojjal és kiadták a kétnapi kenyéradagot is. A vagonot megtöltöttük; rajtunk kívül még két, a mienkhez hasonló létszámú csoportot gyűjtöttek össze és szállítottak el Szamosújvárról.

Utunkat az autódubától a vagonig és fõlszállásunkat a vagonba messze hangzó lánczörgés kísérte. A mellettünk tovasietõ járókelõk megálltak egy pillanatra, reánk bámultak, nézték csikos ruhánkat, láncainkat, amint lassan a vagon felé araszoltunk. A vagonban mindenkinek jutott ülhely.

A rabszállító vagon belsõ beosztása nem volt azonos az utasszállító vagonokéval, nem volt fülkékre osztva. Csak két végében volt egy-egy fülke a kísérõ őrseg részére. A vagon belseje két nagy teremre tagolódott, beépített padokkal. Külsejére nézve modern utasszállító vagonnak volt álcázva.

Miután helyet foglaltam magamnak, körbejártam a vagonban, nem talállok-e ismerõsre. Megjegyzem, a csikos egyenruha megnehezíti az emberek azonosítását, felismerését.

Elsõnek dr. Venczel József egyetemi tanárral mentem szembe. Utána kivel találkozom? Varga László tiszteletes úrral a mi csoportunkból és Nagy József ákosi földbirtokossal, dr. Dobai István sógorával, ugyancsak a mi csoportunkból. Éppen beszélgetek. Az egyik sarokban ott találtam Alexandru Rusu balázsfalvi választott görög katolikus érseket, akivel hosszú ideig cellatárs voltam a Securitate fogdájában. Az ismerõsökkel kezét szorítottam, váltottunk néhány szót, s visszamentem a helyemre. Hová visznek? – kérdezte mindenki, fõként a közelmúltban letartóztatottak. A több éve börtönben sínylõdõk biztosak voltak, hogy Pitești-re. A két napig tartó úton hosszasan elbeszélgettem Vargával és Nagy Józseffel, ugyanis velük a tárgyalás óta nem találkoztam.

Pitești volt akkor a kémek és hazaárulók gyűjtõhelye, börtöne. Hírhedt, rettegett neve volt az elítéltek között. 1949 és 1952 között itt rendezte a kommunista belügyminisztérium elsõ átnevelõ központját. Ez tette hírhedtté. Az átnevelés abból állt, hogy fiatal vasgárdistákat, más pártállású és párton kívüli egyetemi hallgatókat veréssel és különféle megaláztatással, éheztetéssel arra kényszerítettek, hogy addigi meggyõzõdésüket megtagadják, az állambiztonsági szervek elõtt elhallgatott, be nem vallott bûntényeiket bevallják, beismerjék, majd maguk is társaik kínzói, vallatói közé álljanak. A piteștihez hasonló „átnevelõ” Szamosújváron is mûködött.

Szamosújvárról a vonatunk még napnyugta előtt kigördült Kolozsvár felé. Az állomásokon füleltünk, hogy az ott várakozó utasok beszélgetéséből kiszűrjük az útirányt. Így alapítottuk meg például, hogy Kolozsvárra érkeztünk. Itt személynvonathoz kapcsoltak és elindultunk Tövis felé, tovább Kiskapusnak, majd Nagyszebennek vettük az irányt. Akkor éjszaka átmentünk a Vöröstoronyi-szoroson és másnap délelőtt Piatra Oltra érkeztünk, ahol következő reggelig az egyik mellékvágányon vesztegeltünk, majd továbbvittek Pitești felé. Az átutazott tájakból nem láttunk semmit, a vagon rácsos ablakait tejüveg színűre festett vastag fémlemez borította.

A pitești-i börtönről az a hír járta a fegyencek között, hogy új épület, a két világháború között építették a királyi hatalom ellen szervezkedő vasgárdista terroristák, merénylők részére. Kétnapi utazás után vagonunk célhoz érkezett, az állomáson nagy őrszeggel fogadtak. Nyílt teherautón, a platón ülve szállítottak az állomásra a börtönbe, szigorú őrizet mellett. Kiszálláskor, a vagonból a teherautóhoz jövet, az idős megbilincseltek közül egyesek a sínek között orrukra buktak.

A börtön a városon kívül emelkedett északkeleti irányban, vakító fehérre meszelve. Az épülettől nem messze folyt az Argeș, a börtön közvetlen környezetét szántók és legelők, enyhe dombok övezték. Messze északról a Déli-Kárpátok magas vonulata nézett börtönünkre s az Argeș kiszélesedő völgyére.

A börtön nyomorúságos beton panelépület volt, szűk kis ablakokkal. Az ablakokon itt is zsáruk dísztelenkedtek. Mindkét emeletén apró, két- és négyszemélyes cellák voltak. Összesen két nagyobb, teremszerű cella volt az egész épületben.

A cellák büntető zárkához hasonlítottak. Ebből következtetni lehetett, hogy valóban nehéz börtönnek építették, életpusztító, súlyos politikai börtönnek. Amikor Szamosújvárról a következő szállítmány is megérkezett, megbizonyosodtunk,

hogy ide koncentrálsunk célja az ítéletben kirótt nehéz börtönbüntetés alkalmazása volt. A befogadóképességet messze túllépve, kétszer-háromszor több személyt zsúfoltak be a kis cellákba. A nyári hőségben áthevült betonfalak között valósággal pörkölték a rabokat. Voltak olyan cellák, amelyekben az igazgatóság a csikos ruhát sem engedte levetni. Örökös izzadság gyötörte a testünket, nedves, savanyú, szagos, zárt levegőben tengettük életünk.

Engem több más társammal az alagsorban, a 8-asban, talán a börtön legnagyobb termének is mondható helyiségben helyeztek el. Pincének, raktárnak volt eredetileg szánva, alacsony lévén, csak két ágyat lehetett egymásra tenni. A párhuzamosan egymás mellé helyezett ágyak között térköz alig maradt. Csak a bejárati ajtónál volt egy parányi tér, ahol az ivóvizet cseber állt deszkafedővel befedve. Az ágyak közti folyosó másik végében állt a kübli, kis szükségletek végzésére. Szerencsém volt, hogy ide osztottak be, ugyanis az emeleti cellákhoz képest itt egy fokkal elviselhetőbb volt a nyomor, mely Pitești-tel reánk szakadt.

Itt valóban négy fal közé voltunk zárva, kopott, szürke, nedves négy fal közé. A cella levegőjéből kicsapódó pára miatt még a penész sem tudott a falakon megkapaszkodni. A lecsapódó pára itt-ott cseppekbe sűrűsödött s észrevétlenül elindult a maga útján, ameddig a fallal érintkező szalmazsák fel nem szívta. A cella két kicsi ablakán át a kinti világból semmi sem volt látható: egy fa, egy ház, semmi, semmi, bár a zsalu lécei között ki lehetett nézni. Amíg az emeleti cellák falai átforrósodtak a tűző nyári napsütésben, addig a mi pincetermünkbe soha nem hatolt be a napsugár. Csak hetenként kétszer, a 15-20 perces sétán láthattuk a kék eget, a felhőket, láthattunk röpködni verebeket s nagy ritkán a magasban az erdők felé szálló ölyvet, hollót vagy varjúcsapatot; szívhattunk friss levegőt, vigyázva arra, nehogy észrevegye az őrtoronyból a fegyőr azokat a leplezett testmozdulatokat, amelyek segítségével több tiszta levegővel próbáltuk tudónket teleszívni.

Pitești környéke egyedi szépségű táj, széles, a Duna alföldjébe elvesző síkság, a háttérben a Kárpátok magas láncai-

val. Napsütésben csodálatos látványt nyújtott, a zöld színnek különböző átmeneti változatait a világostól a sötétzöldig, fennebb pedig végtelen szürke sziklazóna zárta a képet, amelybe itt-ott mint lándzsahegyek nyomultak be zöld folyóvölgyek. Ezt a képet az ősz elvarázsolta, Áprily szavaival élve a hervadás tündérvilágává változtatta. Mindig kerestem a Pitești és Kolozsvár környéki táj között bár egy Csigadomb nagyságú helyet, amelyek hasonlítanak. Nem találtam, ilyen nincs, annyira másként formálta mindkettőt a természet és az ember. Az Argeș Pitești városánál elterpeszkedik, megcsendesedve törekszik célja felé.

A cellából levegőzésre kijövet és bemenet mi volt látható? Az udvaron néhány kutya ödögött és egy szekér várakozott állandóan.

A 8-asban mind régi elítéltek voltak, legkevesebb nyolctíz esztendő börtön állt mögöttük. Sokan voltak a királyi rendszerben fontos funkciót betöltött tisztviselők, magas rangú katonatisztek, diplomáciai alkalmazottak, gyárosok, a koalíciós partnerek egy-egy lebukott, magas rangú tisztviselője, külföldi román sajtótudósítók, a politikai életben forgolódo kisebb személyiségek, Vietnamban harcoló idegenlégiónások és néhány egyszerű polgár.

A szállítmányból a 8-asba még a következők kerültek: dr. Venczel József, Varga László, Nagy József, Alexandru Rusu püspök, Szilágyi Árpád egyetemi hallgató, a két bánási sváb és még mások is, összesen mintegy tizenöten. A már ottlévőkkel a cella létszáma 45–50 személyt tett ki. Annyira zsúfoltan voltunk, hogy nem jutott hely sem asztalnak, sem padnak. Mindenki az ágyán ült. Már említettem, hogy eredetileg pincének használták. Két 100 x 50 cm-es pinceablakának csak a felén szűrődött be fény, az ablakszárnyak le voltak szerelve, kis zsaluk zárták el a kilátást. Pitești-re érkezésünkkor forró nyár volt, a cellában izzadtunk, derékig mind meztelenre vetköztünk, bár tilos volt. A folyosóőrök elnézték.

A cellafőnöki tisztet egy Klöckner nevű, magas, tagbaszakadt brassói szász pék töltötte be. Szolgálatkészen, bensőségesen tudott bánni az ideges emberekkel. Az ő ágya az

ajtótól jobbra volt a bejáratnál, az ágya szélén ült vagy hevert. Mindig éhes volt, szívesen vette, ha valaki ételének fölöslegét átadta, ő vette be az ételt, mi pedig majomláncot alkotva adtuk tovább az ott tartózkodóknak a cella legtávolabbi sarkába. A menü ugyanaz volt, mint Szamosújváron, azzal a különbséggel, hogy turtoi helyett keményre főtt puliszkát adtak. Az ételek hígabban voltak elkészítve. Nagyon gyakran adtak savanyú káposzta és savanyított zöld (gogonel) paradicsomlevest.

Megnyugtató, hogy a cella lakói 80 %-ban tanult, toleráns emberek voltak. Pitești-i tartózkodásom alatt nem fordult elő említésre méltó konfliktus, amely verekedéssé fajult volna.

A fegyencek egy része az embertelen, hosszú börtönének által megviselt, fáradt, idős ember volt. Egész nap az ágyban feküdtek. A fiatalabbak általában tanultak, valamelyik világnyelvet. Közös programot, pl. tudományos előadást ottlétem alatt nem szerveztek, de tiltották is.

Magam rabtársaimban az embert és az emberséget néztem. A társalgópartnerek kiválasztásában nagy szerepe volt az anyanyelvnek és nemzeti együvértartozásnak is. Visszagondolva Pitești-re érdekes, hogy a Szamosújvárról áttelepített csoport nem oldódott fel az ott találtak közösségébe. Egyszerű a magyarázat: mi civil hazaárulók voltunk, ők többnyire a katonai kaszthoz és a királyi ház közelebbi vagy távolabbi tisztviselői köréhez tartoztak. Mi magyarok nagyon csendesek voltunk. Ágyaink közel voltak, de nem szomszédok. Sorskérdéseinkről csak egymás között beszélgettünk, ha beszélgettünk. Nemhogy nem volt bizalom, de nem volt ildomos egymást faggatni, ki miért van elítélve. Pedig kíváncsi voltam, miért van oly sok magyar értelmiségi, tanult ember bebörtönözve. Mikor szabadlábra helyeztek, megtudtam. Leghamarabb a németekkel alakult ki barátságos beszélgetés. Majdnem mind beszéltek magyarul, főként a svábok. Román cellatársaink között egyesek még a börtönben is az uralkodó nemzet fiaiként viselkedtek. Nem tudtak magyarul, még az erdélyi vegyes lakosságú településekből valók sem.

A 8-as nagyon zsúfolt volt. Egy ágyban ketten aludtunk,

csak a nagyon öregek és gyengélkedők feküdtek külön ágyban. A zsúfoltság állandó súrlódásnak volt a forrása. Az emberek jelentéktelen dolgok miatt összeszólkóztak. Ha a két ágy sor közti szűk ösvényen oldalazva – csak így mehetél végig a küblihez – menet vagy jövet vigyázatlanságból az ágy végénél letett bakancsot az ágy alá rúgtad, vagy az ágy végére száradni kiterített törülközőt lesodortad, az ágyra mászás közben a szomszédot meglökted, vagy véletlenül feléje tüszszentetted, ingerülten rád szólt. Az emberek pattanásig feszült idegállapotát meg is értettem. Az izzadsággal, hűgyszaggal átítatott levegő nagyon rosszkedvűekké tette az amúgy is érzékeny fegyenceket. Nem volt ébredés, hogy az éjszakai álmod zavaró mozdulatokat, horkolást szemrehányóan szóvá ne tegyék. Igen-igen nagy önuralom kellett, hogy szó nélkül elkerülje az ember a vitákat.

Űlve az ágyon figyeltem a cella lakóit s hallgattam a hangos vagy halk figyelmeztetéseket, szóváltásokat. A fegyencek türelmetlensége egyenes arányban növekedik a börtönben töltött évek számával. Magam önmegtágadással, némán viseltem el tébécés szomszédom nyomorát. Mit tehettem volna? Közülünk talán Nagy és Schneider voltak a legingerlékenyebbek. Persze megvolt ennek is az oka. Mindkettőjük ágya éppen a bejáratnál volt és ha valaki a cella távolabbi sarkából vízért vagy más okból kijött a kis térre, az ő ágyukra ült vagy támaszkodott. Fészüket, szalmazsákjukat, végső fokon kényelmüket védték.

Az én ágyam a bejáratnál balra, a felső soron a harmadik volt. Az elsőben feküdt Iulius Schneider – már említettem, hogy Szamosújváron ismertem meg –, magas, szőke borászat-i szakember volt. Jó, testhez szabott csíkos ruhát fogott ki. Vigyázott is rá. Fekvőhelyét rendben tartotta. A háború alatt Németországban dolgozott, bevallása szerint olyan üzemben, ahol a front és a lakosság részére szeszes italokat állítottak elő. A háború végén hazatért szülőfalujába, Nagyteremibe,

hazaárulónak minősítették, és 25 évi börtönre ítélték. Szidta a kommunizmust és elmarasztalta a nyugati hatalmakat (főként Angliát), mert nem hallgattak a németekre, akik előre látták, hogy az emberellenes szovjet rendszer az európai kultúrát romlásba dönti. Állandó visszatérő mondanója volt: Nem lett volna szabad beengedni a „sivatag farkasait” Európába. Magamban nevettem a „sivatag” jelzőn, ugyanis Schneider összetévesztette a sztyeppe fogalmával. A „sivatag farkasai”-nak a szovjeteket nevezte.

Schneiderrel egy csoportban volt elítélve 12 évre Franz Demerle földműves, a Klöckner ágya fölött aludt. Francia eredetű volt. Neve is mutatta (merle = feketeterítő). Kevesen voltak Nagyteremiben és beolvadtak a svábokba. Ő már nem tudott franciául – magyarázta nekem.

Jellemző volt a németekre, hogy a szűk szabad tér ellenére sokat mozogtak a cellában. Tiszteletre méltó volt a szülőföldhöz, a Bánsághoz való ragaszkodásuk; az a tudat, hogy a Bánságban XVIII. századi betelepülésük óta ők teremtettek műveltséget. Fájdalommal emlegették, hogy egyrészt a nyugatra menekült, másrészt az elhurcolt svábok szép, gazdag, rendezett otthonaiba a mezőgazdasághoz nem értő polgárokat telepítettek, akiknek a keze alatt minden romlik, pusztul. „A termelőségvetkezést rendbe hozza” – vettem ellen Schneidernek. „Azt soha” – utasította vissza a véleményem. „Nem akar kitelepülni Nyugat-Németországba, ha kiszabadul?” – kérdeztem. Határozottan válaszolta: „Nem! Ha élni engednek.”

Schneider és köztem feküdt egy 45–50 év körüli nagybányai cukrász – a nevét elfelejtettem. Jellemző beszélgetésünk egy töredékét érdemesnek tartom a neve nélkül is leírni. Nem mondta soha, miért ítélték el. A harmincas években a helybeli festőművésztelep „mecénásának” csapott fel. A gazdasági válság idején nem vásárolták a festményeket. A művészek rábeszéltek, hogy a cukrászdában a fogyasztást alkotásokkal fizethessék. Az ajánlatot elfogadta, azzal a gondolattal és reménységgel, hogy a képeket értékesíti, s még anyagi haszonra is szert tehet. A művészek a képeket felértékelték, s mikor egy

szállítmányra való alkotás összegyűlt, a cukrász kocsjával elindult Erdély városaiba és nagy falvaiba értékesíteni őket. Bizony – mondta –, a képeket nem vásárolták. A megállapított értéken eladni nem lehetett. Végül leszállított áron kezdte árulni, ahogy vették. Az út is költséges volt. A festőkkel kötött üzletre ráfizetett. Csőd lett a vége. Cukrászdáját be kellett zárnia, és beállt ő maga is alkalmazottnak egy nagybányai szaktársához. Néztem, néztem az egykori kispolgár mecénás mosolygós arcát. Derűsen adta elő kicsi üzletének csődjét. Büszke volt arra, hogy a művészek az ő vendégei voltak és velük barátságba került. Magányosan ült az ágyán, nem kereste senkinek a társaságát, talán magam sem álltam volna vele szóba, ha nem sodorja az ágyunkat egymás mellé a sors. A történeteket hallgatván, különféle tészták és édességek jártak az eszemben, s ott éreztem magam a Szentegyház utcai Sebők cukrászdában, ahol annyi kitűnő tésztát fogyasztgattam és kávéztam.

A bal oldali szomszédom egy Liviu Macarie nevű, magas, fiatal, rendszer elleni összeesküvésben való részvétel miatt elítélt ember volt, Vrancea megyei származású, évekig Kapnikbányán dolgozott az ólombányában. Sápadt tébécébeteg volt. Amíg mellettem aludt, kétszer is erős vérömlés fogta el. A börtön semmi kezelésben nem részesítette, fiatal szervezete nem hátrált a tébécé meg-megújuló támadásai előtt. Életének egy megpróbáltatásokkal teli epizódját mondta el. Még mielőtt a bányából kivonták volna, több társával Kapnikbányáról megszöktek azzal a szándékkal, hogy külföldre távoznak. Napokig bujdosnak a város környékén, keresve dél felé a menekülés útját. Végül is elfogták őket. A szökést súlyosan megtorolták, megverték, és szökés vádjával új pert indítottak ellenük. A kirótt ítélet azonban kisebb volt az eredetinel s így az eredeti nagyobb büntetéssel maradt.

A szökés történetének kockázatait azzal érzékeltette, hogy beszéd közben meg-megállt, mintha fürkészné, nem jönnek-e nyomukban az elfogatásukra kirendelt milicisták. A fő nehézséget – mondta – az okozta, hogy a csoportban nem volt senki, aki ismerős lett volna a vidéken. Ekkor már nagyon erős volt a milícia a falvakban, a besúgóhálózat ki volt építve.

Most nagyon csendesen viselkedett. Gyötörte a cella állandóan nedves, fertőzött levegője. Bizonyára ő is akkor szabadult, amikor én, 1964-ben. Azt is feltételezem, hogy később kezelést is kapott, mint minden tébécés, abból a nemzetközi alapból, amelyből minden beteget részesíteni köteles volt a hatalom, lett légyen szabad ember vagy börtönbe zárt elítélt. A kezelés pedig külön étrendből és a megfelelő orvosságok adagolásából állt.

A bejárattól balra az alsó ágyon ült Nagy József; öt évre volt elítélve a mi csoportunkban. Magas, nagy csontú férfiú volt, kiálló pofacsontja, kissé lapos orra, magas, széles homloka, ezüstös, tömött szakálla, hajzata, bozontos, szürke bajusza jellegzetessé tette arcát és felejthetetlenné alakját. Volt valami gorkiji arcszerkezetében. A szibériai Magadanban évekig fogságban sínylődő brassói szász fiú, Helmut Falk a Gorkij nevet ragasztotta rá. Arca hasonlított is a nagy orosz íróéra. Ő azonban nem vette kitüntetésnek a szép gúnynevet. Mindig komor volt. Sokat beszélgettünk együtt. Korholta és elmarasztalta sógorát, aki miatt börtönbe került. A Securitate elfogta egy levelét – amint elmondta nekem –, amelyben arra figyelmeztette sógorát, hogy a hatalom, ha ráteszi a kezét, a tanulmányt ellenséges írásnak veheti és kellemetlen következményei lehetnek.

Nagy József sokallta az ötévi büntetést és igazságtalannak tartotta. Őt csak tanúnak kellett volna megidézzék a tárgyalásra, nem mint vádlottat perbe fogják. Dobai és közte rokoni kapcsolatok voltak, a feljelentést nem tartotta magára nézve kötelezőnek – mondotta. Igazat adtam neki, a levelet elégséges tárgyi bizonyítéknak minősítettem, hogy nem helyeselte, nem értett egyet sógora vállalkozásával. Valószínűleg nem is ítélték volna el, ha a kommunista igazságszolgáltatás pártatlan lett volna, nem osztályharcos. Nagy Józsefet kétszáz hold birtokáért osztályellenségnek nyilvánították, sőt azt is bűnül rótták fel, hogy rövid ideig a község bírója volt 1944 előtt. Mindig számolta az eltelt éveket, hónapokat. Magam is biztattam, ha valami kegyelmi vagy amnesztiarendelet megjelenik, kicsi büntetésével biztosan kiszabadul.

Volt egy kislánya, Zsófi, akkor hétéves lehetett. Minden beszélgetésünkbe beleszötte. Egy öt centiméter nagyságú késfélére tett szert, s egy csontdarabkából virágot faragott emlékül a börtönből kislányának.

Beszélgetéseink során megelevenedett nem csak az ő élete, hanem a kollektivizálás előtti egész szilágysági földbirtokos rétegé. A Szilágy megyei Ákoson élt, kétszáz holdas birtokán, amíg vagyonától meg nem fosztották és ki nem telepítették Szamosújvárra, ahol alkalmi munkával tartotta fenn magát és családját. Tragikus véget ért. Kiszabadulása előtt a dési börtönben megőrült és meghalt.

Az ablakok felől, a második ágsor harmadik ágyában volt Venczel professzor fészke – úgy emlékszem. Alatta feködött Rusu püspök. 1958 nyarától 1959. március közepéig voltunk cellatársak. Venczel professzor már kilenc esztendőt húzott le a börtönben; 1950. február 17-én tartóztatták le. Volt Enyeden, Szamosújváron, hosszú hónapokat töltött – több rendben – a kolozsvári Securitate fogdájában is, majd ismét Szamosújváron, s végül együtt szállítottak Pitești-re, innen Désre, ahonnan szabadlábra helyezték, miután büntetését letöltötte. A hosszú börtönévek nagyon megviselték törékeny testét. Sovány, sápadt volt, kissé hajlott, haja alig ősz, bajszát sörtére vágva viselte. Szervi betegségek gyötörték már, köztük az egyik legkellemetlenebb, a prolapsus rectalis, végbélsüllyedés. Ismertük egymást az egyetemről; ő a Bolyai Tudományegyetem közgazdaságtudományi karán a statisztika professzora volt, magam tanársegéd a Történeti Intézetben. Igaz, kapcsolataink csak alkalmiak voltak. Amilyen dinamikus egyéniség, kitűnő vezető volt a szabad életben, éppen olyan csendes, visszavonult a cellában. Fontos szerepet vitt a Bolyai Tudományegyetem szervezeti kiépítésében. Szúrós nézésével, magas homlokával, kissé tartózkodó magatartásával hívta fel magára a figyelmet. A börtön nagyon magányosá tette. Fegyelmezett lelki élete valósággal kiült az arcára. Legtöbbit Rusu püspökkel beszélgetett. Örvendtem együttlétünknek, kitűnő társalgó és vitapartner volt. Beszélgetéseink a szó szoros értelmében mindenre kiterjedtek. Megvitattunk

történelmi, irodalmi, művészeti, politikai kérdéseket s mind a mába torkollóan. Állandó tettvágy sarkallta. Terveket készített a kiszabadulása utáni időkre. Amikor erre sor kerülhetett volna, munkájára a szocialista-kommunista rendszer nem tartott igényt. Meggyőződéses katolikus, egyházának hű gyermeke volt. Éveken át kottát másolt a kolozsvári filharmónia zenekarának. Hosszas erőfeszítések után, élete végén, szociológiai kutatásokba kapcsolódott be, de munkájában itt is gátozták. Egyik szerkesztője volt a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonnak.

1959 tavaszán megemlékeztünk március 15-ről, a pesti eseményekről. A megemlékezést én szerveztem. A cella magyar tagjai: Venczel professzor, Varga László, Szilágyi Árpád, Nagy József és Magyarosi Sándor, az idegenlégiós. Varga ágyán gyűltünk össze. Varga tiszteletes úr bibliamagyarázatot tartott. Utána én emlékezetbe idéztem a 12 pontot és a nap történetének időszerűségéről beszéltem. Sok mindent elmondtam, mi az, ami ma is megvalósításra vár az akkor megfogalmazott pontokból. Persze a függetlenséget emeltem ki. Utána elmondtam az ünnep eszméjéhez hozzáillő néhány költeményt, köztük a *Szózatot* is. Így került sor Venczel professzorral a *Szózatról* folytatott beszélgetésünkre. Emlékezetes számomra.

Venczel professzor annak a véleményének adott hangot, hogy a költemény pesszimista, mi több, a nemzethalál képét villantja fel. Állítását bizonyítandó idézni kezdte:

*Vagy jőni fog, ha jőni kell,
A nagyszerű halál,
Hol a temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.*

*S a sírt, hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül,
S az ember millióinak
Szemében gyászkönny ül.*

Visszaautasítottam azt, hogy a költemény pesszimista, bár a reménység mellett ott borong a nemzethalál képe is. A költemény ellentmondásos – mondtam –, bizakodás, féltő aggodalom, kétely csap föl soraiból, de ugyanakkor mély humanizmus árad belőle. Értelmezéséhez a döntő, több tényező mellett, Vörösmarty életében és világnézetében az 1830-as években bekövetkezett fordulat – kezdtem érvelésem. A nagy tettekért lelkesedő s a mély érzések iránt fogékony költő Széchenyi reformtörekvései hatására elsőként áll művészetével a reformok mellé, a haza felvirágoztatásáért. „*Legszentebb vallás a haza s emberiség*” – fogalmazza meg költői programját, hitvallását *Pázmán* című epigrammájában 1830-ban, éppen a *Hitel* megjelenésének évében. E pozitív előremutató program mellett Vörösmarty kitartott haláláig, remény s kétség között, de kitartott, tettekre, hazaszeretetre buzdítva a magyarságot. A 40-es évek elején pontosítva programját a következőkkel fordul nemzetéhez:

*Mi dolgunk a világon? Küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbékért.
Előttünk egy nemzetnek sorsa áll,
Ha azt kivíttuk a mély süllyedésből
S a szellemharcok tiszta sugaránál
Olyan magasra tettük, mint lehet,
Mondhatjuk...
Ez... férfi munka volt!*

A reformkori nemzedék látta: a magyar népet a feudalizmus társadalmi és erkölcsi bilincseitől kell megszabadítani, ez szükségszerű, mulaszthatatlan, másként nem lehetséges a felemelkedés s a fennmaradás biztosítása. Vörösmarty a *Szózatban* és későbbi műveiben a reformok végrehajtásához mozgósít, hazaszeretetre buzdít. A felemelkedés vagy pusztulás, a lenni vagy nem lenni tragikus alternatívája között választásra szólítja fel a nemzet minden fiát a hazafiúi hűségre, áldozatra a hazáért, a megmaradás érdekében.

Pesszimista-e a *Szózat*? A költemény kulcsmondata az első

két sorban megfogalmazott, messze hangzó romantikus felhívás:

*Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar! –*

nem harci riadó, nem fegyvert kell ragadni a haza védelmére. 1836-ban vagyunk, nincs a láthatáron a magyarságra támadó külső fegyveres ellenség. Az ellenség, amely a magyar nép létét veszélyezteti, a lelkekben, a szívekben, a tudatban, az erkölcsben, mondjuk ki nyíltan: fiainak a hazával szemben való közönyében van.

A kulcsmondattal mire szólítja fel Vörösmarty a magyarságot? A feleletet a „*híve*” kissé archaikus hangulatú főnév adja meg: ragaszkodni a hazához szívvel-lélelkel (mennyre emberi, mint hitvesek egymáshoz), pártolni a hazát, jóban-rosszban kitartani mellette, jövőt teremtő tettekkel felvirágoztatásáért dolgozni. (Nagy szerepe van ennek a főnévnek a kulcsmondásban, poétikailag a „haza” főnevet is életre kelti, lelket lehel bele, megszemélyesítésé formálja.) Annyi pusztító harc után megfogyatkozva bár, de törve nem, él a nemzet a hazán és felvirágoztatásra vár – hangzik a költő biztatása. A felvirágoztatást követelik az ősök áldozatai is – érvel a költő. Az észet, erőt és akaratot sorvasztó senyvedést váltsák fel a tettek, és el fog jönni a jobb kor, „*mely után buzgó imádság epe-dez százezrek ajakán*”. Mindezt hittel, biztató reménységgel mondja Vörösmarty. Amit pedig ezután mint feltételes jövőképet vetít a nemzet elé, felvillantva a bukás, pusztulás szörnyű véres panorámáját, az nem pesszimizmus, hanem éppen annak az ellenkezője, a nagy, az utolsó érv, hogy még határozottabban a haza iránti hűségre, tettekre, munkára sarkallja a reformkori magyarságot. Igen, elpusztul a nemzet és elvész a haza, ha nem készek és nem sietnek fiai minden áldozatot meghozni érte, ha kell, a legnagyobbat, az életet adni oda. Ez minden nemzedéknek és nekünk is a *Szózat* üzenete. Venczel professzor meglepődött érvelésesen, és úgy éreztem, hajlik elfogadására.

Vörösmarty az egyetemes emberi értékek rendjében szemléli a népek életét, a népek nagy családjában minden nép érték, és csak egynek is a megsemmisülése vagy kihalása veszteség az egyetemes kultúra számára. A *Szózatban* érvényesülő művészi tökély: az alternatívákban, egymást kizáró ellentétekben való építkezés, kezdő gondolat megismétlése a befejezésben olyan belső egyensúlyban tartja a benne kifejeződő gondolatokat, érzelmeket, hogy borúlátás és reménység teljes egyensúlyban marad. Ahogy *Az ember tragédiájára* a gondolkodó elme nem mondhatja, hogy pesszimista, ugyanúgy a *Szózatról* sem állítható, hogy a jövőbe vetett hit elvesztése csengene fülünkbe soraiból.

Venczel professzor nem volt az a típus, aki gondolkodás nélkül végrehajtson utasításokat. Erős jellem volt, meggyőződéséhez, elveihez ragaszkodott s ezért a kommunisták nem túrték, félreállították. A börtönben sokat foglalkozott filozófiai kérdésekkel, mind az idealizmus, mind a materialista világnézet kérdéseivel. Ő maga mondta Pitești-en egy alkalommal: börtönévei alatt nem találkozott olyan filozófussal, aki a materializmus rendszerét abszolút ismerte, és a lét minden kérdését neki kifejtette volna. Ilyet nem is fogsz találni – mondtam egy beszélgetésünk végén.

A cellában sok magas rangú katonatiszt volt, köztük pilóták is. Egy katonatisztnak, Dumitru Anton ezredesnek a nevét és viselt dolgait észben tartottam. Anton ezredes a királyi testőrségnek volt a parancsnoka. Az ő vezetésével tartóztatták le azon a bizonyos kihallgatáson Antonescu marsallt, és szállították a kommunisták által megszervezett konspiratív helyre, Bukarest egyik külvárosába. Utána olvasták be a rádióba I. Mihály királynak a szovjetellenes háborúból való kilépési proklamációját. A király lemondatása után a proletárdiktatúra kezdte felszámolni, eltüntetni mindazokat, akik a burzsoázia részéről részt vettek az 1944. augusztus 23-i kiugrásban. Így került börtönbe Anton ezredes is. Büszke volt teljesítményére.

Nem a kommunista párté volt az érdem a kiugrásban, mondta az ezredes, hanem a királyé. Ebben a kérdésben is hazudtak a kommunisták, mint mindenben. A tisztok, de a tőkés világ itt sýnylőđő reprezentánsai is mind monarchia-pártiak voltak.

Az ivóvízes cseber és a kübli között állandó volt a közlekedés. Természetes, hogy nappal a küblihez közel levő ágyakból az emberek elhúzódtak, ki hova tudott, hogy a tízpercenként megismétlőđő pisi-csorgást távolabbról hallják és kevesebb urinaszagot lélegezzenek be. Ștefan Ciociltău, akinek ágya éppen a kübli mellett volt, legtöbbször a kijárat előtti pár négyzetméternyi térre jött ki, ott megállt, bámult a semmibe vagy ösztönösen nekitámaszkodott a Schneider ágyának. Schneider rá-rászólt, álljon tovább, akkor az én ágyam végének támaszkodott. Így ismerkedtem meg vele. Azelőtt bizonyára valakitől beszerezte rólam a személyi adatokat és a börtönbeli ismerkedés rendje és módja szerint beszédbe elegyedett velem. Ciociltău a legmagasabb férfi volt a cellában, foglalkozására nézve diplomáciai futár, így mutatkozott be. Bukaresti illetőségű volt, előkelő értelmiségi családból való, amint a későbbi beszélgetésekből kihámoztam. Benyomásom szerint az egyik legérdekesebb figura volt: nagy testű, elpuhult, lomha mozgású fekete férfi. Gyermeckorában elkényeztetett mama kedvence lehetett. A csíkos ruha ráfeszült, csupasz kék bőre kikandikált a nadrágszára alól és félretaposott sarkú bakancsából. Panaszkodott, hogy végtagjaiban rossz a vérkeringés. Csudálkoztam, annyira elhagyta magát. Külső fogytékosságait azonban pótolták szellemi adottságai. Nagyon olvasott, művelt egyéniség volt, tökéletesen beszélt franciául, mély baritonhangján hamisítatlanul zengett a francia nyelv. A félműveltek, akik szerették láttatni magukat, fölényeskedtek vele, ő azonban nem vette észre.

Az ágyam végénél állva mondtuk el egymásnak magunkról azt, amit a börtönben el lehet mondani. Amikor mondtam,

hogy magyar irodalom tanár vagyok, abban a pillanatban be-
dobta:

– Olvastam egy modern magyar regényt: *Rubedenii*. Az írójára nem emlékszem.

– Móricz Zsigmond az író, Sigismund Móricz – vágtam rá románul is. – A regény pedig a *Rokonok*. Társadalmi regény-író, 1942-ben halt meg. Regényei, elbeszélései felölelik a magyar társadalom minden rétegét. A román regényírók közt talán Sadoveanu hozzá hasonló nagy művész. Móricztól még jelent meg román fordításban egy novelláskötet és a *Légy jó mindhalálig*.

– Kitűnő társadalmi regény az a *Rokonok* – kezdte értékelését. – Tetszett nekem. Nagyon olvastatta magát. De úgy éreztem, az ábrázolás kissé elnagyolt, sok apró részlettel lehetett volna bővíteni cselekményét, s akkor lett volna egy nagy nyugat-európai társadalmi regényhez mérhető írásmű. Ilyen téma csak Németországtól keletre ragadható meg. A mindent behálózó korrupcióban a jóra való törekvés nem érvényesülhet – vonta le Ciociltău a konklúziót.

– Majdnem ugyanilyen eszmeiségű az *Úri muri* is, csak vidéki dzsentrí birtokos környezetben – folytattam én. Elmondtam cselekményét, amiből láthatta a főhős összeomlását, tragédiáját.

Még beszéltem Zilahy Lajos *A két fogoly* című regényéről. Közben francia beszélgetéseket is folytattunk. Ez az én kívánságomra történt. Rövid történeteket fogalmaztam, neki felmondtam s ő javítgatta. Hosszasan beszélgettünk Victor Hugóról és regényéről, a *Nyomorultakról*.

Ráterelődött a szó a két ország közti kulturális kapcsolatokra is. Ismerte a kérdést. A két ország között könyvkiadási egyezmény van, amely részletesen tartalmazza mindkét fél részére, cím szerint a lefordítandó és kinyomtatandó műveket – mondotta.

– Az erdélyi magyar műfordítók minden valamirevaló román művet lefordítanak magyarra és kiadnak. Persze ez áll fordítva is, csak kisebb mértékben – mondottam. – A könyvüzletek fordításokkal vannak tele. A baj nem az, hogy műve-

ket lefordítanak, hanem az, hogy a szocialista realista alkotó módszer törvényei szerint garmadával születnek a sematikus, osztályharcos írások pártszempontok, elvek, eszmék szépirodalmi népszerűsítése céljából (lásd *Mitrea Cocor*).

– Arra vagyok kíváncsi – mondta egy alkalommal Ciocîltău –, mikor kezdődik a magyar irodalom. A mi irodalmunk a XIX. század második felében, de jelentős művek – Eminescu kivételével – csak a XX. században születtek. Eminescu emeli világirodalmi szintre a román irodalmat.

Amikor megtudta, hogy a magyar irodalom a XVI. század második felében alakult ki lényegében, s első világirodalmi jelentőségű költőnk Balassi Bálint, Ciocîltău elcsodálkozott, hogy olyan korán.

– Balassit sok jellemvonása Villonhoz közelíti – mondtam –, de költészetének eszmei-erkölcsi világa nagyon távol áll a Villonétól. Balassi eszmeisége, életfelfogása, életérzése a reneszánszban és a reformációban gyökerezik. Szép szerelmes verseket és istenes énekeket írt.

Megemlítettem azt is, hogy a magyar nyelvű irodalmat megelőzi egy nagyon gazdag latin nyelvű irodalom a XV. században, Mátyás király korában. Ennek európai híru képviselője Janus Pannonius (Csezmiczei János) pécsi püspök, hamisítatlan reneszánsz egyéniség, az olasz reneszánsz lírán, irodalmon nevelkedett eredeti költő.

Idéztem Ciocîltăunak mindkét nagy költő verseiből kellő magyarázattal, hogy érezze bár ritmusát.

Ciocîltău francia nyelvű beszélgetéseinkre mindig új összefüggő szöveggel állt elő: utcai történeteket, találkozásokat, diákkori emlékeket, álmait, börtönbeli révedzéseit foglalta rövid, szép, valóságos mini írásművekbe. Nem politizált. Semmi önművelő tevékenységbe nem kapcsolódott be. Ha velem vagy másvalakivel nem beszélgetett, hallgatott, bámult, vagy az ágyán ült, bakancsát ledobta és kék eres lábát tapogatta, simogatta, mintha serkenteni akarná benne a vérkeringést. Egyéniségét magammal hoztam és ma is szívesen gondolok rá. Javíthatatlan királypárti volt.

Már jeleztem, hogy a tanult román réteg a börtönben kíváncsisággal fordult népe és a szomszéd népek történelmi kapcsolataira felé. Úgy éreztem, történelmi tudatában valamilyen zavar van, s minthogyha meg akart volna bizonyosodni arról, hogy a szomszéd népek ugyanazt tanítják-e a román nép történetéről, mint amit nekik tanítottak, vagy mást. Persze ez a zavar nem érintette a kontinuitás mítoszáét, azt kétségbevonhatatlan igazságként vallották. Legtöbbször Erdély közjogi helyzetével kapcsolatban, a Habsburgokkal és az Osztrák–Magyar Monarchiával összefüggésben kérdeztek. Főként arra voltak kíváncsiak, mi volt az erdélyi vajdaság közjogi helyzete.

Erdély autonóm volt-e a középkorban? – kérdezték. Nem! – válaszoltam. – Az erdélyi vajdaság szerves része volt a magyar királyságnak. Területi és intézményi rendszerében nem volt önálló. Két népcsoport, a székely és a szász viszont autonómiát élvezett, de a magyar királyságon belül. Az erdélyi vajda királyi funkcionárius, méltóság volt, nem volt szuverén, mint a román vajdák.

A mohácsi vész után (1526) a tizenöt esztendeig tartó ketős királyság alatt Erdély megőrizte régi közjogi helyzetét, vagyis a királyság integráns része, a vajda a király zászlósura, a vajdai seregek feje. Buda elestétől (1541) az ország három részre szakadásától 1571-ig függetlenségi törekvések jellemzik Erdély nemzetközi államjogi státusát, amely végül is a korlátozott függetlenségben kristályosodott ki, adófizető a törökkel szemben, a magyar királlyal szemben pedig sajátos nem kodifikált közjogi állapot érvényesült.

Báthory Istvántól (1571) Bocskai Istvánig (1606) hűbéres független viszony van Erdély és a magyar királyság között. Bocskaitól az 1848-as forradalomig Erdély a magyar királysággal szemben teljes függetlenséget élvez. 1690-ben megszűnik a törökkel szembeni függés is. Erdély akkor átalakul nagyfejedelemséggé, a nagyfejedelem a mindenkori német-római császár, amely címet a Habsburgok viselik. 1848. május 30-án kimondják Erdély egyesítését a magyar királysággal s ezzel helyreáll az 1541 előtti közjogi állapot. Ferenc József azonban a magyar szabadságharc leverése után, 1849-ben

visszaállítja Erdély 1848 előtti státusát, amely 1867-ig tart. A kiegyezés törvénye 1867-ben visszaállítja az 1848-as alkotmányban szentesített status quót. Ez tartott 1920. július 4-ig, amikor a trianoni békében Erdély a román királyság részévé vált.

A 8-as cellában élte utolsó napjait a milliomos Max Auschnitt cégjegyzője, Laurian. Magas szál férfi volt, most már beteges. Sorsában az volt a groteszk, hogy Romániát elhagyva, Marseille-be érkezett, s mikor a hajóról ki akart szállni, akkor tartóztatták le a román kémszervezet emberei, hozták vissza Romániába s ítélték el. Pitești-ről való távozásom után – úgy hallottam – megbetegedett vérhasban. A cellából kivitték a betegszobába, ahol a járvány elvitte.

Ugyancsak a 8-as cellában volt Săndel Teodoreanu közgazdász, Ionel Teodoreanunak, a regényírónak unokaöccse. Művelt, nyugati nyelveket ismerő szakember volt, a koalíciós időben a pénzügyi és iparügyi minisztériumban dolgozott. Közgazdasági kérdésekben, vitáinkban mindig hozzá fordultunk felvilágosításért. Egy-egy történetet el-elmondott a romániai szocializmus építésének kezdeti éveiből, amikor Gheorghe Gheorghiu-Dejzsel az élen sűrűn utazgattak Moszkvába, kétoldalú tárgyalásokra, tervek egyeztetni, gazdasági szerződéseket kötni stb. Szinte hihetetlen, amit most vetek papírra, de igaz. A nagy szovjet vezetőkkel, Sztálinnal az élen, Mikojánnal, Hruscsovvval a tárgyalások berekesztésekor rendezett zárt bankettekben tökrészegre itták magukat. Ők is emberek voltak...

Külön szint jelentett a cellában egy négytagú: egy románból, egy magyarból és két németből álló, ún. vietnami csoport. Név szerint: Vintilă, Magyarosi Sándor, Kellner és König. Mind a négyen francia idegenlégiósok voltak.

Köztudott, hogy az idegenlégióba kalandor, vad, ravasz – s nem tudom, még milyen jelzőket sorolhatnék fel – emberek mentek, azok tudtak érvényesülni. De az élet folyamán, kilá-

tástalan helyzetben szelídebb lelkű egyének is belesodródtak. Ezek mind a négyen ilyenek voltak.

Közvetlenül a háború után négyen Franciaországba vették és beálltak a francia idegenlégióba. Valahol Észak-Afrikában – talán Szidi bel Abeszben – kiképezték őket gyarmati, szubtrópusi háború viselésére. Vietnam a XIX. század óta francia gyarmat volt; a második világháború alatt Japán foglalta el. 1945-ben Japán kapitulációja után Vietnam kettészakadt: Észak demokratikus köztársaság lett, Dél pedig, a franciák támogatásával, monarchia maradt, Báó-Dáj császár uralma alatt. A két terület között kitört az évekig tartó háború. A franciák a terület megőrzése végett Báó-Dáj mellett harcoltak. Ebben a háborúban az idegenlégiósokat is Vietnamba vitték és bevetették a harcokba. Így jutott a négytagú csoport a Távols-Keletre, ahol a harcok során az északiak fogságába estek. 1956-ban, amikor a franciák megegyeztek és elismerték Vietnam függetlenségét, a fogságukba esett négy román állampolgár katonát kiszolgáltatták Romániának. Itt hazaárulás vádjával perbe fogták és 15–20 évi büntetésre ítélték őket. Így kerültek mind a négyen a pitești-i börtönbe.

Megbízhatatlan csavargóknak néztek ki, csodáltam, hogy nem pusztultak el. Talán Vintilă volt a legintelligensebb közöttük, megtanult valamennyire franciául is. A háború utáni hányattatás, a sivatagi kaszárnyai élet, a vietnami és a kínai lágerelet kiölt belőlük minden erkölcsöt. Cinikusan nézték az életet. A hatalom embertelenül, könyörtelenül döntött sorsukról, hiszen lényegében nem voltak sem kémek, sem hazaárulók. A francia állam viszont szavatartó volt velük szemben: a kijelölt bankban letétbe helyezte a szerződésben megállapított zsoldot a vietnami békeszerződés napjáig.

Az idegenlégiósokhoz hasonló extravagáns csoport volt a szibériai Magadan lágervárosból 1955-ben hazaengedett négy személy: Helmut Falk diák, Michel Solomon zsidó újságíró, Nicu Popa és Dobrinescu. Őket Szovjetunió-ellenes tevékenységért Romániában tartóztatták le, és szovjet bíróságok ítélték el 15–20 évi börtönre. 1955-ben, mikor a Szovjetunióból a népi demokráciákba – állítólag – minden foglyot, elhurcoltat,

elíteltet hazaengedtek, őket is átadták a román államnak. Itt perüket felülvizsgálták, az ítéleteket helybenhagyták és mint kémeket továbbra is börtönben tartották őket.

Solomon valamelyik amerikai újságnak volt a tudósítója letartóztatása előtt. Tolakodó, gátlástalan újságíró volt. Ha valaki felettes hatóság betette a lábát a cellába, elsőnek állt elébe és jelentette, hogy ő igazágtalanul van elítélve, vizsgálják ki az ügyét. Fölényes viselkedéséért nem szívlelték. Nicu Popa és Dobrinescu csendesen, szótlanul ültek vackukban. Falk mindig valamivel elfoglalta magát, ideges volt, hamar kiabálni kezdett. Magadanban vérébe ivódott a kegyetlen harc a létért. Falk részletesen beszámolt Magadanról. Akkor a több mint százezer lakosú bányaváros 3/4 része hadifogoly és elítélt volt. A hatalmas aranybányákban rabok és foglyok dolgoztak. Több tízezer japán fogoly is volt a város légereiben, de azok nem dolgoztak. Példásan összetartottak, s összetartásukon megtört az oroszok minden törvénytelen erőszakoskodása.

A 8-as cellában együtt voltam Szilágyi Árpád geológus egyetemi hallgatóval. Alacsony, alig 150 cm magas, vékony csontú szőke fiú volt. Mindenki „kicsi Szilágyi”-nak becézte. Gyergyószentmiklóson született, mindenki nagyon kedvelte, figyelmes, udvarias volt. Nem tudom, hogy, hogy nem, a cella kübli felőli részében kapott ágyat. Itt volt egy angolul tanuló csoport. Ő is ehhez csatlakozott s szorgalmasan tanult angolul. 1964-ben szabadult ő is. Balánbányán helyezkedett el mint technikus. Megnősült. Egy gyergyószentmiklósi utam alkalmával megtudtam, hogy a 70-es évek végén családjával, két leányával kivándorolt az Egyesült Államokba. A szamosújvári börtönlázadáskor véresre verték, majdnem belehalt. Kiszabadulása után állandó rettegésben élt s kérte a bukaresti amerikai követségen a bevándorlási engedélyt, hogy megszabaduljon a kommunista terrortól.

Egy majdnem bilincsbe verést maga után vonó konfliktusra emlékszem 1958 nyara végén. Augusztus 23-át az őrség gálaruhába öltözve ünnepelte. A leggonoszabb lelkű folyosóőr váratlanul kinyitotta a cella ajtaját, a rabok nem álltak fel, még csak ülőhelyzetbe sem emelkedtek a fekvők, ezért min-

denkit lebanditázott és azt ígérte, hogy zárkával bünteti a fekvőket. Nem lett belőle semmi. Feltűnt, hogy a közlegény és a tiszt egyenruhája azonos minőségű, egyformán piperkőcök, előírás szerint illatosítják magukat – mondták a bennfentesek. Emelkedik az „életszínvonal” – jegyeztük meg mi –, a szovjet csapatok kivonultak az országból.

Pitești-en 1958-ban korán beköszöntött az őszi és nagyon hosszú volt. Sétáinkon figyeltem a természet alakulását, egyik sétától a másikig a mélyülő őszi színek pompáját. A természet minden nagyobb megrázkódtatások, viharok nélkül, éretten, megöregedve, kifosztottan fogadta a fehér meleg bundát hozó telet.

Egy őszi délutáni sétán felejthetetlen égi jelenségnek voltunk tanúi. Bágyadtan süttött a nap. Lehajtott fejjel, hátratett kézzel körbe sétáltunk. Egyszer csak figyelmeztetnek: „Nézz az égre!” Uramfia, több kilométer átmérőjű, óriási tökéletes kört láttunk megformálódni báránnyelűből. Középen a kör üres volt. Minket betereltek a cellába, a kör még mindig ott ragyogott.

Lassan kezdtük megismerni a bőrünkön a velünk szemben alkalmazott fegyházi szigort az apró megszorításokból, de mindenekfölött a napi börtönkoszt minőségének romlásából. A kenyéradagot úgy emlékszem, csökkentették. Áttértek a puliszka helyett a turtoira. Ostromolni kezdtek a biológiai álmok, gyakran álmodtam nagy kenyérszeletekről.

A kinti élet kezdett nem érdekelni, én legalábbis latolgattam a hosszú börtönre való felkészülést lelkileg. Jeles naptári napoktól elfordultam. Új naptárt, belső börtönkalendáriumot szerkesztettem, az étkezések, a fürdés, a levegőzés, a fehérneműváltás, ágyneműváltás, borotválás, hajnyírás, új fegyenc érkezése vagy távozása a cellából voltak a számon tartandó időpontok.

A hűvös őszi napok és éjszakák beköszöntével valamit tisztult a cella izzadságos levegője, mintha kezdtünk volna nyugodtabban aludni. Nem volt a nyári hőségben semmiféle programom. Nappal hallgattam vagy beszélgettünk egymás között, legtöbbször banális dolgokról, mint a pletykáló vagy

konyhai problémáikat egymás között letárgyaló háziasszonyok. Micsoda szörnyű csapás könyv nélkül értelmiséginek élni! Micsoda szörnyű büntetés eltüntetni az embert, még ha fegyenc is, minden kreatív vagy szórakoztató foglalatosságtól! Újból meg kellett állapítanom, nem tudom már hányadszor, milyen mélyre süllyedt a hatalom, mennyire eltűnt a humanizmus az élet bizonyos, nem elhanyagolható, elkülönített területein. A szamosújvári börtön történetében olvastam, hogy a polgári társadalomban a börtön igazgatója szabad utat engedett minden kezdeményező, teremtő szellemnek. A humanizmus legmagasabb fokát megvalósító kommunista szocializmus – ezzel dicsekedett – megölt mindenkit, aki nem szolgálta némán a rendszert.

Késő ősszel, vagy már tél volt, egy délelőtt felvittek a politikai tiszta elé kihallgatásra. A tiszta összevissza kérdezett különböző dolgokról. Tanárként mivel foglalkoztam, kikkel dolgoztam együtt. Válaszolgattam a kérdésekre, azután átfordította a beszélgetést a kortárs írókra. Egy névsort vett elő, amelyen rajta volt majdnem minden erdélyi magyar írónak a neve: Létay Lajos, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Bajor Andor, Szabó Gyula, Banner Zoltán, Szöcs István, Nagy István, Méhes György, Horváth István stb. Megkérdezte, mivel milyen kapcsolatomban volt. Alig három-négyet ismertem személyesen, de baráti kapcsolatban azokkal sem voltam. Ami igaz, igaz – nemigen forgolódtam írói berkekben, csak írásait olvastam egyiknek is, másoknak is. Jegyzőkönyv felvételére nem került sor. Ennyi volt a kihallgatás.

A fenti kihallgatást leszámítva, a Pitești-en töltött nyolc hónap úgyszólván jelentős események nélkül telt el. A cellatársakkal folytatott beszélgetések mellett németül tanulgattam Schneider úrtól.

Hogy milyen volt a szellem a 8-as cellában, legjobban bizonyítja az, hogy a karácsonyi ünnepekről semmiféle megemlékezés nem volt. Mi félrehúzódva meghallgattuk Varga tiszteletes úr bibliamagyarázatát az ünnepről, magam pedig itt is elmondtam Szalay Mátyás *Megy a székel*y című, az ünnep

eszméjéhez fűződő költeményét. Valószínűleg a többség magában emlékezett meg hitünk eme nagy titkáról.

A pitești-i börtön a legsúlyosabb büntettekért járó szabadságvesztésre ítélték börtöne volt, jogi kifejezéssel élve: fegyház. A rabokkal való bánásmód is ennek megfelelően volt előírva. A maximumra fokozott szigorúság, a szerfölött nagy zsúfoltság, egy 80 cm széles ágyban két személy aludt, állandó cellaélet, a reggeli és esti programok siettetése, a gyenge élelem, a heti egy-két, 15–20 perces séta a szabad levegőn, ez volt a rezsim, amelynek alkalmazásával a foglyokat testileg és lelkileg sorvasztották. A hozzátartozókkal nem engedélyeztek semmi kapcsolatot.

A szamosújvárihoz viszonyítva a pitești-i börtön kicsi, a fegyencek száma is viszonylag kevés volt. Éppen ezért az ellenőrzést tökéletesebben meg lehetett szervezni. Áthelyezések egyik cellából a másikba nagyon ritkán történtek. A 8-asból például nyolc hónapig tartó ottlétem alatt senkit sem vittek el, de nem is hoztak senkit. A cellák között nem lehetett kapcsolatot teremteni. Kintről hírt nem kaptunk. Tökéletes volt az elszigetelés.

Az a mód, ahogyan bántak velünk, lassan kialakította rabönérzetünket. Ennek lényege az volt, hogy mi is éppen olyan ellenségnek tekintettük őket, mint ők minket. A megvetés velük szemben egyrészt a némaságban, a tekintet elfordításában és a lassú mozgásban fejeződött ki, ha kifejeződött. Az önérzet érvényesítéséhez is erő, eszköz és megfelelő körülmény szükséges. A rab mindentől meg van fosztva. Sőt, ha érzékelték az önérzet valamely megnyilvánulását, megtorolták.

A börtönben az élet a dolgok helyzetéből adódóan folyik, megy minden a maga útján. Az idő múlásával az embert mindjobban áthatja a börtönszellem, egy sajátos gondolkodásmód. Az ember börtönlakóvá válik, mint a szabad életben városlakóvá stb. Egyre kevesebbet gondol a kinti világra. A képzelet azonban olykor-olykor kiszabadítja a gyűlölt környezetből, és

életének olyan emlékei felé fordul, melyek a súlyos napok, hetek közepette enyhülést, vigaszt hoznak, de elkeseredést is.

Az ember egyénisége fokozatosan megváltozik. Olyan hajlamok, amelyek a szabad életben minden gát nélkül élnek és szabad utat törnek maguknak, itt valósággal visszafejlődnek. Nagyfokú tolerancia kezd kialakulni az ember viselkedésében. Ez erény is. A politikai elítéltek között érvényesülő börtönerkölcson nagyon szigorú és nagyon aktív. Nem emlékszem, hogy az ártatlant a közösség cserbenhagyta volna.

A tankönyv-per vádlottjaként

1959. március 21-én, a hajnali órákban megkezdtem Pitești-en harmadik börtönémem. Jóval az ébresztő előtt különösen furcsát álmodtam. Azt álmodtam, hogy felkeltem fekhelyemről, s elindultam a cella kijárata felé. Amint az ajtóhoz közeledtem, a födétlen vízescseberre néztem, s meg-rökönnyödvé láttam, hogy a tiszta vízben egy darab kemény fekália van. Ösztönösen megragadtam a csebert, kiléptem az ajtón, s megpróbáltam a fekáliát a vízzel együtt kiönteni, de minden igyekezetem ellenére sem sikerült. Nem tudtam magam az álmon túltenni. Valami piszkos ügyet forralnak ellenem – gondoltam. Ismételten tüzetesen vizsgálni kezdtem múltamat, tetteimet. De hasztalan erőltettem az agyam, nem találtam semmiféle rendszer- vagy hatalomellenes tettet, amiért kihallgatásokra volna szükség. A szimbólumok rendkívül jelentőségteljesek és sokatmondóak – állapítottam meg.

Ébresztőig az eltelt két esztendő viszontagságaira terelődtek gondolataim.

Hazagondoltam, szülőfaluimra, testvéreimre és kolozsvári barátaimra. Elsőnek a szülői házban meghalt szüleim jelentkeztek mindig: aratáskor villámcsapás következtében meghalt, majd a kalangya tövében fekvő édesanyám és tü-

dőgyulladásban elhunyt, az ágyban fekvő halott édesapám. Ez a két kép mindig nagyon elevenen állt elém. Valami különleges érzéssel párosult gondolat ilyenkor azzal nyugtatott: talán jobb így, legalább nem gyötrődnek, nem fáj a szívük érettem. Láttam magam gyermekként, középiskolás nagydiákként, este körülüljük az asztalt, olvasom Tamási *Ábel a rengetegben* című regényét. Izgatottan figyelik az eseményeket, érzem, mindannyian Ábellel tartanak és nagyokat nevetnek győzelmein, élvezik észjárását.

Sikerekben gazdag iskoláskorom volt. Csak öregemberek látják olyan szépnek a gyermek- és ifjúkort, mint amilyennek én láttam. De elmarasztaltam magam azért, hogy egyetemi hallgató éveimben, 1940–1944 között nyaranként elmulasztottam bebarangolni tenyeremnyi, de nyújtózkodni kezdő kicsi hazámat.

Visszakapcsoltam az álomra. Elfogott a félelem. Nehogy velem is megtegyék azt, amit Venczel professzorral, ti. őt többször visszavitték a börtönből a Securitate fogdjába kihallgatásokra.

Két év alatt mintha ösztöni világomból, tudatomból elszállt volna minden vágy: tuskóként feküdtem ágyamon.

Öt óra. Ébresztő. Összeszedtem magam a reggeli program lebonyolítására. Mikor minden lezajlott, visszahúzódtam a vackomba, a magam külön csendjébe. A cellában megindult a halk beszélgetés, zsongás, mint a méhkasban. Rossz előérzetem volt, rossz hangulatban indult a nap.

Amint magamba temetkezve gubbasztottam az ágyon, nyílt a cella ajtaja, majd a szokásos titkolódzó módon felszólítottak, hogy csomagoljak. A fegyőr az ajtóban állt, búcsúzkodásról szó sem lehetett. Hónom alá fogtam csomagom és kiléptem a 8-as cellából. Egyenesen a raktárba vittek; elszámoltam a börtöntől kapott ágyneműt, fehérneműt és rabruhát. Felöltöztem civil ruhámba, egyéb dolgaimat beletettem kis bőröndömbe, és a földszinten bezártak egy kis cellába, ide hozták az ebédem. Várakoztam, töprengtem.

Délután három óra tájt egy Pobeda turistakocsival, két magas rangú egyenruhás politikai tiszt kíséretében elindultunk Bukarest felé. Én ültem a százados mellett hátul, az ezredes pedig a sofőr mellett. Amint kiléptünk a börtön kapuján, egy más világ tárult elém. Az utcák tele voltak tavasziasan öltözött járókelőkkel. Melegen sütött a nap. Ki voltam éhezve a szabad világ látására. Verebek, balkáni kacagó gerlek röpködtek. A városban, ahol végimentünk, vízvezetékeket fektettek le, épültek az új háztömbök. A várost elhagyva, a mezőkön szorgos munka folyt. Végezték a tavaszi vetést. Biztatóak voltak az út jobb és bal oldalán a sok kilométeren létesített szőlő- és gyümölcsültetvények. A száguldás és a táj látványa elrabolt, nemigen tudtam magammal foglalkozni. Hová visznek és miért? A tisztek egymás között egy-egy szót váltottak, tőlem csak annyit kérdezett a százados, miért vagyok elítélve és hány évre. Găiești-en a sofőr behajtott a milíciára, az autóból mind kiszálltunk, engem bezártak az egyesbe. Ott ültem jó fél órát, s utána tovább vágattunk a főváros felé, Bukaresten innen egy nagy temetési menet állított meg. Petőfi sorai jutottak eszembe:

*Akárki az, nem földi rab.
Nálam százszorta boldogabb.*

A nyitott koporsót a vállukon vitték, a halott nem volt letakarva, éppen állt a menet, a pópa valami búcsúztató imát mondott, majd a temetési menet félrehúzódott, utat adva a kocsinak, mi pedig rohantunk tovább. Végre beértünk a fővárosba, a stopoknál meg-megálltunk, ami alkalmat adott arra, hogy futólag a szembe jövő emberek arcába nézzek, öregnek, fiatalnak, férfinak, nőnek. Még most is előttem áll az egyik stopnál az anyja karjába kapaszkodó szelíd, mosolygós lány alakja.

Váltott a stop, és mi hajtottunk tovább, most már a város centruma felé. Autónk adott pillanatban enyhe dombra kezdett mászni, régi stílusú házak között, majd egy hosszú várfokhoz hasonló tetőzetű épület udvarára tért be. Itt kiszálltunk, és átadtak engem a szolgálatos őrség parancsnokának.

Az előírt adminisztráció elvégzése után a széles folyosóra nyíló cellák egyikébe beosztottak harmadiknak. A cellában egy 17 éves középiskolás diák volt és egy nagyon megromlott szemű, majdnem vak, idős tanár. A cellák szellőzése és megvilágítása a folyosóról történt. Berendezése a kolozsvári fogdai cellákéval volt azonos.

Bemutatkoztunk egymásnak.

– Hol vagyok? – kérdeztem.

– A Malmezonban – válaszolták. Megmagyarázták, hogy ez az épület neve, a múlt században építették. Most a belügyminisztériumhoz tartozik, a Securitate egyik fővárosi nagy központja.

Az első percek rendezgetéssel teltek el. Megvettem az ágyam és leültem. Idegesség és belső nyugtalanság uralkodott el rajtam. Amennyire tudtam, lepleztem. Miért hoztak ide? A tanulmánnyal kapcsolatban merült volna fel újabb kérdés? Tanácstalanul ültem. A félelem, aggodalom és bizonytalanság reám tapadt, mint óriási polip, úgy éreztem magam, mintha valami súlyos terhet raktak volna rám. Megjelent az ankétiszony, az irtózás. De hát nem tettem semmi államellenes dolgot. Ami volt, azért megkaptam a büntetést. Így nyugtattam magam.

Eljött a vacsora ideje, de nekem nem adtak, nem voltam benne az aznapi létszámban.

Az ifjú diák kíváncsi volt kilétemre. Lesoványodott, sápadt külsőmről látta, hogy nem most tartóztattak le. Mondtam is, hogy két éve volt a tárgyalásom és tíz évre vagyok elítélve. Most miért hoztak ide? Nem tudom. Különben tanár vagyok.

Hallgattam az ágyamon ülve, füleltem az utcai zajra. Valami futballmérkőzés volt és azt tárgyalták az elmenők. Lassan telt az idő, fárasztó volt az ágy szélén görnyedve ülni; vártam a lefekvést jelző csengőt. Eljött az is, lefeküdhettem, azonban későre jött álom a szememre. Hátamon fekve, összekulcsolt kézzel a mellemen – ahogyan falunkban a halott kezét összekulcsolják – aludtam el. Elalvás előtt ismételten eszembe jutott a jellegzetes álom. Ebből a bukaresti „kirándulásból” nem jöhet jó ki – fantáziáltam.

Csengő nélkül is felébredtem öt óraker. Cellatársaimon látszott, hogy új letartóztatottak, szívesen aludtak volna tovább. Mint mindenütt, 5–7 óra között volt a reggeli program: a szükségletek elvégzése, mosakodás és reggelizés. Utána ültünk vagy sétáltunk; a beletörődésnek tétlen, tehetetlen állapotában vártuk az idő múlását, és azt, amit a sors eleve elrendelt.

Dél előtt tizenegy óra körül a cellába egy fegyőr nyitott be. Nevemen szólított, vakszemüveget tett a szememre, s elvezetett kihallgatásra. Az iroda, ahol egy magas főhadnagy a kihallgatást megejtette, a Malmezon alagsorában volt. Amint utólag Fejér Miklós tanártól megtudtam, aki ugyancsak le volt tartóztatva, Ťirlea volt a tiszt neve, Háromszékről, Kézdimartonosról származott. Magyarul jól beszélt.

Mielőtt a kihallgatás tárgyára tért volna, személyem felől érdeklődött. Ki vagyok? Hol nevelkedtem? Milyen falu Haraly? Mivel foglalkoztam eddig? Miért vagyok elítélve?

Aztán az első kérdés a magyar irodalomtörténeti tankönyvekre és szöveggyűjteményekre vonatkozott:

– Mit tud arról, ki és hogyan tette be az irodalomtörténeti tankönyvbe és szöveggyűjteménybe Kölcsey *Himnusz*, Vörösmarty *Szózat* és Berzsenyi *Magyarokhoz* című költeményét, a magyar nacionalista irodalomnak ezeket az alkotásait?

– Nem tudom – válaszoltam. – Én a magyar irodalomtörténeti tankönyvek és szöveggyűjtemények szerkesztésében nem vettem részt. Nem voltam tagja annak a szerkesztőbizottságnak. Egyébként – mondtam – azok a művek az Oktatásügyi Minisztérium által jóváhagyott tanterv alapján kerültek be a tankönyvekbe, és nem sértik más népek önérzetét, nemzeti érzéseit. Azok hazafias költemények, nem nacionalisták.

– Azt mi mondjuk meg, hogy nacionalisták-e vagy sem! Maga milyen tankönyvek szerkesztésében vett részt?

– Én az V. és VI. osztályos magyar nyelvtankönyvek szerkesztésében vettem részt.

– Kivel szerkesztette ezeket a tankönyveket?

– Két kolozsvári tanárral: Fejér Miklóssal és dr. Nagy Jenővel.

– Milyen rendszerellenes leckéket, példákat, kifejezéseket tettek be a könyvekbe, hogy a tanulók tudatát megfertőzzék? Elfehéredtem a meglepetéstől.

– Semmiféle rendszerellenes leckét, szöveget vagy kifejezést nem tettünk be a tankönyvbe.

Țirlea fenyegetett, kiabált, idegesen belelapozott a könyvbe, beleolvasott. Nem tudott egy szót sem vádként felhozni. Ezzel a kihallgatást befejezte. Hívta a fegyőrt és felküldött a cellába. Kétségbeesve ültem le az ágyamra, nem tudtam megérteni, hogy a nyelvtankönyv ügyében hoztak engem ankétra Bukarestbe. A könyv, mielőtt kinyomtatták volna, végigment jó néhány szakmai és politikai rostán, bírálaton. Mindenki hibátlannak találta, és most engem azért kínoznak, milyen rendszerellenes részeket loptam bele.

Napokig ültem a cellában anélkül, hogy újabb kihallgatásra vittek volna. Tiszta volt a lelkiismeretem, a könyv szerkesztését becsületesen végeztem. Biztos voltam, hogy itt valami tévedés forog fenn.

A cellában töprengtem: érthetetlen a sors keze. Hol a tanárral, hol az ifjú középiskolás diákkal beszélgettem. Rendhagyónak találtam a diák ügyét is. Olteanunak hívták, apja tisztviselő volt a Nemzeti Bankban.

A 17 éves diák fejlett, izmos, értelmes ifjú volt, jó benyomást tett rám. Egy kiskorúakból álló diákcsoport tagja volt. Fellelkesülve a magyarországi eseményeken és az ifjak példáján, az iskolában szervezetet hoztak létre. Volt közöttük 12 éves gyermektől 18 évesig minden évjáratú. Egy volt 22 éves. A bűntárgy, amit náluk találtak, egy régi rozsdás kard volt, valamelyik gyermek ősének családi emléke. Arról folytattak beszélgetéseket, hogy ha Romániában kitör a forradalom, ők is beállnak és harcolnak. Ennyit mondott el ügyével kapcsos-

latban az ifjú gimnazista. Mi lett vele a törvényes eljárás lefolytatása után? – nem tudom.

A diák meg én őszinte beszélgetőpartnerek lettünk. Majdnem tanár és tanítvány viszonyba kerültünk. Társalgásunkba belekeveredett a politika is. „A felsős diákság szovjetellenes; a magyarországi forradalom idején a magyarokkal tartottunk. Az osztályfőnök a magyar forradalmat ellenforradalomnak bélyegezte, mert célja a szocializmus építésének megakadályozása s a nyugati imperialisták segítségével a kizsákmányoló tökéletes rendszer visszaállítása volt. Én ezt nem hittem” – mondta. Úgy éreztem, mindezt nem hízelgésből mondta. „Nem engednek utazni nyugati országokba – folytatta –, de még a Szovjetunióba sem.” Legmeglepőbb az volt, amikor azt mondta, hogy a Szovjetuniót állítják eszményi országgént eléjük. Minthogyha banktisztviselő édesapjának kritikáját, elégedetlenségét hallottam volna a diák szájából.

Előbújt belőlem a pedagógus. Figyelmeztettem, hogy a kommunista elnyomó szervek nagyon kegyetlenek. Vigyázzon a szájára. Legyen óvatos a rendszer bírálatában és a cellatársakkal folytatott beszélgetésekben. Ha szabadlábra helyezik, olvasson és tanuljon sokat, hogy tudományos értékű véleményt, ítéletet tudjon alkotni a dolgokról. Ezek a fogalmak: osztályharc, internacionalizmus, mindenkinek a szükséglete szerinti juttatás, szocialista humanizmus stb. stb., a gyakorlatban már megbuktak. Csakis a felebaráti szeretetre, a krisztusi értelemben megfogalmazott emberszeretetre lehet a jövő társadalmát felépíteni. Vezéreszméje legyen: „Ce ție nu-ți place, altuia nu-i face.” (Ami neked nem tetszik, azt ne tedd másokkal sem.) Mély emberséget tartalmazó román közmondás.

Nem tudom már, hány középiskolát végzett román felnőttet kérdeztem meg, mennyire ismeri a magyar kultúrát, milyen magyar írásművet olvasott, melyik magyar tudós nevét ismeri. Alig akadt, aki valamennyire is eldicsekedhetett a magyar művelődés ismeretével. Sajnos, az én társalgó diák cellatársam sem tudott örömet szerezni nekem, hogy bár egy Jókai-regényt olvasott volna.

Kis dolog, de sokat mond. Éppen ezért érdemesnek tartom leírni:

Tapasztaltam, hogy a történelmi eseményeket, műemlékeket nem a valóságnak, a tényeknek megfelelő magyarázatokkal kísérik az idegenvezetők. Hazafias buzgóságból csak azt mondják el, ami céljuknak megfelel, vagy egyszerűen meghamisítják a történelmi igazságot. Erre figyeltem fel az ifjú Olteanu történelmi ismereteiben is. Többek között elmesélte, hogy iskolai kiránduláson elvitték Nagyszebenbe, Fogarasra és Brassóba. Áradozott, milyen nagy különbségek vannak az erdélyi és a munténiai városok között. Régiek, patinások az erdélyi városok, mindenik megőrizte a régi várat, várfalakat, vártornyokat stb. Arra lettem figyelmes, hogy Fogarason megnézték Vitéz Mihály fejedelem várát. Mi az, hogy Vitéz Mihály vára? Bennem is felébredt a történelmi igazság „bajnoka”, s megkérdeztem a rokonszenves diákot, honnan olvasta vagy kitől hallotta, hogy Fogaras vára a Vitéz Mihály fejedelemé volt.

– A kiránduláson a történelemtanárunk mondotta. Vitéz Mihály fejedelem építtette, amikor elfoglalta Transzilvániát.

Hosszas magyarázatba kezdtem a várral, Erdéllyel és Vitéz Mihállyal kapcsolatban s mondtam:

– A tanárod félrevezetett. Tudod, mi az igazság a várral?

– Nem Vitéz Mihály építtette? – lepődött meg az ifjú.

– Nem bizony. És nem is volt az ő birtoka – mondtam.

– Ha nem, hát ki építtette? És kinek volt a vára?

– Fogaras várát az Apor család egyik tagja építtette, aki vajda volt a XIV. század elején, majdnem 300 esztendővel Vitéz Mihály (1593–1601) uralkodása előtt. A XVII. században Bethlen Gábor (1615–1629) erdélyi fejedelem újjáépíttette és ma ebben a formájában áll. Fogaras vára és vidéke királyi váruradalom volt, amely fölött maga a király rendelkezett. Ezért adhatta a király a középkorban hűbértokként a havaselvi fejedelmeknek, akik ennek a hatalmas területnek jövedelmét élvezték.

Milyen történelmi esemény fűzi mégis Vitéz Mihály nevét Fogaras várához? A sellemberki csatában (1599 októberében)

Vitéz Mihály fejedelem legyőzte Báthory Endre fejedelmet és elfoglalta Erdélyt. Családját a törökök elől Târgovişteből Erdélybe menekítette s Fogaras várában biztosított nekik otthont, később pedig feleségének, doamna Stancának adományozta. Ez hát a történelmi igazság, a várat pedig nem Vitéz Mihály építtette.

Nem hallgathattam el a történelmi igazságot, hogy a régmúlt századokban, 1918 előtt Erdély a magyar királyság szerves része volt, majd önálló fejedelemség, a lakosság többségét a XVIII. századig a magyarok és szászok alkották és nem a románok, a városokat váraikkal, a védelmet szolgáló erődítményeket ők építették. Persze mindig elismertem és ráirányítottam a figyelmet a román kultúra emlékeire.

Az idős, majdnem vak tanár ismerkedéskor – úgy emlékszem – Petrescunak mutatkozott be és Titel Petrescu testvérének mondta magát. Naphosszat feküdt vagy ült az ágyon. Vaksága miatt sétáit a cellában nagyon kiszámítottan végezte, mint idomított állat lépkedett. Elgondolkoztam sorsán. Csak a fényt érzékelt és a tárgyak kontúrjait. Nem elég a rettenetes csapás, szeme világának elvesztése, még nyakába szakadt a börtön is. Miért bűnhődik? Ő sem tudja, legfennebb csak sejti. Némán, megadóan viselte sorsát. Azzal vigasztalta magát, látott sok szépet az életben. Igazságtalan, hálátlan lenne a teremtő Istenhez, ha most lázadozna ellene. Mélyen keresztényi, krisztusi gondolkozás.

– Hogy viseli a börtönt? – kérdeztem.

– Tanár úr – felelte –, én leszámoltam mindennel, magam mögött hagytam mindent, egyszóval mindent, ami az élet, nem vagyok többé a magam ura sem, rab vagyok, s ezzel könnyűvé tették nyomorúságom elviselését.

Ismét legyintett.

Egy hét múlva vagy talán még később ismét levittek Ţırleához kihallgatásra. Most keményen, durván kezdte a kihallgatást. Elém tette a könyvet, hogy mutassam meg, hol vannak azok a részek, amelyekbe a szocialista rendszer befejeztetését loptam be. Ha ott nyomban agyonvernek, akkor sem tudtam volna egyetlen mondatot, kifejezést vagy szót mutatni. Mert ilyet tudatosan nem iktattam be a könyv egyetlen fejezetébe sem. Sőt nagyon vigyáztam, hogy tévedésből se csúszhasson be hiba, főként politikai, ideológiai hiba. A felűhődött Ţırlea erre a szekrényből előkapott egy korbácsot, elkezdett ütni. Tenyereseket adott, majd mivel ingben voltam, szubtrópusi hőség volt, korbácsolni kezdte a hátamat. Én kiabálni, jajgatni kezdtem, erre abbahagyta a verést. Ordított rám, szidott, hogy kitanultam a börtönben, tagadok arra gondolva, hogy megszabadulok a büntetéstől. Mondtam, mutasson ő bár csak egy szót, elfogadom. Nem tudott mutatni. Csengetett, jött a fegyőr és felvezetett a cellába. Napokig vizes zsebkendővel borogattam dagadt, elkékült tenyerem. Hátamon hetek múlva is látszottak a hegek, a korbácsütések helyei. Még aznap át helyeztek abból a cellából egy kétágyasba, ahová már be volt téve egy 30 év körüli fiatalember. Ştefănescunak mutatkozott be. Katonatiszt. Kihallgatásra innen nem vittek. Azt gondoltam, nem erőszakolják a tankönyv rendszerellenes hibáinak a kutatását, rájöttek ők is, hogy nincsenek benne ilyen becsmépszett hibák.

Miután kijöttem a börtönből, és dr. Márton Gyula egyetemi tanár barátomnak elmondtam a tankönyv körüli ankétot, ő pedig beszámolt a magyar egyetemi oktatás megcsúfolásáról, a Bolyai Egyetemnek a román Babeş Egyetembe való beolvasztásáról, megtaláltam a tankönyv-per elindításának a magyarozatát. A Román Munkáspárt elérkezettnek látta az időt, hogy nyíltan kinyilvánítsa: a Bolyai Egyetem nem teljesítette feladatát, a magyar nacionalizmus felszámolását; az erdélyi magyar értelmiség ellenforradalmi eszméket táplál. Ţırlea a kihallgatáson mindig hangoztatta, hogy a magyar kisebbségi értelmiség nacionalista, sovén, nem akar beilleszkedni a romániai szocializmusba. A használatban lévő tankönyvekre

rá akarták bizonyítani, hogy nacionalista szelleműek és nem szolgálják a szocialista rendszert. Hogy aztán egy lépéssel tovább lépjenek, és az iskolákat tagozatokká fokozzák le, azaz a magyar iskolákat egyesítsék a román iskolákkal, persze román igazgatás alatt.

Két hónapig, lehet, hosszabb ideig is, nem vittek kihallgatásra. Hogy ez alatt az idő alatt mi történt a kulisszák mögött, a börtönből való kiszabadulásom után sem tudtam meg. Csupán annyit, hogy Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkár elnökletével értekezletet tartottak, és azon Bányai Lászlót, aki az oktatásiügyi minisztériumban nemzetiségi oktatási vezérigazgatói funkciót töltött be, keményen bírálták a tankönyvekért. A kihallgatások megszakításából arra következtettem, hogy a tankönyvet törölték a rendszer elleni tevékenységek listájáról.

Tévedtem.

Június végén vagy július elején kihallgatásra vittek Țirleához. Gúnyolódva egy ív gépelt szöveget vett a kezébe, és nevetve, kárörvendve felolvasott belőle néhány mondatot, amelyet a nyelvtankönyv helyesírási szótárának egymás után következő szócikkei alapján szerkesztettek és magyarázatot fűztek hozzá. Íme, néhány mondat, amelyre emlékszem: tragédia, traktor – vagyis traktor a szocialista mezőgazdaság tragédiája; mostohaanya, Moszkva – tehát Moszkva a népi demokráciák mostohaanyja; Lenin, lenn – azaz: Le Leninnel!

Megdöbbenve hallgattam a mondatokat. Miféle agy szülte, alkotta őket? A vád szerint én a szavakat azért helyeztem abba a sorrendbe, hogy sugalljam a szótárt használó tanulóknak azt a gondolatot, amelyet Țirlea főhadnagy felolvasott. Még volt néhány ilyen szópár, azokra azonban nem emlékszem.

Minden pedagógiai és tudományos felkészültségemet összeszedve próbáltam megértetni, hogy a szótárban minden szó önálló, külön cikk, az ábécé sorrendjében egymás után következő szavak összekapcsolásáért a szótárszerkesztő nem felelhet. Bármilyen szótárban lehet találni egymás után kö-

vetkező szavakat, amelyeket, ha összekapcsolnak raggal vagy anélkül, a keletkezett mondatba bele lehet magyarázni ellenséges vagy más értelmet. Ţırlea főhadnagy azonban nem fogadta el érvelésem, azt hajtogatta, hogy én tudatosan írtam a fenti szavakat abban a sorrendben, hogy ébresszem, sugalljam a rendszert gyalázó gondolatokat. A kihallgatásról felvett jegyzőkönyvet visszautasítottam, nem írtam alá. Ţırlea erre rettenetesen felháborodott. Miután mindennek lehordott (bandita, fasiszta, klerikális stb.), a fegyőrrel, aki időközben megjelent, felvezettetett a cellába azzal a fenyegetéssel: majd alá fogom írni.

Lelkileg felkavarva és végtelenül letörve az emberi ostobaságon és gonoszságon, elkeseredve azon, hogyan lehet egy tiszta, világos helyesírási szótárt félremagyarázni, ellenségesen értelmezni, nem találtam helyem, leültem, felálltam, jártam le-fel a cellában, mint egy őrült. Nem tudtam magamban tartani az ankétot, magyaráztam a cellatársamnak, milyen mondvacsinált váddal állok szemben, kitalált koncepciók vád, hogy újabb büntetéssel sújtsanak. Nem titkoltam elölte az ellenem megfogalmazott vádat – sejtettem, kicsoda ő –, minden erőmmel magyaráztam neki, hogy a vád koncepciók, alaptalan. A könyvet nem mutatták meg nekem. De ha abban a sorrendben következnek is a szavak a szótárban, ahogyan Ţırlea főhadnagy mondta, akkor sem vagyok vétkes, mert nem tudatosan csináltam. Mint tudományos kutató részt vettem a román–magyar szótár szerkesztésében, de a szerkesztőbizottság egyetlen tagja sem hívta fel a figyelmemet arra, vigyázzak, nehogy ellenségesen értelmezhető szavak egymás alá kerüljenek. Nem tudtam megnyugodni.

Két vagy három nap múlva újból kihallgatásra rendelt Ţırlea. Nem is kérdezett mást: aláírom-e a jegyzőkönyvet, hogy ellenséges indulattal, tudatosan rendeztem a szavakat abban az egymásutániságban, hogy a rendszert becsméreljem? Megtagadtam az aláírást.

Erre kiment az irodából, és egy civil ruhás politikai tiszttel jött vissza. Ezt a tisztet ismertem Kolozsvárról, gyakran jött a 7-es számú Líceumba a feleségéhez, aki ott tisztviselő volt. Magyaráztam neki is (magyar anyanyelvű zsidó volt), hogy a vád kiagyalt, koncepciós, alaptalan. A szavak ilyen módon való mondatba fűzése és értelmezése annak a gondolatát tükrözi, aki a mondatokat összeállította. Azok nem az én gondolataim. Egy szótár szavaiból ilyen eljárással bármilyen mondat szerkeszthető, olyan tartalommal, amelyet kérnek. Moldovan százados nem szólt semmit, kiment az irodából.

Țirleanak megismételtem, hogy ártatlan vagyok, meg sem fordult a fejemben, hogy ilyen céllal szerkeszsem meg a tankönyv helyesírási szótárát. A jegyzőkönyvet most sem írtam alá. Visszavittek a cellába.

Két nap múlva újabb kihallgatásra rendelt Țirlea főhadnagy. Alig kezdte meg a kihallgatást, egy magas, sudár, magyarul is tudó, civil ruhás politikai tiszt jött be. Velem nem beszélt, hanem beleolvasott a jegyzőkönyvekbe és azzal elment. Țirlea megkérdezett: aláírom-e a jegyzőkönyvet vagy nem? Nem! – válaszoltam. Ezzel küldött is vissza a cellába.

Estefelé levittek a pincébe egy piszkos cellába, ahol alvás közben megtetvesedtem. Késő éjszakába nyúlóan jajgatás, kiabálás, nyögés, ütések zaja szűrődött be a cellámba. Elfogott a félelem. Mit tegyek? Megvernek, megnyomorítanak!

Harmadnap este két fegyőr, az egyik inkább volt díjbirkózó, mint tisztességes katona, Țirlea főhadnagy, Moldovan kapitány és egy alacsony, fekete képű, valamilyen ...escu, megálltak a cella ajtajában s az ezredes rám förmedt: Hai! (Gyere!) Átvittek a kínzókamrába. Nagy volt, úgy 4 x 5 m vagy még terjedelmesebb, piszkos. Volt benne mindenféle kínzóeszköz: két pár bak, egyméteres vagy valamivel hosszabb vasrudak, korbácsok, különböző hosszúságúak és vastagságúak, vastag talpú bakancsok különböző méretben, vastagabb és vékonyabb bilincsek hosszabb-rövidebb lánccal, kötelek és egyéb dolgok, amikről nem is tudom, hogy mire használhatták.

Alltam, mint levágásra szánt bárány. A két pribék a csuklónál összekötötte kötéllel a kezem, majd leültetett a ce-

mentre és összekötötték a lábam, közvetlen a bokám fölött. Ennek a kötélnek úgy két méter hosszú vége szabadon maradt. Utána kényszerítettek, hogy hajoljak annyira közel a térdemhez, hogy a két karommal átöleljem. Ezután a térdhajlás és a könyökben behajlított karjaim között átdugtak egy vasrudat és feltettek két bak közé. A fejem a két bak között lefelé lógott, a sudár pribék fogta a lábamra kötött kötelet, és igyekezett úgy tartani, hogy a talpam és az ülepem a verést végrehajtó pribéknek a keze ügyébe álljon. A verést végző pribék lehúzta a nadrágom és addig ütött a korbáccsal, míg a vér ki nem serkedt, a bőr el nem feketedett, utána pedig a talpamra mért nem tudom hányat a korbáccsal.

Az első verés után kérdezték: aláírom-e a jegyzőkönyvet?

Kiabáltam, jajgattam: ártatlan vagyok. Kivert rajtam a verejték. Reszkettem, sírtam. Akkor vastag talpú bakancsot húztak a kékre-vörösre vert, dagadt lábamra és a díjbirkózó a vasrúddal, ahogy csak bírta, óriási ütésekkel mért a bakancs talpa közepére. Rettenetes volt, minden ütés az agyamba nyilallott, szemem káprázott, minden ütésre egész testemben rázkódtam.

Az első sorozat ütést kiálltam és visszautasítottam az aláírást. A másodikat már nem bírtam, egy bizonyos mennyiségű ütés után azt mondtam, aláírom a jegyzőkönyvet.

Szidtak, káromkodtak, fasisztáztak, banditáztak. A verés után a köteleket leoldották és az egyik pribék felvezetett a cellába. Ott a cellatársam priznicet tett lábamra, ülepemre, és letörölte rólam a piszkot és izzadságot. Egész testemben remegtem. Másnap a fegyőr kinnal-bajjal levitt Țirleához, és a jegyzőkönyvet aláírtam.

Kérdezheti bárki, miért vállaltam a testi tortúrát, ha végül is aláírtam.

Tudtam magamról, hogy hős nem vagyok. A fájdalom és szenvedés elviselésére talán több erőt éreztem magamban, mint amennyit kibírtam. A verés elviselése attól is függ, hol

érik az ütések az embert. Amikor a vasrúddal kezdtek verni, hirtelen rettenetes félelem fogott el, attól tartottam, az ütés nem oda talál, ahová irányítják és a célt tévesztett nagy ütések következtében nem halok meg, de örök életemre nyomorék maradhatok. Találkoztam a börtönben veréssel megnyomorított fegyencsel. Olyannal is, aki epilepsziát szerzett, váratlanul görcsös rohamok fogták el. De arra is gondoltam, mint utolsó mentésre, hogy a törvényszéki tárgyaláson elmondom, kínzással, kegyetlen veréssel kényszerítettek a teljesen alaptalan vád beismerésére és a jegyzőkönyvek aláírására. Utólag beláttam, nagyot tévedtem, hogy feltételeztem azt, a kommunista bírákban van még valami törekvés a való tények kivizsgálására, az igazság érvényesítésére az ítélet kimondásában. Elfeledtem azt, hogy a Securitate feladata nem a büntett felderítése, hanem a letartóztatott bűnösségének bizonyítása mindenáron és minden eszközzel, a vád beismertetése minden módon, akár veréssel.

Az előzőekben már utaltam a Visinszkij-féle büntetőjogi elméletre, amely szerint a vádlott bíróság elé állítható és elítélhető tárgyi bizonyítékok hiányában is, ha a büntett elkövetését beismerte.

Az én esetemben a szavak egymás alá írása nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy én a rendszerrel szemben ellenséges gondolatok megfogalmazására adtam volna tudatosan ötletet a tanulóknak. A tudatosság, a szándék valamely tettben mélyen intim kérdés. Az a néhány szó, amellyel vádoltak, 5200 szócikkhez viszonyítva, amennyi a szótár helyesírási részében van, oly elenyészően csekély, hogy abból tudatos gonosz szándékot feltételezni merőben politikai érdekre vall a Securitate részéről, más szóval koncepciós per inszenálásával álltam szemben. Nem vagyok jogász, de azt tudom, hogy a koncepciós pernek az alapja ellenséget kreálni, hogy a hatalom politikai terveinek a keresztülviteléhez magyarázatot tudjon adni. Az én esetemben a hatalom terve a magyar és a többi nemzetiség kultúrája elleni intézkedések meghozatala volt, az asszimiláció végrehajtása érdekében.

A tankönyv-per olyan jelenség volt 1958–59-ben a romániai magyar és más nemzetiség elleni kultúrpolitika beindításában, mint az úszó jéghegynek a tengerből kiálló része. A mélyben már beindult, és hosszú távlatban elő volt irányozva az egyetem, a magyar tannyelvű és más nemzetiségi iskolák, a sajtó elleni aknamunka, intézményeink összezsugorítása, a magyar nyelv és kultúra teljes megsemmisítése. Állításomat igazolja az alábbi idézet a Vörös Zászlónak, az RMP Magyar Autonóm Tartományi Bizottsága és a Tartományi Néptanács lapjának a Kézdivásárhely rajon részére 1959. július 7-én megjelentetett s szabadulásom után kezembe került különkiadásából: „Ahol gyengül a kombativitás, ott becsempésződik a különböző köntösű burzsoá ideológia, melynek legismertebb formája a polgári nacionalizmus. Ez nyilvánult meg elég erőteljesen a magyar nyelvtankönyvek szerkesztésében. Néhány elvetemült nacionalista elem, Gazda Ferenc, Fejér Miklós, Nagy Jenő nacionalista-soviniszta nézetek becsempészésével akarta megfertőzni tanulóink öntudatát. A párt és a nép fölfedte ellenforradalmi tevékenységüket s megbüntette őket. Az eset arra int, hogy ezután még határozottabban fedjünk fel minden olyan megnyilvánulást, mely árt a kommunista nevelés, a szocializmus ügyének. A pedagógusok elítélték Gazda Ferenc, Fejér Miklós, Nagy Jenő ellenforradalmi tevékenységét. De egyes tanítók nem elég határozottan mondtak ítéletet. A nacionalisták tevékenységét egyszerűen csak elhajlásnak tekintették. Ez arra int, hogy még fokozottabban tanulmányozzák a tudományos szocializmust... ez szükséges, mert a nemzeti elszigetelődés érezhető volt Kézdi rajon egyes iskoláiban.” Majd nagy fekete szedéssel: „Még jobban meg kell erősíteni a román és a magyar tanulók közötti kapcsolatot, melynek legjobb eszköze a magyar tanulók részére a román nyelv elsajátítása. S elsősorban a tanítóknak kell elsajátítaniuk a román nyelvet.”

Félve írom ma ezeket a sorokat.

A tankönyv-ankét végtelenül megrendített. Nem találok szavakat megrendülésem kifejezésére. Kiábrándultam mindből, amiben hittem, eszményekből: szabadság, emberség, jóság, szeretet, igazság, amelyek életemet, egyéniségemet formáltak, alakították, s amelyeket tanítványaim szívébe és tudatába igyekeztem beleoltani. Nem tudtam kiábrándulásomból magamhoz térni. Hová lett az annyit hangoztatott európai humanizmus? A nyugati demokráciák nem ismerték a kommunista zsarnokságot? Kérlelhetetlen, cinikus, műveletlen diktátorok fogtak össze Kelet-Közép-Európa sokat szenvedett kis népeinek „boldoggá” tételére. Az osztályharc állandó élezésének és a permanens forradalom tudománytalan elméletének megfelelően szakadatlanul hurcolták börtönbe a becsületes polgárokat, hogy állandó terror alatt tartsák a dolgozó milliókat. És hogy fenntartsák zsarnoki uralmukat, megszervezték a történelem legszolgáibb lelkületű pártját. Szív és lélek nélkül elkezdtek „a múltat végképp eltörölni”, a pusztítást, rombolást, hogy embermilliók könnyein, fájdalomain úgynevezett „igazságos” társadalmat teremtsenek. Nem láttam kiutat, csak azt, hogy egyre sötétül a világ fölöttem. Rabszolgák ténferegnek, nyomukban rabszolgahajcsárok, s a rabszolgatartók élik gondtalan életüket.

Egy reggel a program után, miközben sebeim gyógyítottam, váratlanul egy ágyat tettek be a cellába. Nemsokára jött az is, akinek kiutalták. Egy nálam idősebb, 50 év körüli, tiszta szürke ruhába öltözött férfi. Első tekintetre az volt a benyomásom, hogy tanár. Mikor bemutatkoztunk (nevét elfeleltem) és beszédbe kezdtünk, mondta is, hogy bánági, temesvári némettanár. Részt vett a német tankönyvek szerkesztésében, s azok ügyében hozták Bukarestbe. Részletekbe nem merültünk. Én röviden elmondtam, hogy kolozsvári vagyok, s ugyancsak középiskolás tankönyvekért vagyok itt. Még aznap elvittek engem ebből a cellából. A temesvári tanárt addig, amíg együtt voltunk, kihallgatásra nem vitték, hogy ügyéről részleteket tudhattam volna meg. De azután meditálva a tankönyveken, kezdtem összefüggéseket keresni, s az fogamzott

meg bennem, hogy a Securitate az összes nemzetiségi tankönyvet ideológiai vizsgálatnak vetette alá, és végig akar sújtani minden nemzetiségen s nyilván az anyanyelvi oktatáson.

Sebeim kezdtek begyógyulni. Áthelyeztek az alagsorba, egy teljesen sötét, csak villannyal megvilágított cellába, ahol még a folyosó sem kapott természetes fényt. Egy idős nyugdíjas és egy középkorú értelmiségi társaságába kerültem. Az ismerkedés során kiderült, hogy mindketten jogvégzettek. Az ifjabb gyakorló ügyvéd volt. Az idősebb nyugdíjas, zenekedvelő ember, mindig valami klasszikus dallamot dúdolt. A zeneművészet legnagyobb alakjának Mozartot tartotta. Az ifjabb magas, derűs arcú volt, bal keze hiányzott. Nagyon ismerte az irodalmat. Azt állította például, hogy Vasile Alecsandri zsidó származású. Persze én nem hittem, de nem is kommentáltam. Az viszont átszaladt az agyamon, hogy ő vasgárdista. Kikérdezett, mi a vád ellenem, amit én nem is titkoltam. Mint ügyvéd, ellátott tanácsokkal, hogyan védekezsem. Csudálkoztak, hogy annyi sebhely van a testemen. A verések nyoma – mondtam. Úgy emlékszem, egy hetet ha ültem itt.

Ebből a többszöri ide-oda helyezéséből arra következtettem, hogy én a Malmezonban fölösleges vagyok. Innen elvisznek. Úgy is történt, de előbb felvittek a Malmezonnak abba a részébe, ahol Bukarestbe szállításkor elhelyeztek. Egy nagyobb cellába öt letartóztatott mellé osztottak be, mindannyian civil ruhájukban voltak. Az ismerkedés folyamán elmondták, hogy ők besszarábiai menekültek, ukránok, volt köztük tanító, tanár, jegyző, egyszóval mind tanult emberek voltak. Hónapok óta vannak ott, várják, hogy a besszarábiai hatóságoknak átadják őket. Nekem gyanúsak voltak mind. Én is elmondtam, hogy magyar irodalom tanár vagyok, de ez nem sokat mondott nekik, és azt is felfedtem, hogy éppen egy általam szerkesztett tankönyv ügyében hallgattak ki.

Úgy véltem, nem sokáig tartanak itt. Mivel foglaltam el

magam? Csak valami tudomány, irodalom jöhet számításba. Gondoltam, nyelvészkedem. Kniezsa István kolozsvári szlavista nyelvészprofesszornak valami helynévtanulmányait olvastam még egyetemi hallgató koromban. Abból annyit jegyeztem meg, hogy Északkelet-Magyarország, Erdély keleti és a Székelyföld helynevei között számos ukrán eredetű név van. Sorra vettem Háromszék szláv eredetű helyneveit és kb. 80 %-ban megmagyarázták a jelentését. Említettem szülőfalum nevét is, magyarul: Haraly, románul Hărăle (Harale). Nem tudtak semmit mondani. Kezdtém leírni fekvését. Egy magas hegy aljában fekszik, a hegy neve: Haros, régen Boros. Erre az egyik rámondja: hora, gora = hegy. Nekem is nyomban beugrott, hogy a falu neve összetett szó: hóra + alj = haraly. Hogy elfogadható magyarázat, bizonyítja a két szomszéd község neve: Gelence és Zabola szintén szláv eredetűek. Örvendtem az eredménynek, mert az addigi magyarázatok, eredeztetések egyáltalán nem voltak valóságosak.

Az öt cellatárs semmit nem olvasott a magyar irodalomból, csak azt tudták, hogy Romániában, Erdélyben élnek magyarok is. Amikor tapasztalták nyíltságomat, kezdtek egyet-mást elmondani a szovjet KGB viselt dolgairól a rövid ideig tartó orosz uralom alatt.

A vallatástól az ítéletig

A Malmezonból rövidesen átvittek egy másik fogdába. Itt azokat őrizték, akiknek a bűnügyi kivizsgálása befejeződött. Egyedül voltam egy kis egyszemélyes cellában július végétől november elejéig. A cella a fogda északi felén helyezkedett el, magas nyárfák vették körül. Szabad levegőre mindig napnyugta után vittek, a nyárfák susogását még hallgathattam, de a napot nem láttam egész ottlétem alatt. A fegyőr nagy ritkán jött leskelődni. Volt időm meditálni az örült zsarnoki rendszer fogaskerekei között őrlődő embermilliók szenvedéseiről.

Most kezdett a maga teljességében kibontakozni a magyarországi forradalom után a nagy támadás a szocializmus ügynevezett hazai felforgató ellenforradalmárai ellen.

Amennyire megfigyelhettem, ez a fogda nagy földszintes, szükségből épített panelépület volt, afféle előzetes letartóztatásban levő emberek raktára. A cella rideg cementfalai, mennyezete és mozaikpadlója kegyetlen kitaszítotttsági érzést váltott ki belőlem. Az ajtó, fölötte kisablakkal, keskeny folyosóra nyílt. Utólag állapítottam meg, a lehangulatossabb éppen a mozaikpadló volt. Nem cementpriccs, hanem vaságy volt a fekvőhely. A kijárat melletti sarokban állt az éjjeliedény befedve.

Miután elrendeztem az ágyam, körbevizsgáltam a falakat, nem találok-e értelmes karcólást, üzenetet az előző lakótól. Nem is lehetett rá rajzolni, hiszen cementhabarccsal volt beprickolva. Hogy lehetett ezt a padlót drága mozaikból önteni? Pazarlás! – mondtam magamban. Az aktív elfoglaltságom: hetenként egyszer sepregettem, naponta egyszer, reggel kivezettek a toalettre és sétálni, ha volt a fegyőrnek kedve. Nagyon lassan telt az idő, bár tétlenül ültem, mégis megéheztem a reggeli lötyty után ebédig és ebédőtől vacsoráig. A börtönkoszt országos viszonylatban silányodott. Meleg volt a nyár, de a cella északi fekvésű lévén, nem izzadtam. Ágyam egy pillanatig sem pihent. A tárgyalás, a tárgyalás! Mióta aláírtam a jegyzőkönyvet, rögeszmémé vált.

Ültem az ágy szélén arcom, fejem tenyerembe fogva, térdemre könyökölve bámultam a mozaikra. Értelmes formákat kerestem, úgy is mondhatom, konstruáltam. Ni, ez itt egy ős káosz – mondtam egy sűrűbb mozaikmag köré rajzó ritkább, apró részecskékből álló alakulatra. Könnyű volt a mozaikból kirajzolni a csillagos eget vagy a Tejutat. Kerestem üstököszt. Találtam is. De a Fiastyúkot már nem tudtam összerakni. Olyan ritmusba a mozaikdarabkák a kőműves szerszámának a mozgására nem rendeződtek. Így teltek el hosszú órák „alkotó” képzelődésben, nem is képzelődésben, hanem az intuício működtetésében.

Máskor geometriai formákat kerestem, de csak a kicsi

mozaikdarabkák között találtam pontos négyzetet, rombuszt, háromszöget, mértani szeleteket. Önként adódott, hogy innen átlépjek a kubizmus területére, összeraktam kis hézagokkal egyszerű virágot, groteszk kutyust, mesebeli szörnyeket. És formát adtam az emberi gonoszság sok változatának. Valahogy így indulhatott el kialakulásának útján – gondoltam magamban – az egyik modernista művészeti irányzat, a kubizmus. Az ilyen irányzatok teljesen az ember alkotta technikákban tevékenykedő ráció művei. Minden más a természet sugallata, az állandó mozgásban levő természeté. Úgy gondoltam, egy tájkép megfestéséhez kevesebb intuíció kell, mint egy Vásárhelyi Viktor-konstruckióhoz. Így követték egymást a mozaikpadlón tett megfigyelések és okoskodások. Már tudtam, a mozaikon melyik figura hol található, és mindig tökéletesíttem, amint rábámultam.

Minden valamikor tanult szöveg – használjam a megve-tő kifejezést: „bemagolt” szöveg – elkísért magányomban és valósággal helyettesítette a könyvtárat. Felelevenítettem a tanult zsolttárrészeket, amelyek az előmisében is benne voltak, a mise szövegéből azokat a részeket, amelyeket a pap hangosan mondott, vagy annyira hangosan, hogy én az oltár alsó lépcsőjéről ministrálás közben jól hallottam. Ezeket a részeket mondatokként gondoltam végig, eltűnődtem a hitigazságokon, az átváltozáson (transsubstantiatio). Legszebbnek tartottam azt, hogy Jézus kenyérként adja magát táplálékul az őt követő hívőknek. Értelmem föl nem foghatja, de szép, misztikus egyesülés, asszimiláció. Tudtam a János evangéliuma kezdetét, amelyen ismét sokat meditáltam. Középkori himnuszokat, antifónákat mondogattam éppen úgy, ahogyan költők verseit. Így léptem át a szellemi beszűkülés falát, bár minden erőfeszitésem mellett sem tudtam továbblépni, csak csiszolni, újból rendszerezni az eddig megszerzetteket.

Mikor ide kerültem, néhány szobai légy fogadott a cellában. Mit tegyek velük? Elpusztítsam? A légynek is joga van

az élethez. Nem vagyok én bolsevik likvidátor. Hagytam, éljenek. Ott röpködtek körülöttem. Figyeltem viselkedésüket. Legelőször is megállapítottam, milyenek vagyunk mi, emberek, a teremtés koronái. Egyik legcsúnyább viselkedési megnyilvánulásunkat – sértő módon tiszteletlen, kihívó, tolakodó s még sorolhatnám a szinonimákat –, amit úgy foglalunk össze: szemtelen, ráfogjuk, ráragasztjuk a légyre. Milyen szemtelenek ezek a legyek – mondjuk. Pedig hát a légy nem tesz mást, mint amit a természet megengedett. Sőt azt is hallottam, hogy a légy kozmopolita. Marxista megbélyegzés. Az északi és déli hideg égöv kivételével jól érzi magát minden országban. Mit tudok elmondani megfigyeléseimből? A hím testesebb, mint a nőtény. Hat lába van, melyek közül, ha pihen, összefeni hol az első, hol a hátsó két lábát. Testét apró, finom szőr borítja. A feje nagy, viszonylag, még nagyobbak a fején a szemek. Megcsodálni való a szívó trompája, még szép is. Melegben nagyon fűgén röpköd, hidegben kevésbé, meghúzódik és pihen. Éjszaka inkább a mennyezeten alszik a lakásban. Amire mi azt mondjuk: csíp a légy, az lényegében izzadt, nedves bőrkön a mirigyváladékból való lakmározás. A mirigyváladék kedvenc eledele a légynek. Piszkos a légy, mondjuk. Nem is olyan piszkos. A mellső lábaival a fejét és a tor első részét, hátsó lábaival pedig teste hátsó részét állandóan keféli, tisztítja a portól. Ha üldözik, egyenesen vagy nagy ívben repül, menekül. De hamar elfelejti, hogy megkergették, visszarepül oda, ahonnan elzavarták. Ha kitartóan üldözik, cikcakkban repül. Talán a légy az egyedüli rovar, amely röptében is pázrik. Röptés közben a hím nagy lendülettel elkapja a nőtényt és sűrű szárnycsapkodás közepette párzanak, erős zümmögéssel fejezve ki örömeiket. Ha a nőtény egy helyben áll, a hím a közelébe settenkedik, megáll, talán udvarol is és hirtelen ráugrik a nőtényre, elvégzi feladatát s utána mintha kábulatba esett volna, ott marad a nőtény mellett mozdulatlanul, pihen, s csak azután megy tovább vagy röptül el.

Szeptember elején egy délelőtt váratlanul gyermekzsivajjal telt meg az utca, s ez ugyanabban a ritmusban mindennap megismétlődött: rövid, színes, sokszólamú gyermeklárma és hosszabb csend váltogatták egymást. Tanóra – szünet, tanóra – szünet. A börtön mellett egy hétosztályos általános iskola működött. A tanévnyitó ünnepség műsorából az ének beszűrődött a cellába. A gyermekek zsvivaja felkavart, majdnem sírva fakadtam, eszembe jutottak gyermekkorom tanévnyitó ünnepélei, az iskola és tanári múltam.

Aztán ismét a tankönyv-per. Hol és mikor fogják megrendezni, Bukarestben vagy Kolozsváron? Kidolgoztam, mit fogok mondani az ügyvédnek a tárgyalás előtt. A kihallgatás megkezdése előtt kérem, a bíróság engedélyezze szakbizottság kiküldését, és az nyilatkozzék a vád megalapozottságáról, tekintve, hogy itt tudományos kérdés forog fenn. Idézzék meg azt a személyt, aki a tankönyv szótárából az inkriminált szavakat kiszedte, a mondatokat formálta és értelmezte. Ha ez a kérés nem sikerül, elmondom a vád mondvacsinált voltát. Ez volt a magva, nagy általánosságban, a perrel kapcsolatos elképzelésemnek.

Egy délután, november elején kivezettek a cellából, karjaimat hátrafogták, bilincset tettek a kezemre, beültettek egy IMS kocsiba és visszavittek a Malmezonba, egyenesen a raktárba. Kezemről levették a bilincset, aláírtam egy raktárlapot, átvettem a kis bőröndöt s visszamentünk az IMS-hez. Felszálltam a bőrönddel a kocsiba, a hátsó ülésbe, a karomat hátratéve ismét kezemre kapcsolták az amerikai bilincset. Egy őrmester kíséretében kivittek az Északi pályaudvarra. Itt az őrmester felsegített egy fogolyszállításra átalakított teherkocsira. Engem betett a vagon egyik karcser nagyságú zárkájába, a bilincset kezemről levette, az ajtót rám zárta, ő meg a bőröndömet magához vette és beült a fülkébe. Az volt a benyomásom, hogy a vagon egy gyorsárut szállító vonat-hoz csatolták, amely este elindult útjára. Az éjszakát majd-

nem megállás nélkül végigutazva, 8 óra körül megérkeztünk Kolozsvárra. Feltételezésem igaznak bizonyult, mert a vonat valóban gyorsárut szállító rapid volt.

November elején már hideg volt, éjszaka dideregtem az egyesben, félig megfagyva szálltam ki Kolozsváron. Két fegyőr várt egy IMS kocsival, akik a törvényszék Budai Nagy Antal utcai fogdájába szállítottak. A földszinten, a főbejárat melletti egyszemélyes cellába helyeztek el. A fogda – már említettem – az első világháború előtt épült az akkor modern, nemzetközi előírásoknak megfelelően, nagy ablaka és deszkapadlója volt. Az ablakra itt is kívülről zsalu volt rászegezve. A cellában egyedül ültem a tárgyalásig. A cella fala tele volt firkálvá, rajzolva ceruzával, különféle trágár kifejezések és a rendszert egyáltalán nem dicsőítő minősítések is voltak a falra karcolva. A firkálasokból következően, a cellába átmenetileg bezárt letartóztatottak nagy része közbüntényes volt. Például egy kakas lerajzolva: ez hozott ide. Pénztáros írhatta: miért is nem tettem vissza a pénzt a kasszába? Hogy én ide kerültem, azért a főnök a hibás stb. Persze minden szöveg, vallomás az állam nyelvén.

A cellában, magányomban, egy szerencsétlen egérke keresett fel. A padló alatt lakott, az elkopott deszkák között ugyan is lyukak voltak. Félénken ki-kidugta a fejét a nagy csendben, figyelmesen körbenézett, majd elindult a két deszka összeillesztése mentén, meg-megállt, szagolt jobbra, szagolt balra. Magam mozdulatlanul feküdtem az ágyon. Élelmet kerestem. Első útja alkalmával nem talált semmit. Mozdulatomra, hogy turtoidarabkát tegyek le, megriadt és visszaszaladt a padló alá. Az élelmet csak letettem, de nem jött vissza. Pedig hogy vártam. Másnap délelőtt ismét megjelent, úgy látszik, elfelejtette előző napi eredménytelen útját. Egyenesen a turtoinak vette az irányt. Eszegette, minden harapás után körbenézett, sőt visszaszaladt a lyukba, majd ismét kibátorkodott.

Jó barátságba kerültem a kedves kicsi állattal, etettem,

néztünk egymás szemébe. Megengedtem azt is, hogy felmász-
szék az ágyamra. A pokróc végét leengedtem a padlóra, s ami-
kor felfedezőúttján a pokróchoz érkezett, felmászott az ágyra.
Megfigyeltem, a pokrócon bizonytalanul közlekedett, legbiz-
tosabban a fal mellett tudott szaladni, a szoba belsejében a
nagy távolságokon megállás nélkül átszaladt. Elhatároztam,
megfogom. Becsaltam a sapkámba, onnan beletettem a befőt-
tesüvegbe, ahonnan nem tudott kimászni, bár próbálkozott.
Szörnyen megijedt, mint én a veréskor. Kinyitottam a cella
ablakát, az üveget úgy helyeztem az ablak külső párkányára,
hogy ki tudjon menni. Nem próbálkozott, maga sem hitte, hogy
megnyílt a lehetőség a szabadulásra. De én ráébresztettem és
kereket oldott, a börtön falának a párkányán elszaladt, ráug-
rott egy szín tetejére és eltűnt.

A törvényszéki fogdában nem vittek egyszer sem szabad
levegőre. Ültem vagy feküdtem a szalmazsákon és járkáltam
fel s alá. Kértem könyvet, de elutasítottak. Eltekintve a kis
egérrel napokon át tartó barátkozástól, a tankönyv-per foglal-
koztatott. Úgy vettem, ha már Kolozsvárra hoztak, letárgyal-
ják a könyvügyet. Vártam a tárgyalás előkészítését. Kivisznek
beszélgetőre az ügyvéddel, értesítik a családot a perről. Seh-
ol semmi nem mozdult. A fegyőr révén a fogda parancsnokánál
kértem kihallgatást. Nem vittek oda sem. A bizonytalanság
és meg nem hallgatás nagyon elkésérített. Másrészt arra gon-
doltam, már be vagyok biztosítva tíz évre, amíg azt letöltöm,
addig elrendeződik a tankönyv ügye is. Igen, igen, csak a két
ügy között óriási különbség van. A tankönyv-ügyben teljesen
ártatlan vagyok. Ennek a kimenetelét akartam látni. De egy-
előre semmi sem mozdult. Csak álmaimból következtettem,
hogy valami történik velem. Egy nagy álmom – persze na-
gyon bizarr módon – mintha előrevetítette volna a tárgyalást.
Szinte nevetséges, de ezt is elmondom. Álmomban Rómában,
a Vatikán környékén bolyongtam majdnem néptelen utcá-
kon. Félve osontam előre, néztem a hatalmas ódon épülete-

ket. Egyszer csak, hogy, hogy nem, beértem a pápai palotába. Minden bíborszínűre volt festve. Hosszú folyosón és szobákon át végül is bejutottam a pápa hálósobájába. Elég nagy kétágyas szoba, ez is bíborszínűre festve. Az ágyak össze voltak vetve, bíbor terítővel letakarva. Megálltam az ágyak előtt, utána kifordultam a hálósobából és máris az utcán találtam magam. Senki emberfiával a pápa palotájában nem találkoztam. Az utcáról nemsokára ismét egy óriási épületbe, egy hosszanti terembe érkeztem. A falak, mennyezet, padló, itt is bíborszínű volt minden. Egyik felén a teremnek piros terítővel bevont hosszú asztal állt s mögötte öt bizánci főpap, csillogó hagyma alakú süveggel a fejükön. A terem másik felében templomi padokhoz hasonló stallumok, itt-ott egyikben-másikban emberek ültek. Én a padok és az asztal közötti szabad téren álltam némán, arccal a főpapok felé. Arra nem emlékszem, hogy a püspökök hozzám szóltak volna.

Ez az álom mélyen emlékezetembe vésődött. Később elmondtam Venczel József professzornak, aki a börtönben az álomszimbolikával foglalkozott és ő egyértelműen a pert és a tárgyalást látta benne. Egyébként az egész álmot, szereplőivel együtt negatívnak minősítette. Az is volt.

1959. november 26-án reggel, minden előzetes értesítés nélkül, megjelent a cellában két fegyőr és átkísért a III. katonai körzethez tartozó haditörvényszékre, tárgyalásra. Útközben Kovács József volt tanítványommal találkoztam, aki meglepődve nézett rám a két fegyőr között.

A tárgyalásra egy kis szobában várakoztunk. Szóltam az egyik fegyőrnek, vezessen az ügyvédhez, hogy beszéljek vele a tárgyalásról, a perrendtartás ezt megengedi. A fegyőr megmozdulni sem engedett, de az ügyvédnek sem volt bátorsága hozzám jönni. Biztosan nem adtak neki engedélyt erre. Ezzel az első, általam kitervelt lépés dugába dőlt.

Bekísértek a tárgyalóterembe, amely nem volt nagyobb egy iskolai osztályteremnél. Én a korlát mögött, a vádlottak

padján ültem, mögöttem kis távolságra a fegyőr. Utánunk bevonult a három tagból álló bíróság: Văleanu Simion elnök-örnagy egyenruhában, egy nő és egy férfi ülnök civilben, valamint az ügyész egyenruhában és a titkár.

Az elnök azonosította személyi adataimat. Utána felolvasták a vádat, miszerint a VI. osztályos magyar nyelvtankönyvben a tanulók tudatának szándékos megfertőzése végett a szótári részben úgy helyeztem el a szavakat, hogy azokkal a rendszert becsmételjem.

A vád felolvasása után az elnök azt kérdezte: elismerem-e a vádiratban foglaltakat?

„Nem! – válaszoltam. – Nem ismerem el. Az anketon felvett jegyzőkönyv aláírását visszavonom. A vád alaptalan, többszöri kegyetlen veréssel kényszerítettek a jegyzőkönyv aláírására.”

Kértem, hogy engedélyezzenek nyelvészekből álló szakértői bizottságot, amely nyilatkozzék, hogy a kérdéses szótári részek rendszerelleneseknek tekinthetők-e. Úgyszintén kértem, hogy az a személy, aki a szóegyeztetéseket a helyesírási szótárban kikereste és ellenforradalomra uszító tartalmát értelmezte, jelenjék meg és tegyen vallomást a tárgyaláson.

Minden írásban tett tanúvallomás vagy vélemény csak akkor érvényes, ha azt a tanú vagy véleményező a bíróságon élőszóban elmondja. Erre figyelmeztetett a csonka kezű ügyvéd a Malmezonban. Magyaráztam tovább a bíróságnak, hogy a szótárban nem úgy olvasandók a szavak, mint a vers sorai, minden szó külön önálló cikk. Hiába volt minden erőfeszitésem. A bíróság elutasított minden kérést.

Az ügyész vádolt, egyenesen fasisztának bélyegzett. Hogy a tudományok doktora vagyok, tudományos főkutató, a Román Népköztársaság Akadémiája nyelvészeti intézetében dolgozom, s ahelyett, hogy tudásom az ifjúság tudományos felkészítésére, a szocializmus ügyének szolgáló szakemberek képzésére fordítottam volna, éppen az ellenkezőjét tettem, a rendszer iránti bizalmatlanság magvait ültettem el a lelkekben. Megátalkodott ellenség vagyok. És hivatkozott az előző büntetésemre is.

A kommunisták szótárának minden olyan kifejezését rám olvasta, amivel az ellenséget illetni szokták. 25 évi kényszer-munkát kért a fejemre.

Az ügyvéd, sajnos, nem tudta a kérdés tudományos aspektusát védőbeszédében kiaknázni. Megismételte a szakértői bizottság kiküldésére irányuló kérésemet, de a bíróság elutasította.

A védőbeszéd után Văleanu Simion hadbíró a tárgyalást berekesztette, és kivonult a teremből, utasítva a fegyőrt, hogy én maradjak a helyemen. Bátorságot vettem és fejem oldalt fordítva szétnéztem a teremben. Meglepetésemre egy ismerőst, a Salamon család lányát pillantottam meg a nézőtéren a hátsó padban. Szabadlábba helyezésem után megtudtam, hogy a család egyik tagja révén, aki tanítványom is volt, figyelemmel kísérte sorsom, s így volt jelen a tárgyaláson a húga. Magam elé nézve töprengtem: mit határoz a bíróság? Egy jó negyedóra múlva Văleanuval az élen visszatért a kis terembe a bírói együttes. Mindnyájan felálltunk s az elnök felolvasta a határozatot és az ítéletet:

A kolozsvári Katonai Törvényszék 1959. november 26-án az alábbi, 424-es számú ítéletet hozta:

Egyhangú szavazattal a Büntető Törvénykönyv 209. tc. II. bekezdése 2. pontjának a) és b) szakasza értelmében, kombinálva a Büntető Törvénykönyv 58. tc.-vel és a 25. tc. 6. pontjával, Gazda Ferenc vádlottat, István és Teréz fiát, aki született 1920. október 25-én a Kézdivásárhely rajoni Haraly faluban, nőtlen és vagyontalan, tanár, az irodalomtudományok doktora, és akit a kolozsvári Katonai Törvényszék 1957-ben 10 (tíz) évi nehéz börtönbüntetésre ítélt följelentés elmulasztásáért, utolsó lakhelye: Kolozsvár, Cuză Vodă utca 14. szám, a társadalmi rend elleni tevékenységért 15 (tizenöt) évi kényszer-munkára és 10 (tíz) évi jogvesztésre, valamint az állam javára teljes személyi vagyonának elkobzására ítéli, fellebbezési joggal.

A fellebbezési kérvényt az ügyvéd előterjesztette, amit én ott helyben aláírtam, persze visszautasították mint megalapozatlant.

Megrendülve álltam az ítélet hallatán. Igazságtalan ítélet! Tizenöt esztendő kényszermunka. Semmiért. Igazságtalan ítélet – szerettem volna odakiáltani a bírói testületnek. Nem tettem, nem volt bátorságom. Pedig nyugodtan mondhattam volna, legfennebb oldalba üt a fegyőr a puskatussal. A félelem karmai között tartott, s az élethez való ragaszkodás és a reménység. Szörnyű támadásban volt abban az időben a diktatúra, különösen az ideológia területén. Az embertelenség ülte dáridóját. De az élet ígérete nem a pusztítás, a börtön, a nyomor. Vagy az élet ígérete rám nem vonatkozik? Amint így cikáztak agyamban a gondolatok, és a két fegyőr között jöttem ki a tárgyalóterem ajtaján, a folyosón, a levezető lépcsőnél látom László bátyámat, akit az ügyvéd értesített a tárgyalásról. Én minderről nem tudtam. Kértem az öröket, engedjék, hogy váltsak néhány szót a bátyámmal. Persze nem engedték. Mintha a temetőbe vittek volna, az ortodox katedrális harangjainak zúgása mellett kísérték vissza a törvényszéki fogdába.

Szamosújvár másodszor

A tárgyalásról nem vittek vissza a bejárat melletti cellába, ahol voltam, hanem felvittek az első emeletre, egy kétágyas szobába. Itt egy szigethegységi, rendkívül rokonszenves, meleg tekintetű, ősz román paraszttal kerültem össze. A szó eredeti értelmében a falu bölcsei közül való volt. A törvényszéki tárgyalását várta, felbujtással vádolták. Egész börtönidőm alatt nem találkoztam hozzá hasonló, olvasáskedvelő falusi emberrel. Látván, hogy magyar vagyok, elmondta, olvasott egy nagyon szép magyar regényt: az *Egri csillagokat*. A regényről beszélgetve megindult köztünk a társalgás. Nemcsak a regényről meg a török elleni harcokról, hanem más kérdésekről is faggatott az idős móc. Nem volt időm alaposan, részletekbe menően elbeszélgetni vele a mócok életéről, ugyanis

harmadik nap elvitték tárgyalásra, engem pedig áthelyeztek egy háromgyas cellába harmadiknak.

Ekkor zajlott Kolozsvárott a híres Mádly-féle sikkasztási per. A sikkasztás abban állt, hogy a hóstáti földészek létesítettek egy szövetkezeti pálinkafőzdet, amelynek egy kereskedői érzékkel rendelkező Mádly nevű polgár volt a vezetője. A pálinkafőzés nagy jövedelmet hozott, s annak egy részét a vezetők egymás között elosztották. A tiltott üzletbe közel százan voltak belekeverve, a sikkasztás összege majdnem egymillió lejre rúgott. Akkor óriási érték volt. Ennek a pernek egyik vádlottjával tettek egy cellába és egy nagykarolyi favágóval, aki a kocsmában részegen lezsírozta a tulajdonost, aki történetesen zsidó is volt. A sikkasztásban bűnrészes cellatárs aggódva mondta: a sikkasztott összeg oly nagy, hogy halálbüntetés is lehet az ítélet. Böven vannak közöttük a rendszer hatósági emberei közül is, milicistatisztek, de azokat nem helyezték vád alá, hanem csak tanúnak idézik meg a perben.

Politikai híreket szerettem volna felszedni a két frissen letartóztatott személytől. Tapogatózásaim azonban nem sok eredménnyel jártak, mindketten apolitikus lények voltak, jobban érdekelte őket a pálinka, mint a nemzetközi élet. Annyit azonban kiszedtem belőlük, hogy a magyar nép 1956-os drámája még mindig intenzíven foglalkoztatja a nemzetközi politikát, folyik a Szovjetunió elítélésének vitája az ENSZ-ben a magyarországi belügyekbe való beavatkozásért. Nagy Imrét és társait kivégezték. Kádár János látogatást tett Romániában, a kolozsvári állomástéren beszédet mondott és megnyugtatta a kolozsvári közvéleményt, hogy az ellenforradalom erőit felszámolták, s kijelentette, Románia és Magyarország között rendezetlen területi kérdések nincsenek. Romániában nagyon sok letartóztatás történt. Még Sass Kálmánt, az érmihályfalvi református lelkészt is letartóztatták, mondta a nagykarolyi favágó.

Tudtam, hogy a kolozsvári törvényszéki fogdában nem sokáig fognak tartani, vagy visszavisznek Pitești-re, vagy Szamosújvárra. Ez utóbbi feltételezésem következett be, ugyanis 1960 elején többedmagammal Szamosújvárra szállítottak, s a nagy sárga pavilon földszintjén, egy kétharmadáig már megtöltött nagy teremcellában helyeztek el. Afféle karantén volt itt-tartózkodásom. Pár napi tájékozódás után láttam, hogy a rabok zöme a mezőgazdaság kollektivizálásával szembeforduló falusi paraszt, református betániás és Jehova tanúja. A magyarok közül egy Bocz Ádám nevű köpeci tehetős parasztgazdára emlékszem vissza. Szokatlanul ideges volt, nem tudott románul, román cellatársai között nem találta a helyét, egyesek még provokálták is. Állandóan sétált, hátrattett kézzel, némán. Az elkeseredés valósággal kiült az arcára. A jehovisták között volt egy fiatal román irodalomtanár, aki elmondta, hogy önként hagyta ott katedráját, megelégtelte a marxizmus–leninizmus propagálását az iskolában, s beállt tisztviselőnek. Ott is üldözték, s így került a börtönbe. Volt egy négy személyből álló magyar csoport. Nem emlékszem a nevükre, roppant szélsőségesek voltak, nem ismerték el az államhatalmat, megtagadták például a személyazonossági igazolvány átvételét, nem vetették alá magukat a katonai szolgálatnak. Végül is kérték a kivándorlási engedélyt az Amerikai Egyesült Államokba, ahol szabadon gyakorolhatják hitüket. Ami elgondolkoztatott engem ezeknek az embereknek a magatartásában, az volt, hogy minden kritika nélkül hitték és vallották a Biblia minden sorát, tanításait, s mivel a fennálló államrendet homlokegyenest ellentétesnek látták a Bibliában megjövendőlttel, azt mondták: ez az államrend a sátán birodalma. Fegyelmezetten viselték a börtön minden embertelenségét.

A földszinten a karanténban még a két hetet sem töltöttem ki, engem és néhány társamat egy nagy cellába vittek fel, a második emeletre. Itt két kolozsvári értelmiségivel

találkoztam: az ifjabb konzervatóriumi hallgató, az idősebb, ha emlékezetem nem csal, orvos vagy zenész volt. Ez utóbbi friss hírekkel is ellátott; többek között, hogy Petru Groza, a Nagy Nemzetgyűlés Elnöki Tanácsának elnöke meghalt és Ion Gheorghe Maurer lett az utóda; hogy a Bolyai Tudományegyetemet hozzácsatolták a Babeş Egyetemhez; Szabédi László egyetemi tanár és költő öngyilkos lett. Öngyilkos lett a Bolyai Tudományegyetemről még egy tanár – újságolta –, akinek a nevét nem tudta megmondani. Utóbb tisztáztam, Csendes Zoltán prorektor, a statisztika professzora volt.

Egy nap valósággal belöktek a cellába egy 50 év körüli szakállas férfit, összetörtnek látszott, kétrét hajolva, majdnem mászva tette meg a távolságot az ajtótól az ágyig. Napokig nem szólt senkihez. Később azt hallottam róla, hogy magyar nemzetiségű, a belügyminisztériumban magas rangú funkcionárius volt. Mureşan (vagy Mărgineanu) román álnéven szerepelt.

A cella főnöke gonosz, nagyszájú, állítólag közbüntényes fegyenc volt, talán Szövérfinek hívták. Ezt én nem hittem, ugyanis a közbüntényeseket nem vegyítették a politikai elítéltekkel. De minden lehet, hát miért ne lett volna ez is lehetséges? Mindenkibe belekötött. Amíg ebben a cellában voltam, egyre-másra vitték a fegyenceket az elkülönítőbe, amiben része volt bizonyára neki is. Egy Putna-kolostorbéli ortodox kalugyer éppen akkor tért vissza a cellába az elkülönítóből, amikor én lakója lettem. Állandó nyugtalanság uralkodott a cellában.

A vallástörténetben és vallásfilozófiában járatos, nagyon idős brassói szász mérnökkel társalogtam legtöbbit, fekvőhelyünk egymás mellett volt. Már letartóztatása előtt azzal foglalkozott, hogy a gazdag német kultúrából kiszűrjön egy új vallási ideológiát a német nép számára, hogy egy új germán vallást alapítson, mert a keresztény vallás – állította – nem felel meg. Hirtelen beteg lett, lábai nagyon eldagadtak, s elvitték a cellából.

Amikor átvittek egy másikba, a cellában tapasztaltak arról

győztek meg, hogy az ingerült, felborzolt hangulat, a veszedések, a fegyőr gyakori megjelenése a cellafelelős hívására nem egyedi jelenség. Az 1958-as lázadás után elszabadult a pokol és tombolt, tombolt. A fegyőrök felcserélték az adig is gúnyosan használt „domnule deținut” megszólítást a „banditulă”-val. Szikráztak a durva, trágár kifejezések. Amit 1957–58-ban nem láttam: seprűnyélszerű botot a fegyőrök-nél, most mint a foglalkozáshoz tartozó szerszámot tartották kezükben. Állandóan üzemelt az elkülönítő. Csak úgy osztogatták a büntetést, amely bilincsel, láncra veréssel járt. Gyakran cserélgették a cellákban a fegyenceket. Egyelőre nem is sejtettük, milyen céllal. Csakhamar kiderült, a munkatelepekre gyűjtötték és szállították tömegekben a fiatalabb, kisebb büntetésűeket. Az áthelyezések egyik cellából a másikba összefüggtek az új elítéltek cellákba való beosztásával is. Általában a régi fegyenceket nem vegyítették az újakkal.

A tartományi Securitaték óriási termelő kombinátokként ontották az elítélteket. A falvak termelészövetkezetesítése és a magyar forradalom utáni megtorló intézkedések bőséges alkalmat szolgáltatottak a letartóztatásokra. A légerekbe gyűjtések sok szenvedést zúdítottak a fegyencekre. Már maga az elszállítás is kínszenvedés volt, ugyanis a szállításra kiválasztott csoportot a földszinten kis cellákba zsúfolták össze. Embertelen körülmények között, a cementen aludtak, sokszor a 15 évnél nagyobb büntetéssel sújtottak bilincsből, láncra verve várták az elszállítást, amely heteket, sőt egy hónapot is késett, mert nem érkezett a duba valami okból. A katonatisztek Fogarasra, a vasgárdistákat Nagyenyedre, a parasztpárti és liberális párti elítélteket Galacra, a hazaárulókat és kémeket Pitești-re, a volt állami méltóságokat, minisztereket és főpapokat kezdetben Máramaroszigetre, később Râmnicul Săratra összpontosították. Itt töltötte büntetését Luka László is.

Többünket ebből a cellából átvittek egy hasonló nagyságú, nagyon megtömött cellába. Három ágy sor volt egymáson, s a legalsó ágyakban még ketten is aludtak. Mind a társadalmi hovatartozást, mind a bűntényeket illetően nagyon vegyes

volt az elítéltek összetétele. Két különleges fegyvercsoporttal találkoztam itt: a Duna–Fekete-tengeri csatorna munkálatait irányító mérnökcsoporthoz néhány tagjával, akiket a munkálatok szabotálása címén ítélték súlyos börtönre, és a vajdahunyadi kohászati kombinátban a magyar forradalom idején „ellenforradalmi tevékenységért” elítélt csoport több tagjával. Találkoztam továbbá arománokkal és macedorománokkal, akiket az első világháború előtt és után telepítettek a Bulgáriától elszakított Kadrilaterbe (Dél-Dobruzsza).

A második Balkán-háborúban, mely 1913 júniusában az első Balkán-háborúban Törökország uralma alól felszabadított területek újrafelosztásáért robbant ki, Bulgáriát megtámadta Szerbia és Görögország. A háborúba Románia is beleavatkozott Szerbia és Görögország oldalán, hogy Bulgária rovására területeket szerezzen. A háború, amelybe a végén Törökország is belépett, hogy elveszített területeiből valamit visszaszerezzen, Bulgária teljes vereségével végződött. A békét 1913 augusztusában kötötték meg Bukarestben, ennek értelmében Románia megkapta Dél-Dobruzsát. Megjegyzendő, hogy a telhetetlen román burzsoá kormány olyan területre tette rá a kezét, ahol túlnyomó többségben bolgár és török volt a népesség. Hogy az etnikai helyzetet román többségűvé tegyék, Görögországból aromán és macedoromán telepéseket hoztak Dél-Dobruzsába.

Végtelenül el voltak keseredve és átkozták a kommunista rendszert, de még a királyi Romániát is, mert ígéretekkel rábirták őket, hogy görögországi szülőföldjükről települjenek át Romániába, Dobruzsába. Innen viszont az 1940-es román–bolgár craiovai egyezmény értelmében át kellett költözniük a Bărăganba. Elöttem áll most is egyikük, Ţapu robusztus alakja, amint indulatosan ecseteli a dél-dobruzsai áttelepülésüket a Bărăganba.

Talán ebben a cellában találkoztam Kurkó Gyárfással, a romániai Magyar Népi Szövetség alapító tagjával és volt elnö-

kével. Ágya a WC mellett volt. Tudni kell, hogy a cellában a legrosszabb a WC vagy kübli melletti hely. Egészségileg teljesen leromolva, sápadt arccal, jobb kezével a mellén lévő sebeit piszkálva ült az ágya szélén. Csak séta alkalmával hagyta el a helyét. Nem törődött senki vele. Magam többször mellé ültem, hogy beszélgessünk. Bemutatkoztam. Elmondtam, hogy kolozsvári tanár vagyok, hogy kiket ismerek az MNSZ-ből. Nehezen szólalt meg. Szerfölött gyanakvó volt, rögeszméi foglalkoztatták. Azt forgatta elméjében, hogy Sztálin elvtárs ki fogja szabadítani őt a börtönből. Kortárs román és magyar elvtársait a kommunizmus árulóinak tartotta. A politikától távol álló kérdésekről kezdtem beszélgetni vele, például Brassó magyarságának, kisiparosságának társadalmi életéről a két világháború között, vagy arról, hogyan fejlesztette ki kisüzemét, volt-e kapcsolata az értelmiséggel, ismerte-e Szabó Béni képviselőt stb. Néhány mondat után elméje elborult, mindent összezavart s a társalgást abba kellett hagyni.

Még két név: Ionel Pădureanu nemzeti parasztpárti képviselő és Ștefan Iuga rendőrtiszt neve tör felszínre emlékezetemben, de csak Iugáról tartom érdemesnek bővebben szólni. Ő különben Pădureanut konspiratív nevén „barosan”-nak (óriás) szólította.

Ștefan Iuga 35–40 év körüli, magas, agresszív, ultranacionalista rendőrtiszt volt. Máramarosi román kenéz-le származottnak tartotta magát. Nevét lényegében negatív magatartása miatt őriztem meg. Bennünket, magyarokat barbároknak szidalmazott. Őszinte volt. Ami a szívéen volt, az a száján – már ami a becsmélésünket illeti. Mindenre kész volt azért, hogy a börtönt átvészelve. Nem tudott elviselni semmiféle, a népét, fajtáját érintő kritikát. Jellemében benne volt az, amit az egyenruha és a foglalkozás alakít ki. Mintha szolgálatban lett volna, úgy sétált a cella közepén. Nemzeti öntudata magasan lobogott, minden más erény fölött.

Mindig kereste a társalgópartnert. Magyarul is beszélt, nem tökéletesen, mint az apja. Ezt ő mondta. Érdeklődése ki-mondottan a történelem felé irányult. Két oka is volt ennek: egyrészt ismereteit akarta gyarapítani, másrészt meg akarta

ismerni a mások, főleg a magyarok gondolkodását, felfogását a román nép történetéről. Különösen Erdély története érdekelt. Néhányszor magam is elbeszélgettem vele. A kommunista rendszer uralomra juttatásában való felelősség alól felmentette saját népét. Széltében-hosszában hangoztatta, hogy Romániában a kommunista rendszert a magyarok és a zsidók segítették hatalomra azzal, hogy tömegesen álltak be a Kommunisták Romániai Pártjába és elfoglaltak minden jelentős adminisztratív funkciót. Megkísértem tévhitét eloszlatni, persze sikertelenül. Magyaráztam neki: ha a kezdet kezdetén magyarok és zsidók viszonylag többen iratkoztak be a Kommunisták Romániai Pártjába, annak az volt az oka, hogy a Maniu-gárdisták véres akciókba kezdtek a szovjet hadsereg elvonulása után a békés magyar lakosság ellen (Szárzajta, Csíkszentdomokos, Egeres stb.). Nem kelt senki a magára maradt nép védelmére, csak a kommunisták, nekik volt bátorságuk, az ő vezetésükkel szervezkedett a lakosság és a kommunistáknak volt hitelük a szovjet parancsnokságok előtt. A szovjet hadsereg nyomában instaurált román nacionalista, vasgárdista elemekből álló adminisztráció viszont kezdte összeszedni és lágerekbe hurcolni a férfilakosságot (Földvár). Ezt már a szovjet katonai parancsnokság sem nézte tétlenül és kiutasította a román közigazgatást Észak-Erdélyből. Ettől kezdve a románok is tömegesen léptek be a Kommunisták Romániai Pártjába, és a román kommunisták vezetésével szervezték meg a román lakta településeken saját közigazgatásukat. Ez pedig lehetővé tette 1945 márciusában, a Groza-kormány megalakulásakor a román közigazgatás bevezetését Észak-Erdélybe, még a békekötés előtt. Nem igaz tehát Iuga s a román nacionalisták állítása, hogy a kommunizmus szálláscsinálói Romániában a zsidók és a magyarok voltak. Különben is végső fokon a kommunista rendszert a szovjet hatalom kényszerítette rá minden kis nemzetre. Iuga azonban csak mondta a magát, nem fogadta el józan érvelésemet.

Román öntudata két pillérre támaszkodott: Erdély a román nép bölcsője, és a román nép kétezer éves kultúrájának a letéteményese a mai hazájában. Ebhez társult az a megalapozatlan rögeszméje, hogy a román nemzet és állam legnagyobb ellensége a magyarság. Ez utóbbi hallatán elszörnyedtem, pedig nem kellett volna, hiszen hozzá hasonló szélsőséges román nacionalisták szájából hangzott már el ilyen vélemény. Ezek az állítások axiómákként határozták meg gondolkodását és magatartását.

Szamosújváron 1960 tavaszán még két vagy három nagy cellában fordultam meg, ahol több művelt egyénnel cserélhettem ki gondolataimat. Egyikükkel, egy Banciu nevű fiatal jogással érdekes beszélgetésem volt.

– Tanár úr, tessék közelebb jönni! – szólít meg az ablak közelében két ágy között egy román fegyenc. Arcán feltűnően nagy anyajegy hívja fel magára a figyelmet, természetére alacsony, barna, alig deresedő haja kopaszra levágva.

Abbahagyom a sétálást s odalépek.

– A következő problémán töprengek, tessék meghallgatni. Mi az ön véleménye?

– Tessék mondani, Banciu úr! Min töpreng?

– Van egy vegyes lakosságú község, a lakosok többsége magyar, s csak magyar felekezeti iskola van a községben. A románok is szeretnének román osztályt indítani.

– Nagyon helyes. Indítsák be az osztályt. Kérték a hatóságokat, hogy építsenek iskolát? Kérni kell! Vagy az állam, vagy a román lakosság építsen. Végső esetben a község: magyarok, románok együtt építsék fel a román iskolát. Ez attól függ, az egymás mellett vagy együtt élésnek milyen hagyományai vannak. Amíg fel nem épül a román iskola, addig a gyermekek járjanak oda tanulni, ahol eddig tanultak. Ha most azonnal akarják az osztályt beindítani, a magyar felekezeti iskola biztosítson termet a román osztály számára.

– Tanár úr – mondja Banciu –, de az nem lehet, hogy egy

községben, ahol annyi román gyermek van, nekik ne legyen saját iskolájuk.

– Egyetértek. Igaza van. Remélem, nem arra gondol, hogy a felekezeti iskolába beköltözzenek és megnehezítsék a magyar iskola működését?

– Nem! Nem!

– Én az iskola kérdésében azon az elven vagyok, hogy minden népnek legyen külön iskolája. Az iskola az az intézmény, ahol a legteljesebb mértékben biztosítani kell az önállóságot. Itt nem lehet együtt élni, mint a vegyes házasságban. A vegyes házasságban is, tapasztalatból állítom, az egyik félnek fel kell adnia magát, nyelvét elsősorban, aztán hitét és még más dolgokat. A házasságban a veszteséget valószínűleg kárpótolja a szerelem. Az együttélés egymás kölcsönös megsegítésén alapul. Ennek meg kell lennie a családban. Enélkül nem létezhet családi élet. Az iskolában az együttélésnek semmiféle formája nem érvényesíthető. A gyermekeknek anyanyelvükön kell az írást-olvasást megtanulniuk és a saját kultúrájukban kell mindenekelőtt elmélyedniük. Közös gyűlések, ünnepélyek sem tarthatók anélkül, hogy az egyik fél hátrányt ne szenvedjen. Ezt is tapasztalatból mondom. Magyar és román szekciós iskolában tanítottam. Kezdetben még magyarul is lehetett beszélni a gyűléseken, ünnepélyen magyar számot is meghallgattak. Később csak románul zajlott le minden gyűlés, ünnepély, mert egyszer az egyik fél izgett-mozgott türelmetlenül, amíg a másik a sajátját mondta, máskor meg fordítva. Ezek egyszerű dolgok voltak, de súlyosabbak is adódtak, például a történelemtanulásban. A magyar gyermek a népe történetét nem ismerhette meg, csak a román nép történetét. Helyesnek tartja ezt?

– Nem. Egyetértek a tanár úrral. Nem elvenni kell az iskolákat az egyik néptől s a másiknak adni, hanem építeni kell, minden népnek legyen saját iskolája és azt maga igazgassa.

– Az iskolában nem lehet együtt élni. A kommunista rendszernek az oktatásban megbocsáthatatlan bűne, hogy mindent államosított, azután elvette a magyaroktól az iskolákat, a kö-

vetkező lépésben kiszorította őket onnan és a végén megszüntette az anyanyelvi oktatást.

Így társalogtunk négy szemközt az ifjú román hazafival, Banciuval, a görög katolikus jogással.

Milyen egyéniség volt Banciu? Nekem nagyon rokonszenves. Tanulmányait 1948 előtt végezte, tehát még a rendszerváltozás előtt. Megmaradt a kommunista rendszerben is hithű görög katolikusnak. Sokat meditált a keresztény vallás hitigazságain, etikai tanításain. Minden igazságot igyekezett átvilágítani az értelem, a ráció fényével, próbálta megmagyarázni azt; ellenben ami a hit világába tartozott, az előtt alázasosan fejet hajtott. Beszélgettünk arról, hogy a görög kultúrán, a római jogon és a kereszténység hitén és erkölcsi rendszerén hogyan épült fel Európában egy új világ, amely erényeivel és bűneivel s hatalmas tudományos felfedezéseivel az egész földkerekség fejlődésének szabott új irányt, s bár meg-megtorpanva, egy új humanizmus útjait mutatta meg, s a kommunizmus örült diktátorai ezt akarják megsemmisíteni „a múltat végtelenségig eltörölni” jelszóval.

Mondom, a polgári élet eszmerendszerében gondolkozott, de arra is törekedett, hogy megismerje az új rendszer elveit, eszméit, ideológiáját, tanításait. Osztályharc, marxizmus–leninizmus, történelmi materializmus, a szocialista gazdaság kérdései intenzíven foglalkoztatták. Egyszerűnek tűnt minden, de ellentmondásokkal teli dzsungellé vált, amikor az igazsággal, emberséggel, morállal ütköztettük. Azért írtam többes számot, mert kérdéseivel engem is provokált, belerángatott töprengéseibe.

Csendes, nagyon szerény volt. Beszélgetőpartnereit megvalógatta. Ha nem sétált a cella közepén, vagy francia szavakat memorizált szappantáblácskáról valamelyik alsó ágyon félrehúzódva, vagy vallási és más tudományos kérdésekről társalgott azzal, akit alkalmasnak látott a beszélgetésre. Hozzám mindig tiszteletteljes udvariassággal jött, főként irodalmi kérdésekben, de más dolgokról is sokszor cseréltük ki gondolatainkat, köztük az oktatási és a nemzetiségi kérdésekről.

Sajnálkozott, hogy nem tud magyarul, nem ismeri a magyar kultúrát.

– Sajnos – mondtam – a román kultúrpolitika a két világháború között vigyázott arra, nehogy a felnövő román nemzedék megismerje a magyar művelődést.

– Nagy hiba volt – helyeselte megjegyzésem.

Valóság volt-e a elmondott iskolaügy vagy képzeletbeli – nem tudom, de feltételezhető és tükrözte az állapotokat és álláspontunkat őszintén elmondtuk egymásnak.

Az első világháború utáni román nemzedéket, elsősorban az értelmiséget, elmarasztalta. Eszményvesztettek voltak – állította –, vagy hamis eszmények megvalósítását tűzték maguk elé. Elmarasztalta a történelmi pártokat, a vasgárdát s a kortárs RMP-t is.

Mielőtt megkérdeztem volna, mit ért eszményvesztettség, meg akartam tudni, egyáltalán milyen eszmények vezették az utolsó száz esztendőben a román polgárságot, értelmiséget.

Az összes románok egy államban való egyesítése, Nagyrománia megvalósítása – mondotta Banciu.

Igen. Magam is erre gondoltam. 1918-ban ez az eszmény teljesült: Erdély, Besszarábia és Bukovina csatlakozott a román királysághoz, s ezt a Versailles környéki békékben az antanthatalmak szentesítették. Megvalósult a román nemzetállam, igaz, hogy nem volt nemzetállam, mert nem etnikai határokat húztak: Nagyrománia lakosságának több mint 30%-a nem volt román, hanem más nemzetiség: magyar, német (szász, sváb), orosz, ukrán, zsidó, szerb, bolgár stb. A népek önrendelkezési jogát, amelyet az Amerikai Egyesült Államok elnöke, Wilson meghirdetett, nem alkalmazták a szerződésekben, összefüggő, más népek által lakott területeket kebeleztek be a győztesek. A győzelem mámora elvette a győztes hatalmak politikusaiknak az eszét, s gyűlölettől, boszszútól eltelve olyan békét kötöttek, amely még két évtizedig sem tartott.

De térjünk vissza az eszményvesztettség kérdésére. Milyen

eszményt tűzött a román polgárság, értelmiség a győztes román nép elé a háború után?

A román nemzetállam felépítését a gyakorlatban, kivitelezését, felvirágoztatását.

Ezzel a céllal ragadta magához a kormányt minden párt. Politikailag, gazdaságilag, a kultúra szempontjából egységesítés és románná tenni a hazát. Ezzel szemben még saját népüket, a románokat sem tudták gazdaggá, műveltté tenni. Egyet viszont elértek: a nemzetiségeket megfosztották javaiktól és kulturális intézményeiktől. Abban egyetértettek a kormányok, hogy a nemzetiségeket elüldözzék vagy asszimilálják. Ahelyett, hogy biztosították volna nekik a gyulafehérvári nyilatkozatban megígért nemzetiségi jogokat: minden nép a maga nyelvén adminisztrálja magát, saját kultúrájában fejlődjék, s amit a békeszerződés is előírt, kulturális és vallási autonómiát adtak volna. Inkább fegyverkeztek, katonai szövetségeket hoztak létre. Sőt ennél is tovább mentek. A belpolitikában szabad utat engedtek a faszizmusnak, politikai gyilkosságok követték egymást. A két évtized alatt nem akadt egy tiszta kezű politikus. Még Maniu is kezet nyújtott a vasgárdának.

Itt nem eszményvesztettségéről van szó – mondtam Banciunak –, hanem a legnagyobb korrupcióról, mindenféle emberi jog lábbal tiprásáról, nem beszélve a nemzetiségek kegyetlen elnyomásáról, amely majdnem fél millió magyar elüldözését eredményezte 1918–1940 között.

Az egységes nagyromán nemzetállam eszméje állt Banciu gondolkodásának is középpontjában, azzal az engedménnyel, hogy ellene volt a nemzetiségek asszimilációjának. Patrióta volt – megértettem –, de nem volt sovén, elfogult, nem gyűlölte a más nemzetiségűeket. Emberséges görög katolikus román értelmiségit ismertem meg benne.

Másik szobatársam, Văsescu ezredes régi moldvai bojárcsalád leszármazottja volt. Dédapja tagja volt a Havasalföld és Moldva Egyesített Fejedelemségek Focșani-ban székelő

legfelsőbb bíróságának. A család katonai pályára irányította, angol és francia hadapródiskolában és akadémián végezte tanulmányait. Rövid ideig tartó vidéki katonai pálya után Bukarestbe került, ahol a királyi hercegek társaságában foglódott – mondotta. Részt vett a Magyar Tanácsköztársaság elleni harcokban. A két világháború között Prezan marsall szárnysegéde volt, 1944. augusztus 23-a után a bukaresti angol fegyverszüneti ellenőrző bizottságon tanácsos. A békekötés után letartóztatták és kémkedés vádjával húszévi börtönbüntetésre ítélték. A magyar kultúrát nem ismerte, történelmünkben is csak azokról az eseményekről tudott, ahol a két nép egymás ellen harcolt (Posada, 1330; első világháború, 1916–18). Erdély 1918-ban történt elfoglalásával kapcsolatban elmondta, hogy a bufteai békében (1917) a központi hatalmak a román hadsereget nem szerelték le. A király, a kormány és a hadsereg Moldvába vonult vissza és Iași-ba tette át ideiglenesen a székhelyét. A román vezérkar Prezan marsall irányításával kidolgozta egy újabb támadás tervét Magyarország ellen, amelyet az októberi őszirózsás forradalom után a Tanácsköztársaság ellen alkalmaztak is.

Szó esett a trianoni békéről. Elmondtam, hogy az országhatárokat nem az etnikai szempontok tiszteletben tartásával húzták meg, minek következtében olyan anomáliák adódtak, hogy 75–80 %-ban magyar lakosságú városok és más települések kerültek idegen uralom alá, hogy a népek közötti jó viszonyt megmérgezzék. Nagyvárad például a magyar történelem és művelődés évszázados központja, az Árpád-korban királyi székváros és temetkezőhely, a XV. században, Mátyás király korában, Budavár után a reneszánsz és humanizmus virágzó székhelye, a magyar irodalom XX. századi megújulásának fészke, Ady és a holnaposok városa. Väsescu ezredes ezeket a tényeket józanul, figyelemmel hallgatta és ítélte meg. Nem vágta a fejemhez, hogy a magyarok évszázadokon keresztül elnyomták és kizsákmányolták az erdélyi románokat és gátolták fejlődésüket. Igaz, közbevetette: „vae victis”, a győztes kénye-kedve szerint bánhat a legyőzöttekkel. „A második világháborúban és most itt, ön is, meg én is a latin szólásmon-

dás gyümölcseit élvezzük” – válaszoltam Văsescu ezredes idézetére. A magyar kormányok az országban élő románokat ugyanabban a bánásmódban részesítették, mint a magyarokat.

Meggyőződésem, hogy Văsescu ezredes értékelése a Hohenzollern-dinasztia szerepéről nem volt szubjektív, és helytálló, miszerint Románia valóban a dinasztianak köszönhetette, hogy a Nyugat bizalmába fogadta és tőkebefektetésekkel segítette fejlődését.

Văsescu ezredes érdekes dolgokat, köztük pletykaízű történeteket mondott el I. Mihály király uralkodásával kapcsolatban. Többek között elmondotta: híres hindu jóvendőmondók megjósolták, hogy I. Mihály király rövidebb-hosszabb megszakításokkal háromszor fog Románia trónján uralkodni. Mint gyermek 1927-től 1930-ig először, ifjúként 1940–1947 között másodszor és harmadszor öregkorában, ami be fog következni. Az első kettőt nem lehet kétségbe vonni, az már történelem volt. Az 1960-as években a harmadik országlás bekövetkezésében kételkedtem. Bár nem tartottam örökkévalónak a kommunista diktatúrát és rendszert – mégis hosszabb életet jósoltam neki, mint amennyit élt. Ha magam nem is hittem, de Văsescu ezredes mint a királyi ház híve, hitte.

Văsescu ezredes az Angol Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól biztos adatokkal rendelkezett arról, hogy az angol politika fő célja az elkövetkezendő évtizedekben a szovjet hatalmi politika visszaszorítása lesz. Azt remélte – mondotta 1960-ban –, hogy a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között kenyértörésre kerül sor. Ebben tévedett. Katona volt, nem politikus. Ő is, mint annyi más, testileg-lelkileg nagyon megtörtén szabadult ki a börtönből 1964-ben.

Harmadik ismerősöm, Samitea kétségbeejtő állapotban tengette életét. Heveny reumatikus fájdalmak gyötörték. Derék- és ízületi fájdalmai miatt már nem tudott járni. Térdei összekucorodtak, görnyedve ült ágyán, minden orvosi kezelés nélkül. F fiatal fegyencek vitték karjukon a fürdőbe is. Craiova

első nyomdászai voltak ősei. A bukaresti török nagykövetségben volt kereskedelmi attasé. Kémkedés vádjával tartóztatták le és ítélték el. Társalgás közben arra kértem, franciául beszéljen, hogy ezáltal is gyakorolhassam a nyelvet. Nyugat-európai és közel-keleti utazásairól beszélt legtöbbit, városokat, műemlékeket, népeket szemléletesen tudott leírni, bemutatni.

Nem mindennapi bepillantást adott a bukaresti román diplomáciai életbe. Szokás volt – mondotta Samitea –, hogy a nyugati országok követségei román állampolgárokat alkalmaztak attasénak. Az államvédelmi hatóságok ezeket a személyeket megfigyelés alatt tartották és különféle gyanúsításokkal kezdték letartóztatni. Ebből botrányok keletkeztek.

A román kommunista kormány fokozatosan kezdett eltávolodni a nyugati képviseletektől. Diplomáciai fogadásokon még meghívás esetén is legfeljebb jelentéktelen személyekkel képviseltette magát. Mint kivételesen különleges botrányos történetet mondotta el a következő: A török kormány nyitásra határozta el magát a román gazdasági és kereskedelmi élet felé. A követség nagy vacsorával egybekötött fogadást szervezett, amelyre a román politikai, gazdasági és kereskedelmi élet legtöbb tagját meghívta. A nagy fogadáson, a meghívás ellenére, román részről senki sem jelent meg. Mit lehetett tenni? A török nagykövet levonta a következtetéseket, s a török diplomaták a követséget kiszolgáló személyzettel elfogyasztották a vacsorát.

A megrendezett botrányos perek következményeként megromlott a viszony a nyugati követségekkel. A román kommunista kormány a pereket megfelelő oknak találta arra, hogy kompromittálja és korlátozza az országban a nyugati diplomaták szabad mozgását. Az ő esete éppen egy ilyen botrányos per volt a sok közül.

Szamosújvárról 1960 nyarán engem Désre szállítottak, hogy mi lett Samitea további sorsa, nem tudom.

Egy nap fél tucat orvost hoztak a cellába. Hirtelen a Zsdanov halála alkalmával rendezett moszkvai kirakatper jutott az eszembe, amikor is hét orvost ítélték súlyos börtönre azzal a váddal, hogy Zsdanovot szándékosan ellenjavallt

kezelésben részesítették s ezzel halálát okozták. Az orvosok elmondták, hogy egy constantai katonakórház majdnem teljes orvostestületét letartóztatták, s ők ennek töredékét képezik. Mendemondák kaptak szárnyra velük kapcsolatban. Hol azt mondták, hogy kémkedésért, hol pedig, hogy nagy mennyiségű gyógyszer elsikkasztásáért vannak elítélve.

Szamosújváron 1962-ben a börtön földszintjén kórházat rendeztek be beteg rabok részére. A kórház orvosgárdáját teljes egészében a constantai katonai kórház letartóztatott orvosaiból állították ki. A sok orvos közül Stere sebészorvos neve maradt meg emlékezetemben.

Szamosújvárról a kis büntetésű rabok munkatelepekre hurcolása állandó volt. Hol a Duna-deltába nádkitermelésre, hol a mocsarak lecsapolására, talajjavító munkálatokra vittek őket. Én, aki a 199-es dekrétum alapján voltam elítélve, azt gondoltam, hogy visszavisznek Pitești-re. Szerencsémre nem ez történt. Nyár közepéig még Szamosújváron tartottak. Annak a megmagyarázására, hogy a büntény szerinti csoportosítás elvének megfelelően nem vittek vissza Pitești-re, egy kis kitérőt kell tennem.

Az 1960-as években a KGST, amelyet a Szovjetunió és Románia javaslatára a hat szocialista ország 1949 januárjában hozott létre, a tagállamok gazdasági politikájának és gazdasági fejlesztésének összhangba hozatala, valamint a tagországok gazdasági adottságainak megfelelő fejlesztése céljából regionális átszervezéseket vett tervbe. Az átszervezés országunkat annyiban érintette, hogy gazdasági és természeti adottságai alapján Romániában elsődlegesen a mezőgazdaság és az agráripár fejlesztését irányozta elő. A javaslatban a románok a nemzeti szuverenitást érintő veszélyt vélték, s elvetették a szovjet tervet. Bizonyítani nem áll módomban, de a börtönből való szabadulásom után olyan hangok is hallatszottak a fenti szovjet-román KGST-összetűzésről, hogy a román kommunista kormány kezdte keresni a nyugati nagyhatalmakkal a

kapcsolatok javításának útjait. Az is hírlett, hogy a Nyugat a román kormánytól a politikai elítéltek szabadlábra helyezését követelte a kapcsolatok javításának előfeltételeként.

A szovjet–román politikai viszonyok illetően alakulása vagy más okok következtében, bizonyosan tudni nem lehet, de tény az, hogy 1960 nyarától, még inkább 1961-től a romániai börtönrendszert újból átszervezték. A börtönökben tüdőszűrő- és általános orvosi vizsgálatokat tartottak. A vizsgálatok eredményének megfelelően fokozatosan változtattak a bánásmódon. Kezdték orvosi kezelésben részesíteni a betegeket. Mostantól a tébécéseknek, a nemzetközi előírások szerint, külön kosztot és gyógykezelést adtak. (Nem állítom, hogy mindenkinek.)

A fegyencek egészségügyi talpraállításánál azonban sokkal fontosabb volt a kommunista diktatúra számára a kémek, hazaárulók és a rendszer megdöntésére szervezkedő összeesküvők politikai meggyőzésének újabb kikémlése. Ennek érdekében a besúgók által szállított adatok feldolgozása céljából megnövelték a börtönben a politikai tisztek számát. Szamosújváron például duplájára. Az informátorok, besúgók munkáját intenzívebbé tették. A fegyenceket és besúgókat a cellákban sűrűbben cserélgették. Elrendelték, hogy más nyelven, mint románul, beszélni tilos.

Dés

Az új börtönprogram keretében a pitești-i nehéz börtönből a fegyenceket 1960 nyarán a dési törvényszéki börtönbe szállították. Ugyanakkor Szamosújvárról engem is, több más nagy büntetésű rabbal, átvittek Désre. Jellemző a fegyencek szállításának módszerére, hogy a Szamosújvár és Dés közötti rövid távolságot megbilincselve, rabszállító vagonban, az álmomástól a börtönig pedig teherautó platóján ülve, erős őrizet mellett tettük meg.

A dési börtön a régi Szolnok-Doboka vármegye törvényszéke mellett a századfordulón épült kétemeletes téglapépület volt a városi park közelében. Egészséges, azok között, amelyekben megfordultam, a legtisztábban karbantartott börtön. Az udvaron a sétálórekesz közepén és a fal mellett gondozott virágágyak voltak, amelyekben különféle virágok virítottak, köztük a nagy levelű, piros virágú kanna (*Canna indica*).

Egyesek azt gondolhatják, valótlanságot írok, hihetetlen, hogy a dési börtönben virágoskertben sétáltatták, levegőztették a fegyenceket. Pedig így igaz. Virágoskertet varázsolni a börtön szabad területén a vezetőségnek nem okozott gondot. Annyi kis büntetésű közbüntényes rab állt rendelkezésére, amennyit kért a dési városi bíróságtól vagy a kolozsvári törvényszéktől. Egyébként a virágoskertet a börtönparancsnokság nem a fegyencek kedvéért létesítette, hanem a maga gyönyörűségére. Ahol a parancsnokság tartózkodott, minden börtönben volt virágoskert. A kommunista-szocialista rendszerben nagy kultusza volt a virágnak. Most is előttem áll Birtók őrmester úr, váltásparancsnok, amint nagy hasával ide-oda tolat hol az udvaron, hol a börtönfolyosón, a cellák előtt, s egy-egy lesőlyukon bekukucskál, közben szemmel tartja a lézengő karbantartó közbüntényeseket és parancsokat osztogat. Szigorú ember volt, egyáltalán nem katonás külsejű, de katonásan oldotta meg a kérdéseket. A barátomat fogfájás gyötörte, s jelentkezett a börtönorvosnál, hogy húzzák ki fájós fogát. Az orvos közölte a barátommal, hogy nincs zsibbasztó injekciója. Birtók őrmester úr nyomban késznek mutatkozott: olyan pofont húz le a barátomnak, hogy attól bizonyosan elzsibbad. Még csak annyi hozzáfűznivalóm van a virágkultuszhoz, az utcák, utak szélén már-már túlzásba vitt virágültetéshez, hogy ebben is a hazug kommunista erkölcsi rendszer képmutatása jutott kifejezésre, legalábbis magam azt láttam benne.

A kötelező motozás lejárta után egy közepes nagyságú cellába osztottak be az első emeleten, hat görög, két román és egy magyar fegyencsel együtt. Nehéz emberek kerültek össze. A görögök állandóan veszekedtek. Soha nem gondoltam, hogy annyira izgágák és összeférhetetlenek egymás között. Az egyik román, Arțareanu, szabadkőműves ügyvéd, beteg volt. A hosszú börtönének s a rendkívül elhanyagolt ágyéksérv-fájdalmak idegeit felmorzsolták. A másik román cellatárs, Mihai, pitești-i fiatal, titóizmusért, jobban mondva hazaárulásért elítélt, minden hájjal megkent oltyán volt. Egy nap váratlanul elvitték a cellából, és szabadlábra helyezték. Rendeződött ugyanis az immár másodszeri politikai konfliktus Románia és Tito Jugoszláviája között. Arțareanuhoz hasonlóan, sok évvel a vállán, ebben a cellában volt Derzsi Sándor, 1945-ben letartóztatott és hazaárulásért 25 évre elítélt, Torda környéki, végtelenül ideges, nyugtalan földműves is. Engem nem sokáig hagytak itt, átvittek ugyancsak az első emeleten egy kis cellába. Itt találkoztam dr. Dobai István csoporttársammal és Bányai Miklós kolozsvári zenetanárral, valamint két román fegyencsel: egy Popescu nevű, idősebb kőolajmérnökkel és egy Păcurar nevű, 20 év körüli bukaresti ifjúval.

A cellában Désen is csak románul beszélhettünk. Nyilván azért, hogy a csak románul beszélő informátorok munkájukat tudják végezni. Persze nem tartottuk be az utasítást. Én erre rá is fizettem, ugyanis a fegyőr egy alkalommal hirtelen kinyitotta a cella ajtaját és rám förmedt: miért beszélek magyarul?! A nevemet feljegyezte, de az is lehet, hogy a besúgó már azelőtt jelentette, hogy magyarul beszélek. Egypár nap múlva, két fegyőrrel, jött Birtók, a szolgálatos tiszt, aki magyar volt, kivittek a cellából, és a földszinten 15 botütést mértek az ülepemre. A verés után megkérdezték, tudom-e, miért kaptam. Én is kérdőleg feleltem: azért, hogy magyarul beszéltem? Igen – volt a válasz –, és ha még előfordul, 25 botütést kapok – mondták.

Désre szállításunk egyik célja – már írtam – a fegyencek politikai meggyőződésének kikémlélése volt. Feltételezésemet a magam példájával igazolom. A kolozsvári fogdában egyik

kihallgatáson 1957-ben megkérdezték, ismerem-e Ungvári Sándort. Úgy hallottam, tanár volt a Református Kollégiumban – válaszoltam –, de nem ismerem. Az ügyre Bukarestben 1959-ben, a tankönyv ankétján is visszatértek. Akkor is azt feleltem, amit Kolozsvárt: nem ismerem. Désen a kis cellában egy nap kihallgatásra vittek és ismét faggatni kezdett egy civil politikai tiszt Ungváriról. Most sem tudtam többet mondani, mint első alkalommal. És a kihallgatás arról győzött meg, hogy az Ungvári-ügy nyitott kérdésként követett engem a börtönben, és csak Désen ejtették el, későbbi kihallgatásaimon ugyanis már nem szerepelt.

A börtönben a rab nemcsak a parancsnokság és az őrség kénye-kedvének van kiszolgáltatva, hanem ilyen-olyan beteges, izgága, üldözési mániában szenvedő, zsarnokoskodó cellatársaknak is. Majdnem ilyen rabok közé kerültem Désen. Ezért örvendtem, amikor ebből a cellából kivettem a lábam. Nem bántam, akárhová visznek. Pedig rosszabb körülmények közé is kerülhettem volna. Nagy termet nem reméltem, nem is tettek nagy terembe, hanem, amint már jeleztem, egy kis cellába osztottak be ötödiknek. A cellában egyik oldalon volt három ágy, a másikon kettő egymás végében és a kis kübli. Úgy emlékszem, még egy szék is volt. Pitești-en egy ekkora cellába tizenöt fegyencet zsúfoltak be.

Amint beléptem, négy némán ülő ember fordította felém tekintetét. Csomagom letettem az üres ágyra, és szemem kisé megerőltetve szétnéztem a félhomályos cellában. A négy közül egy elmosolyodott, felállt, felém közeledett s minden kitörő öröm nélkül üdvözöltük egymást. Ez volt Dobai István csoporttársam. A törvényszéki tárgyalás óta nemhogy nem találkoztunk, de nem is hallottam róla. Életfogytiglani néhez börtönre volt elítélve, amit később huszonöt esztendőre változtattak át. Egyszerre helyeztek szabadlábra 1964-ben. Szemüveg nélküli csont-bőr, sápadt arca, kissé hunyorgó nézése szinte a felismerhetetlenségig megváltoztatta arcki-

fejezését. Rossz hangulatban találtam. Mintha a beletörődés tehetetlen állapota uralkodott volna el rajta. Csak ült az ágya szélén és nézett maga elé. Lassan mozgott, járt, bár természetesen volt a lassú mozgás, de ez beteg emberre vallott. Olyan egyéniség volt, aki meggondoltan cselekszik. Magam sokat gondoltam rá a kihallgatásokkal kapcsolatban, s csak körültekintően kérdezgettem lebukásunk körülményeiről és az anketjáról. Láttam, hogy beteg. Tébécével viaskodik – mondta –, eddig semmilyen kezelésben nem részesítették. Lankadt, nagyon erőtlen volt. A börtönorvos, Alexandrina Balş meg-meglátogatta a cellákban a betegeket. Lelkiismeretesen teljesítette kötelességét. Odakerülésem után nemsokára neki is tébécés kezelést írt elő. Az előírás szerint kapta a PAS-t és Hidrazidot, valamint az étrendben előírt menüt. Az orvosi kezelés mintha a benne szunnyadó remény lángocskáját is éleszteni kezdte volna, fokozatosan elevenebb lett. A tébécés menü nem volt jaj de nagyon kalóriadús, de nagyobb adag volt és zsírosabbban elkészítve, turtoi helyett pedig fél kiló kenyeret adtak. A belügyminisztériumnak a dési börtönbe kirendelt „szeme”, a politikai tiszt vigyázott arra, ne kapja hónapokon át a beteg a tébécés menüt, nehogy túlságosan felerősödjék. Bizonyos idő után elvették, de volt rá példa, hogy vissza is adták.

Bányai Miklóst, úgy emlékszem, a kolozsvári tanítóképzőben ismertem meg mint végzőst a háború után, 1945-ben, amikor jövägettek haza mint megpróbált fiatalok a hadak útjáról. Én már tanár voltam a kolozsvári Magyar Tanítási Nyelvű Tanítóképzőben. Nem tudtam, milyen váddal és kikkel ítélték el, nagy meglepetés volt a börtönbeli találkozás. Azt tudtam, hogy a képesítő vizsga után elvégezte a konzervatóriumot, a zongora szakot, és a Művészeti Minisztériumban a magyar művészeti intézmények vezérigazgatóságán dolgozott. Innen politikai okokból eltávolították. Határozottan művészlélek volt. Nemcsak a zene világában volt otthon, éppen olyan ügyes kezű, fantáziagazdag művészi rajzoló is volt. A közéletből történt eltávolítása után teljesen új foglalkozást választott, ékszerész lett, amihez meg is volt minden adottsága: a nagyszerű rajzkészség és a művészi látásmód, képzelet s a kivite-

lezéshez szükséges ügyes kéz, kitartó munkaszeretet. Talán még sápadtabb és soványabb volt, mint Dobai. Epilepsziában szenvedett, két görcsös rohamának tanúja voltam. A kríziseket a letartóztatás utáni körülmények váltották ki. Tudatában volt kegyetlen betegségének, ezért végtelen önuralommal ült az ágyán vagy sétált. Ha nem szóltak hozzá, ő sem szólt senkihez. Huszonöt évi nehéz börtönre volt elítélve, 1964-ben egyszerre szabadultunk a szamosújvári börtönből.

Popescu idős, kissé hajlott hátú, csendes ember, a Romano–Americana Kőolajipari Rt. alkalmazottja volt. Régi elítélt. Ploiești-en volt tisztviselője a részvénytársaságnak. Beszélgetésünk inkább a régi tisztviselői életre szorítkozott. Elmondotta, hogy a bukaresti központtal kezdetben nehéz volt a telefonösszeköttetés, végül is sikerült a Posta és Távközlési Minisztériumnál engedélyt szerezni egy külön telefonvonal kiépítésére, felhasználva a minisztériumban uralkodó korrupciót. Ezzel megoldódott a kapcsolat a központtal. A vállalatnál – mondotta Popescu – nagyon megbecsülték a tisztviselőket, évenként többször kaptak pénzjutalmat a havi fizetés mellett. A fizetésük egy bizonyos százalékát a részvénytársaság nyugati bankban helyezte el.

A cella legfiatalabb tagja Dumitru Păcurar volt, bukaresti munkásifjú, szőke, frissen elítélt, minden után érdeklődő. Különösen sokat kérdezősködött Erdély felől, a népesedési viszonyokról. Meglepetten tapasztalta, hogy a sétán annyi magyar gyermekzsivajt hall. Felvilágosítottam, hogy Dés lakosságának fele magyar nemzetiségű. Ezzel a négy emberrel éltem együtt néhány hónapig ebben a kis cellában.

A cellaélet elviselése nagy önfegyelmet követel. A rab a cellában nappal csak négy lehetőség között választhat: ülni, sétálni, hallgatni és társalogni. A nagy cellában a felsorolt alternatívák közül több alkalom kínálkozik a társalgásra. Esetleg tudományos kérdésekről beszélgethet, vagy nyelvet

tanulhat. Ebben a kis cellában idegen nyelven társalgó személy nem volt.

Mivel foglaltam el magam? Ha nem társaloghattam értelmes dolgokról, furcsaságok furcsaságaival üttem az eszem.

A gyermek mindig izeg-mozog, fészkelődik. A felnőtt azonban éppen felnőtt voltánál fogva nem mozog annyit, mint a gyermek. Őt az értelem nem hagyja nyugodni: az értelem mindig tevékenykedik. Miért? Mert a környezet állandó kihívást jelent számára.

A cella nagyon sivár, sivatagi, sőt butító, emberellenes környezet. Az értelem ebben az emberellenes miliőben is elfoglalja magát. Mindent megfigyel: a kopott falat, az ajtót, mozaikot, azt a néhány tárgyat, amely a cellában található, a cellába bennrekedt legyet és persze a cellatársakat. Így akarja elűzni azt a rettenetes unalmat, amely egyébként majdnem összeroppantja.

Magam a falon levő penészfoltokba térképeket láttam bele, emberi, állati alakokat, melyek messze elragadtak a fantázia világába. Elmerültem a cella ajtajának mesteri munkájában. Igaz, hogy már átkoztam a kilincs nélküli ajtót. A börtön épületéről, a cella belső kiképzéséről, méreteiről, a nagy rácsos ablakokról – Pitești után gazdag összehasonlítási tapasztalatom volt – eszembe jutottak a múlt század nagy liberális humanista gondolkodói: Deák Ferenc, Eötvös József báró, Trefort Ágost és mások, akik minden alkotásukban, még a börtönök építésében is, érvényesítették az emberséget. A kommunista rendszer, amely a humanizmus legmagasabb fokának minősítette magát, az ablakokra durva zsalugátért szerelt, hogy a fegyencet a népfénytől is megfossza. Hány századot süllyedt vissza a civilizáció a történelem útján a műveletlenségbe?

Amikor az ötággyas kis cellába vittek, már ősz volt. A park fái még nem hullatták el teljesen lombkoronájukat, de a természet már elkezdte álomba merült életét. A cellába is kezdett beköltözni a hideg. Reggelenként, amikor kinéztem az ablakon a zsalu lemezei között, gyakran köd ülte meg a parkot. A lombját vesztett hatalmas nyárfa nyáron át rejtegetett fészkeket mutogatta. Különösen magára vonta figyelmemet

egy nagyobb fészek, amelyet lakója késő őszig, a hó leeséséig nem hagyott el. Ott aludt, reggelként két lábra emelkedett fészkében, hogy a hűvös éjben elzsibbadt, dermedt lábait és szárnyait kinyújtóztassa. Vissza-visszaült a fészekre, majd elrepült.

Megjött a tél. Négy órakor a cellában már sötét van. A napalok nagyon rövidek lettek, de megnőtt a csend, kevesebbet mozogtunk, csak ültünk, ültünk, ültünk a félhomályban.

Ebben a tétlenségben olvasott regényeket kezdtünk elmondani egymás szórakoztatására. Legtöbbször Dobai és jómagam kapcsolódtunk be a szórakoztatásnak ebbe a formájába. Természetesen a műveket csak anyanyelvünkön tudtuk megfelelő szinten, színesen, élvezetesen elmesélni. A két magyarul nem tudó román cellatárs ebből a szórakozásból kimaradt.

Külön meg kell említenem, hogy Dobai nagyon érdekfeszítően tudott regényeket megeleveníteni. Nem feledhetem, több egymást követő estén szórakoztatóan, színesen mesélte Jókai *És mégis mozog a föld* című regényét.

Meghányva-vetve a dolgokat, hogy a két román cellatársammal megízleltessem a modern magyar regényt, elhatároztam: elmondom románul Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényét. Nem sok sikerem volt, bevallom. Mivel én gyengén beszélek románul, nem tudtam árnyaltan leírni a hősöket, és egyáltalán élvezetesen elmesélni a cselekményt.

Beszélgetéseink tárgya ebben a kis cellában történelmi, nyelvészeti, etnográfiai, népköltészeti, népzenei, mezőgazdasági és egyéb rokon tudományok kérdésköréből került ki. Dobai, Bányai és én ezekben a diszciplínákban több-kevesebb ismerettel rendelkezünk. Magam szerettem az új ismereteket közvetítő, gondolatébresztő beszélgetéseket, csendes vitákat.

Dobai jogász volt. A jog pedig a pontos, korrekt, többértelműséget kizáró megfogalmazásokra törekvő diszciplína. A jogi formulákban, törvényekben használt egyértelműségre

való törekvés érvényesült az ő beszédstílusában is. Ezt magam nagyra értékeltem.

Amikor a nyelvészet területén folytattuk társalgásunkat, mindketten saját falunkból hoztuk a helység- és dűlőneveket, a tájszókat s azokat értelmeztük, magyaráztuk mindenféle szempontból. Úgy állt össze egy-egy falu közösségének civilizációja, műveltsége a mi kiegészítésünkkel, mint archeológiai ásatáskor a felszínre került cseréptöredékekből az antik váza vagy cserépkorsó a restaurátor kezében. Ennek folyamán megismertük egymás faluját, azt a tájat, ahonnan származtunk, azt a népi kultúrát, amelyet az ott lakó paraszttársadalom őriz. A nagyobb táj településneveinek, műemlékeinek emlékezetbe idézése egy darab történelem áttekintésével járt együtt. Nem tudom megállni, hogy ne írjam ide Dobai elmondása alapján a következő nyelvészadomát:

A vonaton utazik egy szilágysági paraszt és egy értelmiségi polgár. A „hepehupás vén Szilágyon” átfolyó Kraszna folyó nevét a paraszt Karaszsnának ejti. A tanult polgár kijavítja: „Kraszna” – mondja az atyafinak. Vágtat a vonat dél felé, elér a Berettyót, átmennek a hídon, kinéz a paraszt az ablakon és megszólal: „Na, a Brettyóban is alig van víz.” A tanult polgár nem állja meg, hogy ki ne javítsa ismét a parasztot. „Nem Brettyó, hanem Berettyó.” A paraszt felfortyan: „Hát az előbb azt mondta az úr, Kraszna, nem Karaszna. Hát most miért nem helyes, miért nem jó a Brettyó?” A polgár hallgat. Mit is válaszoljon? A paraszti logika csapdájába esett. A kérdés egyszerű: kétféle észjárás, kétféle nyelvi logika működésével állunk szemben. „Én nem állítom, hogy ahogyan az úr mondta, nem jó, de annak is helyesnek kell lennie, ahogyan mi mondjuk” – mondotta a paraszt.

Amit itt elmondtam, az csak egy csepp abból, amit hónapokon keresztül Dobaival elbeszélgettünk.

Említettem, Bányai konzervatóriumot végzett. Tanárai között olyan kiváló személyiségek voltak, mint Domokos Pál Péter, Nagy István és Márkos Albert. Mindhárom kiváló Kodály-tanítvány, akik megismertették velem a magyar népzene csodálatos világát, Bartók és Kodály kutatásait. Magam

nagyon sok népdalt ismertem és énekeltem is, de teljesen tájékozatlan voltam a népzene rendszerében; nem ismertem kialakulását, nem tudtam, mi az igazi értéke a népek zene-kincsében. Bányaival folytatott beszélgetéseink során sikerült e népi kultúrkinccs mély világába is betekintést szereznem. Népzeneink – mondotta Bányai – ősi, eurázsiai kultúrkinccs, és a XVIII. századig egységesen élt az egész magyar társadalomban. A XVIII. században idegen, nyugati népzenei és klasszikus zenei hatásra kettévált. Az ősi réteg ma már csak a parasztság körében él. Az uralkodó osztályok elpártoltak, illetve a klasszikus zene befogadóivá váltak. Beszélt Bányai népi zenénk fejlődéséről, itt mondotta el, hogy Kodály kutatásai alapján ma háromféle stílust különböztetünk meg: régi stílusú, új stílusú és vegyes stílusú népdalokat, illetve népzeneit.

Folklorisztikai beszélgetéseinket ma is nagy értéknek tartom. Magyarázatait példákkal illusztrálta: csukott szájjal elzummögte a dallamokat, a szöveget ismertem, a dallamot is: például a régi stílusra eldúdolta a *Szivárvány havasán...* kezdetű dalt, még azt is megjegyezte: recitatívójában korális beütést is mutat. Más példa: *Az hol én elmegyek...* Az új stílusra nagyon sok népdalt sorolt fel. Például: *A csitári hegyek alatt...* vagy: *Áll a hajó...*, *Szánt a babám...* stb. Úgy vettem észre, ez a stílus uralja mai népzeneinket. A vegyes stílusúakra már nem emlékszem pontosan, éppen ezért félve írom ide a példát: *Két szál pünkösdi rózsza*. Most tudtam meg, hogy a rokon népek közül a cseremiszek zenéje áll legközelebb struktúrában, pentatóniában a mi népi zenénkhez; hogy a szlovák népzene nagy hatással volt a magyar, és hogy a román népzene nem volt hatással a magyar népzeneire.

Én a népzene világából a népdal szövegkincsét Illyés Gyulának az 1940-es években *Magyarok* című gyűjteményes kötetében megjelent nagyszerű esszéjéből ismertem, de az irodalomból is.

1960 telét és 1961 tavaszát a kis cellában töltöttem. Néztem az átellenben lévő épület gerendázatának végén levő szellőzőlyukakban fészkelő verebeket. A cella ablakának külső könyöklőjére gyakran szórtam turtoimorzását. Télen tömegesen csaltam oda a verebeket. Figyeltem viselkedésüket. Lökdösődtek, csípték egymást a morzsákért. Úgy vettem észre, a nőstény verebek toladóbbak, illetve élelmesebbek még táplálkozás alkalmával is, mint a hímek.

1961 tavaszán, nyár elején végigfigyeltem a költést, a szaporítást. Úgy láttam, a veréb házaspár a szaporodás időszakában együtt marad. A fészek elkészítésétől kezdve a tojások lerakása és a költés idején a hím veréb a nőstényt nem hagyja el. A hím ott tartózkodott a fészek előtt kihúzott dróton, miközben az anya a fészken ült. Csak eszegetni szállt le, de rövid idő múlva vissza is tért. Amikor az anyaveréb kirepült a fészekből szedegetni, azalatt a hím bement a lyukba és ült a fészken. Úgy láttam, hogy a kis verébfiókákat csak az anya etette. Hasonlóképpen az anya tanította meg őket repülni. Miután a verébfiókák a fészekből kirepültek, az anyaverébbel többé nem tértek vissza. Néhány napig elhagyatottan csak a hím röpködött a fészek előtt, amíg a verébanya ismét visszatért otthonába. Három rendet szaporított a kis veréb házaspár 1961 tavaszán-nyarán. Elkaptam egy nagyon fontos mozzanatot a költés idején. Az egyik fióka halva született, láttam, amint a veréb mama élettelen fiókáját a fészekből kivonszolja és a mélybe dobja. Figyeltem a verebek beszédét. Másként csipognak, amikor békésen eszegetnek, másként, amikor csapba verődve röpködnek; a veszélyt nagy hangon kiabálva jelzik, a kisebb veszélyt meg-megismétlődő, egyhangú pergő hanggal. Mindig idegesen elővigyázatosak. Általában nem röpülnek messze, de legtöbbször röptük a hullám mozgásához hasonlatos, szárnyukat fölfelé röpülve nagyon gyorsan csapkodják, hasonlóan a bogarakhoz. Ha kisebb magasságból szállnak le, szét sem terítik a szárnyukat, bukórepüléssel érnek a földre. A verebeket megszerettem. Nagyon kedves madarak, lehet tőlük éberséget, fürgeséget tanulni.

Désen kikezdttek a betegségek. Gyakran fájt a fejem, és gyakori epekrízis fogott el. Általában az árpakása váltotta ki a kríziseket, sajnáltam, mert ez volt a legtáplálóbb étel.

Szokása volt a börtönigazgatónak, hogy váratlanul megjelent egy-egy cellában és szétnézett. 1961 tavaszán – úgy emlékszem, akkor történt – benézett a kitárt ajtón a mi cellánkba is. Körbehordozta tekintetét, megkérdezte, meg vagyunk-e elégedve az étellel, s távozáskor közölte, hogy a Szovjetunió elsőnek küldött embert a világűrbe. Elámultunk a bejelentésen. Miután az ajtót bezárták, kommentálva az eseményt, kissé lesújtva kérdeztük egymás között: hát az USA mit csinál? Az oroszok technikai fölényre tettek volna szert az amerikaiakkal szemben? (Utólag tisztáztam az időpontot: Gagarin 1961. április 12-én repült az űrbe.)

1962-ben, nyár vége felé a kis cellából áthelyeztek a börtön végén levő nagy terembe, amely két egymásra helyezett ágysorral, közöttük tág térközzel humánusabb képet mutatott, mint a pitești-i 8-as terem. Több okból is örvendtem a változásnak. A kis cellában egy idő után éreztem, hogy kezdtünk szellemileg mindhárman kimerülni. Azok a témák, amelyekről beszélni lehetett anélkül, hogy üres szócséplés lenne a beszélgetés, lassan elfogytak. Bizonyos kérdésekről meg a besúgók miatt nem lehetett beszélgetni. De egyébként is minden együttélésnek van olyan hordaléka, amely az emberi kapcsolatokat, viszonyokat megterheli, áporodottá teszi; ha nincs a biztosítószелеphez hasonló, szívet, lelket, elmét tisztító alkalom, robbanás következik be: összeszólalkozás, sértődés stb. Hogy ez ne következék be, az okos rab idejében visszavonul a maga csendjébe, a maga megélt világába, vagy pedig beáll a lélekben a pihentető üresség. Mindezeketől a kellemetlenségektől szabadított meg ez az idejében történt áthelyezés.

Ebből a cellából nem nyílt kilátás a városi parkra. Kellemes volt a nyár vége, de csak a sétálórekeszekből élvezhettük szépségét, úgyszintén az ősz varázsát is. A park tele volt madarakkal és gyermekzsivajjal.

Itt kerültem össze először Komáromy József matematikatanár barátommal és csoporttársammal. Itt ismerkedtem meg Lakatos István hazaárulásért 25 évi kényszermunkára elítélt kolozsvári szociáldemokrata országgyűlési képviselővel, Gárdonyi István, ugyancsak hazaárulásért 25 évi kényszermunkára elítélt temesvári újságíróval. A román elítéltek közül a Romano–Americana Kőolajipari Rt. több mérnöke, tanárok, tanítók, építészek, banktisztviselők, kutatók, minisztériumi vezérigazgatók, hajóskapitányok stb. voltak a cellában. Néhány név: Radu Matic, mérnök, tanult magyarul is, Nenişescu, tanár, költő, Romeo Drăguşin, kereskedelmi hajóskapitány, Petraşevici, lugosi orvos, Soşinschi, nagyszebeni mérnök-tanár, Dinu Brătianu, bukaresti banktisztviselő. Nagy részük idős értelmiségi volt, hosszú börtönévek nyomták vállukat. Türelemmel viselték a börtön megaláztatásait, alig fordult elő összeszólalkozás. Ebből a cellából szállítottak 1963 telén, januárban, Szamosújvárra.

Összetalálkozásunkkor, négy esztendő után, Jóskaival megöleltük és vizsgálva néztük egymást. Testben mindketten megfogyatkoztunk. Nekem tincsekben hullni kezdett a hajam, a homlokom kétszer akkorára nőtt, államon csak a bőr maradt. Jóska telt, kerek arca beesett, megszabadult minden izom-, s ha még volt, zsírfőlöslegétől. „Előnyödre változtál meg” – mondtam tréfásan. Ő a fürdőben vett alaposan szemügyre, s megállapította rólam, hogy a faromon alig van valami izom a hajdani párnából. „Feri bátyám – mert így szólított – nagyon megkarcsúsodtál.” Jókor jött a dési, minden eddiginél kalóriadúsabb koszt. Ha nem is rakódott ránk izomanyag, de szervezetünk kezdett megerősödni.

A Jóskaival való találkozásom és néhány hónapig tartó együttlétem javított a tankönyv-perem után rajtam eluralkodott borús, nyomasztó lelkiállapoton. Jóska fiatalabb, mint én, optimista, derűs, kedélyes beállítottságú volt, ma is az. Ha összeültünk Lakatossal, Gárdonyival, egy-egy viccel elütötte rosszkedvünket, de nem volt kedélytelen egyéniség Lakatos és Gárdonyi sem. Nekem megvolt az okom a komor hangulatra, mert epebántalmaim, az epekrízisekkel járó hányások,

mint valami rémek, ott fészkeltek az agyamban. Étkezés után – különösen a sűrűbeckske árpakása után – előállhatott az epekrízis.

Beszélgéseink során áttekintettük kihallgatásainkat. Jóskát is Uŧiu hallgatta ki. Kíváncsi voltam, mit tud konkrétan lebukásunkról. Nem tudott mondani semmi biztosat, csak fel-tételezéseket. Sokat beszélgettünk jövőnk alakulásának kilá-tásairól. Abban egyetértettünk, hogy Désre való szállításunk pozitív lépés, az alkalmazott börtönrezsím, a bánásmód ve-lünk szemben előkészület valamire. Enyhült a magyarországi forradalom utáni kemény, kegyetlen diktatúra is. Az MNK elnöki tanácsa amnesztiában részesített nagyon sok 1956-ért bebörtönzöttet. Ez kihatással lehet a hazai állapotokra is – gondoltuk.

Ameddig az új cellabeli viszonyokkal megismerkedtem, jobb híján varrással foglaltam el magam.

A gombafertőzött nadrágot Pitești-en hagytam, mikor Bukarestbe vittek. Amikor másodszor Szamosújvárra szál-lítottak, a kapott nadrággal nem voltam megelégedve: rövid volt, csak szárközépig ért, aki előttem viselte, megrövidítette. Elnyűtt is volt, és az én „karcsú” derekamhoz túlságosan bő. A cellában ülőknek kopott, szakadozott fegyencruhát adtak, még csak meg sem foltozták. A jó csíkos ruha a gyárban vagy munkatelepeken dolgozóknak járt. Volt ebben valami méltá-nyosság. Vártam az alkalomra, hogy a nadrág korcát a de-rekamhoz igazítsam, vagy ha lesz egy leírás, mint elviseltet kicseréljem. Ez mind késett. Amit kis cellában nem tehettem meg, ti. azt, hogy magamra igazítsam a nadrágot, elhatároz-tam, hogy a nagy terem egyik legkevésbé ellenőrizhető sar-kában félrehúzódva megteszem, és megvarrogatom rongyos ingem is. Azért mondom: „félrehúzódva”, mert mindezt enge-dély nélkül kellett tennem.

Előrebocsátom, hogy 1958-tól, a börtönlázadástól, a bá-násmód megszigorításától tűt a cellába nem adtak, mindhiába

kértük. Honnan volt mégis varrótű? Elmondom, mert érdekes.

Szamosújváron sétára menet találtam egy négy centiméter hosszú és egy milliméter vastag közönséges drótdarabkát. Ebből készítettem varrótűt. Hegyének kialakítása egyszerűen ment. Addig csiszoltam az ág vasával a drót egyik végét, amíg hegyes lett. A másik végét, ugyancsak csiszolással, kissé ellaposítottam s megformáltam a tű fokát. A nagy munka a tű fokának a kilyukasztása volt. A rab kitartása azonban határtalan. Egy konstancai halásznak volt egy valódi acéltűje. Azzal a tű fokát addig véstem, karcolgattam, ameddig átfűrődött, s a lyukat annyira megnagyítottam, hogy a gyapot cérnaszálát bele lehetett fűzni. Eddig tartott az őseemberi munka, azzal a különbséggel, hogy az őseember az első tűt csontból csinálta.

Hová rejtsem el a tűt, hogy motozáskor ne találják meg? Ez volt a nagy gond. Találtam egy megfelelő helyet a bakancsomban. Motozáskor soha nem akadtak rá. Különben is a finnyás orrú örök a bakancsot nemigen vették kezükbe, nem tapogatták, vizsgálták, legfennebb belerúgtak.

Már írtam, hogy a fegyencnek két inghez volt joga a cellában. Nekem az egyik saját, még otthonról hozott ingem volt, már eléggé foltos. Alig volt olyan része, ahol nem ékeskedett valamilyen fehér vagy színes folt. El voltam telve a foltos inggel, és pusztán becsvágyból újabb és újabb foltokat varrtam rá. Másoknak is volt foltos ingük, de annyi folt senkinek az ingén nem volt, mint az enyémen. A sok foltnak volt praktikus haszna is: az ing vastagabb és melegebb lett. De ezen túl az az ötletem támadt, hogy gyarapítom a foltok számát, ha kell, ha nem, és lehetőleg legyen az ing minél tarkább. Amikor szabdlábra helyeznek, hazaviszem és elhelyezem a múzeumban mint érdekességet. A foltos ingre nagyon vigyáztam, de amikor 1964. július 29-én a szamosújvári börtönből szabdlábra helyeztek, az értékes inget elkobozták.

Lakatossal, Gárdonyival hamar összeboronálódunk. Ismerkedtünk a cella lakóival, ki kicsoda, gyűjtöttük egymástól a káderlaphoz szükséges adatokat.

Négyen mindennap összejöttünk. Ha ketten beszélgetni kezdtek, néhány perc múlva odament a harmadik és a negyedik is. Közös sorsunk és közös anyanyelvünk egymáshoz sodort. Miről társalogtunk? Meghánytuk-vetettük a kiszabadulás, a társadalomba való beilleszkedés, foglalkozásunk folytatásának lehetőségeit. Kíváncsiak voltunk egymás véleményére. Tépelődve festettük magunk elé, ami ezután jöhet és velünk megeshet.

Ha nem beszélgettünk, magam gépiesen lehorgasztott fejvel kezdtem járni fel és alá a cellában. Magamba szálltam, töprengtem: valami hasznos, értékes szellemi munkába kelene kezdeni. Figyeltem, hogy mivel foglalkoznak a cella fegyenc őslakói. Láttam, hogy a fiatalabbak egész nap nyelveket tanulnak, Dinu Brătianu volt a fő nyelvoktató, a nagy politikus Brătianu család egyik mellékágának a tagja, banktisztviselő. Három világnyelvet beszélt: angolt, franciát és németet. A nyelvtanulók csoportban tanultak, egymással társalogtak azon a fokon, amelyre az illető nyelven eljutottak. Volt angol, francia és német csoport.

Jóska barátommal elhatároztuk, hogy mi is elkezdünk nyelvet tanulni, éspedig németül tanulunk. Akadt kitűnő nyelvmester is, Gárdonyi személyében. A bakancs talpára, csajka fenekére vagy szappanra írtuk a szöveget, kifejezéseket, szavakat, mint viasztáblára a hajdani rómaiak. A nyál- és szappankeveréket hárttyavékony rétegben rákentük a bakancs talpára s erre a falról meszet kapartunk, vagy kis textilzacskóba tett dédété-porral behintettük a nyál- és szappanréteget. Így készült a „viasztábla”. Erre stílus helyett hegyes fapálcikával ráírtuk a Gárdonyi által tollba mondott szöveget. Megjegyzem, hogy Gárdonyi nagyon szép, összefüggő szöveget szerkesztett mindig. Az volt a benyomásom, élvezte a rövid, irodalmi szintű, kerek egész, kis karcolatnak is beillő alkotásokat. Mi többször elolvastuk, megtanultuk a szöveget, a szavakat, kifejezéseket és a belőle levonható nyelvtani sza-

bályt. A barátommal egymást hallgattuk ki a szövegből, nagy néha meghallgatott Gárdonyi is, mondatokat formáltunk, csevegünk. A nyelvtanulás Désen állandó foglalatosságunk volt. Jóska még most is idézi az egyik kedves, őszi hangulatú szöveg egy mondattöredékét: „...schebige Krähe kreisten über uns”.

Ki volt Gárdonyi István és milyen körülmények között ismerkedtem meg vele?

Egyik börtönből vagy cellából a másikba való áthelyezés során alkalomadtán a fegyencek elmondják, kikkel voltak együtt. Már Kolozsvárott, a régi törvényszéki fogházban, később Szamosújváron hallottam a Gárdonyi István nevét. Sok jót nem mondtak róla, azt is elengedtem a fülem mellett. Mit ad az Isten? 1962-ben Désen cellatársak lettünk a nagy teremben. Ő és Lakatos István régi lakói voltak a nagy teremnek. Úgy emlékszem, előbb Lakatos Istvánt ismertem meg, s ő közölte velem jelentősegteljesen, hogy a cellában van Gárdonyi István is. Nem ismerem – mondtam. Kevés idő múlva hozzánk jött Gárdonyi. A két személlyel való megismerkedésem egymás után kis időközzel történt. Lakatos régebről ismerte Gárdonyit. Most, amikor szembe kerültem vele és bemutatkoztunk, egy alacsony, sovány, madárképű embert ismertem meg. A bő ruhában az ember valósággal elveszett. Beszéd közben furcsán mozogtak ajkai, hogy érthetően ejtse ki a szavakat, ugyanis csak egyetlen vipla koronával bevont szemfog villogott a szájában. Kissé hajlott volt a háta, s foghíjas lévén, beesett arcú. Nem volt tolakodó, sőt szerény. A többségiek, miért, miért nem, kerülték a vele való beszélgetést. Szívesen leállt társalogni bárkivel. Még csak egy alacsonyabb embert ismertem, mint ő, Szilágyi Árpád geológus egyetemi hallgatót, akit magunk között úgy is emlegettünk: „kicsi Szilágyi”.

Minden fizikai összeesettsége ellenére erős életerő munkált Gárdonyiban. Hatvanéves lehetett, művelt újságíró, a Temesvári Hírlap munkatársa. Anyanyelvi szinten beszélt

németül és perfekt románul is. Temesvár volt a szülővárosa, de évekig élt külföldön, Bécsben, ahol újságíróskodott is. Az újságírás mellett írt esszéket, recenziókat, sőt regényt is. Alaposan ismerte Temesvár történetét, társadalmi életét. Találóa jellemezte ezt a virágzó bánsági várost. Temesvár életében 1918-ig – mondotta –, mint cseppben a tenger, benne volt a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia. Mai divatos kifejezéssel élve, a másságok városa volt, s éppen ebben volt a varázsa. Mint újságíró a szenzációs témákat tűzte tollára. De foglalkoztatta a német nemzetiszocializmus és a fasizmus is. Az Anschluss idején Bécsből hazajött Temesvárra és a háborút ott vészelte át.

A két világháború közötti magyar társadalomban kibontakozott nacionalista, antiszemita politikai megnyilvánulások kapcsán szerzett élményeit regényben akarta megörökíteni, melynek vázlatát kialakította a börtönben és hármunknak be is mutatta. Nagyon meggondoltan beszélt mindig.

1963-ban Szamosújváron ismét találkoztam vele a bútorgyárban. A fényezőkhöz osztották be munkára. Asztallapok grundírozását végezte. Kicsi markába fogta a fényezőlabdát, karját könyökig összemázolva állt a fényezőasztal mellett. Nevetni kezdett, mikor mentem feléje. Engem hamarabb kivezényeltek a gyárba munkára, én már megtanultam a mesterséget. Utolsó fényezését végeztem az asztallapoknak. A grundírozásnál erősen meg kell nyomni a labdát. Erre Gárdonyinak nem volt ereje. Kivettem kezéből a labdát és jó fél órái munkával elvégeztem az alapozást. A vézna Gárdonyinak a fizikai munkához nem volt elég ereje. Még fél normát sem tudott teljesíteni. Valakik mindig kisegítettek. Azt hiszem – visszagondolva a vele töltött időszakra –, rabtársai nacionalista, antiszemita gondolkodását fürkészte. Értékesítette-e észrevételeit? Titok. Ő is 1964-ben szabadult.

A cella négy fala közé zárva a rabnak csak a tűnődés, töprengés, a társalgás, az eszmecsere marad. Magam mint tanár

mindig mást is és többet akartam: nyelvet tanulni, előadásokat hallgatni szakemberek szájából. Persze, a börtönparancsnokság mindenféle szervezett vagy spontán önművelési próbálkozást tiltott.

Írtam, hogy Désen a nagy cellában a fegyencek 90 %-a tanult ember, mondjam: értelmiségi volt. Egy esztendő után úgy tűnt, mintha a szigorú, feszes ellenőrzés lankadt volna. Drăgușin hajóskapitány, cellafőnök leköszönése után az új cellafőnök (nevét elfelejtettem) kezdeményezte előadások tartását. Így került sor néhány előadásra a modern fizika, a talajjavítás, a pszichológia és a nyelvtudomány területéről. Az évek óta minden tudománytól teljesen elzárt értelmiségiek szívesen fogadtak bármilyen tudományos, művészeti kérdéssel való fejtegetést.

Az első előadásokat egy Soșinschi nevű fiatal, alacsony, szőke szebeni elektromérnök tartotta az atomról s az atomkutatásról. Bevallom, én nem sokat tudtam az atomról, a középiskolában tanultakkal maradtam, azzal, amit már a görögök is tudtak, hogy az anyag legkisebb része. Sokat képzelt magáról ez a kis termetű ember. Nemrégén hagyta el az egyetem padjait. Amilyen alacsony, éppen olyan öntelt volt. A fejét magasan hordta, hátratett kézzel sétált mindig, messze nézett el cellatársai feje fölött.

Hogy gondolkozott az ifjú mérnök az emberségről, egymás iránti tiszteletről és a nemzetiségi problémákról? Egy alkalommal összeszólalkozás közben egy sovén rendőrtiszt azt vágta Lakatos országgyűlési képviselőnek a fejéhez: barbár. Arra már nem emlékszem, mit válaszolt Lakatos a sértésre a rendőrtisztnek, de az összeszólalkozás után tovább gyűrűztek a velünk kapcsolatos megjegyzések. Soșinschi is megnyilatkozott egy kézlegyintésig, kifejezésre juttatva ezzel, hogy bennünket, magyarokat, nem kell figyelembe venni. Ki nem állhatta a magyarokat, de még a zsidókat sem. Igaz, nem ismert semmit kultúránkból. Az atomról tartott előadásában a nem szakmabeli hallgatóság számára szemléltetésképp párhuzamot vont a makroszkopikus és a mikroszkopikus világ között, rámutatva arra, hogy a naprendszer bolygóihhoz hason-

lón az atomban részecskék keringenek a mag körüli pályákon. Az atom tehát összetett szerkezettel bíró anyagi részecske, amely vegyileg tovább nem bontható. Az előadásából ez maradt meg. Nekem tetszett és mindenki számára közérthető volt.

Közelebbi beszélgetőviszonyba kerültem Radu Matac bukaresti kőolajipari mérnökkel. Magas, barna, imponáló férfiú volt, akin nem fogott sem az idő, sem a börtön. Pedáns, kulturált viselkedéséből arra következtettem, hogy szerette az eleganciát. A börtönben megtanult magyarul, tűrhetően gagyogott. Előrebocsátom, a magyar nyelv tanulását nem velem kezdte. Velem csak folytatta. Már el tudta mondani magyarul, hogy van egy lánya, aki manöken Bukarest legnagyobb konfekciógyárában. A sétán legtöbbször egymás után lépkedtünk, és rövid tömondatokban csevegtünk a virágokról. Új szót keveset vettünk, annál többet ismételtük a tanultakat. Matac magyar nyelvtanulásán láttam és győződtem meg arról, hogy mennyire nehéz megtanulni a mi nyelvünket egy neolatin artikulációs bázisú egyénnek mesterséges körülmények között.

Börtönből való szabadulásom után egy táncos revüt láttam a televízióban, s a görlok között egy Matac nevű karcsú, magas, barna lányt, aki eszembe juttatta Radu Matac rokonszenves cellatársamat a dési nagy tereméből.

Rendkívüli egyénisége volt a dési nagy teremnek Romeo Drăgușin konstancai kereskedelmi hajóskapitány. Hónapokig tartó együttlétünk alatt, viselkedésének apró vonásait összegyűjtve, egy kivételes képességgel rendelkező ember alakja állt össze bennem, az a hajóskapitány, akiről el tudtam képzelni, hogyan állja a hullámok ostromát a viharzó óceánon. Izmos, magas, telt arcú, deresedő hajú, 45 év körüli férfiú volt. Még a cellában is ruganyosan lépkedett, mintha hajón járna. Egy ideig vállalta a cellafőnökséget, azután lemondott. Könnyebb volt egy hajón parancsnoknak lennie, mint cellafőnöknek – indokolta lépését. Nemigen barátkozott, mindig el-

foglalta magát. Matematikatanár barátomtól például mértant tanult. Kifogyhatatlan volt hajósélményeiből. Szívesen eleve-
nitette fel emlékeit, úti élményeit, valósággal láttatta a tájat,
a kikötőt, az embereket. Leírásából megismertem a Földközi-
tenger kikötőit, Kelet- és Dél-Ázsiát, a Skandináv-félsziget-
tet, Murmanszk és Arhangelszk kikötőit. „Egy telet a Fehér-
tenger váratlan befagyása miatt Arhangelszkben töltöttünk.
Megfordultunk a kikötők bordélyházaiban, előkelő vendég-
lőiben. Miközben a világ minden táján – mondta közbevetve
Drăgușin – a kikötőkben a bordélyházi nők is a szabad keres-
kedelem tárgyai, addig a Szovjetunióban államilag szervezett,
idegen nyelvismerettel rendelkező állami alkalmazottak.”

Mesélte, hogy Oslóba fűrészarút szállított Arhangelszkből.
A kereskedő vendégül látta otthonában, és megmutatta mini-
gyümölcsösét. Különlegességgel akarván neki kedvesked-
ni, egy gyümölcsfához, tessékelt, hogy szakítson, dicsérte,
mennyire aromás gyümölcs. Közönséges besztercei szilva
volt – jegyezte meg Drăgușin –, amire a norvég oly büszke
volt. No persze, ami a Föld egyik sarkában különlegesség, az
a másikon közönséges dolog lehet – gondoltam én is.

Oslót már régen elhagytuk, áthajóztunk a viharos Északi-
tengeren, a La Manche-csatornán, s közelítettünk a Gibraltári-
szoroshoz. Napkelte után keltünk át a keskeny átjárón, csodá-
latos volt a napfényben a sziklákra épített város. Igaz, csak
madártávlatból láthattuk, a terv szerint Marseille-be köthet-
tünk ki.

Láttam, hogy gondolkozik, mivel is folytassa a sok ha-
jósélmény közül. Már Marseille kikötőjéhez közelítettünk. A
hajó legénysége és minden alkalmazottja felszabadultan vár-
ta a kapitány parancsát a kikötői tartózkodás idejére. Romică
szívét valami melegség, gyöngédség fogta el. S mondotta
is, hogy egy 18–20 éves, barna, kövérkés zsidó lány jutott
eszébe, akinek családját a nácik kiirtották. Európából ki akart
vándorolni Izraelbe. Megtudta, hogy a román hajó Tel Avivba
megy. Kérte, könyörgött, hogy vegye fel a hajóra. Kockázatos
volt – jegyezte meg Romică. Előbb visszautasította, de végül
is engedett és felvette. A baja akkor gyűlt meg a lánnyal, ami-

kor Tel Avivban partra kellett tenni. Látva a komfort nélküli lágert, a nagyon szegény állapotokat – még az 1950-es évek elején vagyunk –, a lány nem akart ottmaradni. Visszament a hajóra. Ismét könyörgésre fogta, sírt, hagyja a hajón. Erről azonban szó sem lehetett. Átérezte ő is a lány sorsát, de nem tehetett mást. Visszavezette a táborba és kérte, ne engedjék ki, amíg a hajó el nem hagyja a kikötőt.

Máskor leírt a Földközi-tenger keleti medencéjében egy több napig tartó vihart. Olyan nagy veszélyben voltak, hogy a hajót az oldalára fordulás fenyegette. Ahogy ő fejezte ki magát, majdnem 45° alá kerültek. A viharban ugyanis a hajót mindig orral merőlegesen, szembe kell fordítani a hullámokkal.

Elbeszélése során meggyőzően ecsetelte az egyiptomiak angolgyűlöletét a függetlenség kivívása előtt, a Szezi-csatorna birtoklásáért folytatott harcban. Angolt a vendéglőkben az egyiptomi pincérek nem szolgáltattak ki, szállodákban nem nyitottak ajtót, járműveken elfordultak tőlük stb.

Kolozsvári magányomban később többször is megjelent emlékezetemben Romeo Drăgușin. Remek ember, kitűnő hajóskapitány volt. Mesélte, hogy egy válságos helyzetben az egyik fellázadt matrózt leütötte, és fogdába zárta a legközelebbi kikötőig. Csodálkoztam ezen. Világlátottsága, saját tengerész embersége fölébe emelte minden elfogultságnak. Ha nem bukik le – mondotta –, az angol Szezi Csatorna Társasághoz szerződött volna pilótának.

Désen a nagy teremben Radu Matac és Dinu Brătianu biztatásának engedve én is tartottam három előadást: kettőt az eurázsiai nyelvek rendszerezéséről, és egyszer beszéltem a magyar „vendég” és a román „venetic” (jövevény) szavak etimológiájáról és szociológiai összefüggéséről, értelmezéséről. Brătianu az előadás után többször faggatott a két nyelv – a magyar és a román – egymásra gyakorolt hatásáról. Hát itt óriási terem nyílt a beszélgetésekre, amit történelmi vonatkozásokkal is aláhúztam.

Amikor a cellában sétával úztem el az unalmat, Ștefan Nenițescu, ez a törékeny, beteges bukaresti idős tanár többször kért, hogy üljek le az ágyára. Ő ugyanis legtöbbit ágyá-

ban feküdt vagy felkucorodva ült. Ilyenkor, hogy unalmát elűzze, mindig magyar nyelvi és irodalmi kérdésekről, a magyar verstanról érdeklődött. Rendkívül nehéz volt a beszélgetés, egyrészt azért, mert nem tudott magyarul, másrészt azért, mert ami keveset a magyar irodalomból ismert, azt másod-harmadkézből szerezte, s jórészt XIX. századi művek voltak. Petőfi, Arany, Jókai nevét hallotta, de nem olvasott tőlük semmit. Nem olvasta Ady román fordításait sem. Az irodalomból egyedül *Az ember tragédiáját* olvasta, Goga fordításában.

Honnan vette, honnan nem, de azt állította, hogy a magyar nyelv olyan erős német nyelvi hatás alá került a századok folyamán, hogy elveszítette „állítólagos” finnugor jellegét és a XIX. században éppen a német nyelv intenzív hatására ugrásszerűen fejlődött, terebélyesedett s válhatott nemzeti nyelvvé. Herdert ismerte, Herdernek azt a megállapítását, hogy a magyar nép az európai kereszténység védelméért folytatott harcok lezáródásával betöltötte hivatását, és el fog tűnni, s vele egyetemben a magyar kultúra is, amely lényegében a német kultúra másolása. Azt is megkockáztatta, hogy a magyar gondolkodás azonos a német gondolkodásmóddal. Bosszankodtam is, meg kacagtam is. Íme, gondoltam magamban, milyen ismeretek, ítéletek fészkelnek művelt emberek agyában, ha nem tiszta forrásból szerzik azokat, vagy egyáltalán nem tájékozódnak. Vajon hogyan vélekedik a magyar tanult réteg a román kultúráról (eltekintve az erdélyiektől), mit ismer belőle, nem ugyanolyan hiányos és torz-e, mint amit Nenițescu felmutat? – tettem fel magamnak a kérdést többszöri beszélgetés után. Abban nem kételkedtem, hogy a népek, nemzetek kölcsönös megbecsüléséhez föltétlenül szükség van a kultúrártékek ismeretére. De itt eggyel tovább léptem. A békés egymás mellett éléshez nem elegendő az emberi szabadság, az emberi méltóság kölcsönös tisztelete.

Messze, nagyon messze elcsapongott a képzeletem, hiszem magam is e szövevényes kérdés rossz gyakorlatának vagyok az áldozata.

Nenițescu művelt ember volt, és mégis inkább negatív kép élt benne rólunk. Az első válaszom az elmondottakra ez

volt: remélem, a magyar nép Közép-Duna-medencei jelenléte meggyőzte arról, hogy Herdernek nem volt és nincs igaza. Az az állítás, hogy mi magyarok a német kultúra másolói lennénk, nem igaz. Nem tagadjuk, legtöbbet a német kultúrából tanultunk, Goethe, Schiller, Lessing műveit még életükben lefordították magyar nyelvre és olvasták, de tanultunk a francia, angol és olasz kultúrából is. Éppen ez tesz minket a nyugati kultúra egyik kelet-közép-európai letéteményesévé.

Nenițescu, amikor egymagában feküdt, szonettekét költött. Többet elmondott nekem is, kétszer-háromszor elismételte, hogy hézagossal tudásommal teljesen megértsem. Azt is mondhatnám, nagy kielégülést jelentett neki a szonettek írása. Börtönélményeket, az otthon emlékeit és filozófiai kérdésekről való tünődéseit fejezte ki a verseiben. Így került sor a magyar szonettirodalomra. Én Babitsot, Szabó Lőrincet, József Attilát említettem, s innen ugrottunk át a magyar verselésre. Mit tegyek, hogy érzékeltessem vele a magyar verset? Mondtam, hunyja be a szemét és csak a zenét figyelje, egyfajta zeneiségre koncentráljon. Elkezdtem mondani:

*Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet,
És csak az ész, csak az ész, az tudja a szív röpülését.*

Abban a pillanatban rávágta: hexameter. Idéztem Vörösmartytól, Berzsenyitől, Kölcseytől, s mondtam, hogy a klasszikus verselés meghódította a magyar költőket.

Megkísértem a magyaros verselést is megmagyarázni, de ezt már egy magyar vers, Petőfi *Füstbe ment* tervével szemléltettem és a vers román fordításával. Persze nem tökéletesen, de sikerült a magyaros ütemet érzékeltetnem:

*Toată calea cătr' acasă
Într'un gând am petrecut-o
Ce să-i zic eu mamei scumpe
Ce de mult n-am mai văzut-o.*
(Ford. Șt. O. Iosif)

Még elmondtam Nenițescunak Petre Dulfu fordításában Petőfi *Távolból* című versét. Mindkét költeményt harmadik elemiben magoltatta volt be magyarul, románul drága jó tanítóm, Mátyás Gyula.

Lakatos István nevével először 1944 őszén, az ún. Észak-Erdélyi Köztársaság idején találkoztam: a kolozsvári munkásság egyik népszerű szakszervezeti vezetője volt, a Szociáldemokrata Párt Kolozsváron, előbb hetenként, majd naponként megjelenő Erdély című lapjának főszerkesztője. Bátor hangú cikkeit a demokráciáért és a nemzetiségek jogegyenlőségéért érdeklődéssel olvastam. Elnöke volt a romániai Szociáldemokrata Párt magyar tagozatának. Az RKP és az SZDP fúziójával nem értett egyet. Később hallottam, hogy 1950-ben a Márton Áron-perben őt is letartóztatták és hazatérésért 25 évi kényszermunkára ítélték.

Személyesen a dési börtönben ismertem meg 1962-ben. Középmagas, szőke, kissé tatár arcú ember volt, foglalkozására nézve nyomdász. A kalotaszegi Sárvásáron született. 1929-től 1940-ig Bukarestben dolgozott. Ismeretségbe került Titel Petrescuval, Ștefan Voiteckel, Lothar Rădăceanuval és más szociáldemokrata vezetőkkel. 1940-ben visszatért Kolozsvárra és itt élte át a háború éveit.

Olvastott, autodidakta munkásmozgalmi értelmiségit ismertem meg benne. Amikor Désen a nagy teremben összekevertünk, a 11 évi börtönről csak a sápadtság árulkodott, egyébként jó egészségnek örvendett. Aggódva emlegette középiskolás lányát. Hová sodródik kellő szülői támogatás nélkül?

Hű maradt a szociáldemokrácia eszméihez. Mindig éles határt vont a kommunisták – akiket bolsiknak gúnyolt – és a szociáldemokraták között. Aprólékosan beszámolt a több mint 3000 kolozsvári magyar 1944. őszi elhurcolásáról, a négy és fél hónapig tartó Észak-Erdélyi Köztársaság működéséről, a Sztálin–Groza levélváltásig, arról, hogyan szervezték meg a gazdasági, társadalmi, kulturális életet demokratikus szellem-

ben, biztosítva Észak-Erdély minden népének, magyarnak, románnak, szásznak az autonómiát. A vezető szerepet a szociáldemokraták játszották, a szaktanácsal az élen – mondotta Lakatos.

Több évtizedes szociáldemokrata küzdelmeinek elismeréseként 1946-ban országgyűlési képviselővé választották. Nagy érdeme volt az első parlamenti ülés, a „győztes” munkásosztály hatalomra jutása.

Nem kell emlékezőtehetségemet megerőltetnem, hogy magam elé idézzem őt a dési börtön nagy termében. A cella mélyén áll, nyújtózkodik, zsibbadt tagjait megfeszítve kinyújtja, behajlítja. Egyenes tartású, a hosszú börtönének, a zárt cellaélet fehérre szíttá arcát. Olykor-olykor inkább hallgat és figyel a fegyencársait, mintsem bárkivel társalogna, vitázna. Amikor beszél, bármilyen kérdéstről, érezni lehet: szavaiban az eleven élet lüktet. Nem bocsátkozik elméleti fejtegetésekbe, mindig a gyakorlatot nézi. Egyéniségét inkább érzelmi motívumok uralják, de gondosan vigyáz arra, hogy ne kerekedjenek a ráció fölé az érzelmek, a szenvedélyek. Emberi méltóságát, melybe beletartozott társadalmi rangja, országgyűlési képviselő volta is, nem kockáztatta, de ha megsértették, méltóképpen vágott vissza a támadónak.

Két kérdésben nem alkudott: osztályának követelte a szociális igazságot, népének pedig a demokratikus jogok teljességét. Más út nincs sem a társadalmi béke biztosítására, sem az országban élő népek, nemzetiségek együttélésére – mondta.

A cellaélet mindennapi kérdéseiről folytatott beszélgetéseinken kívül sokat tárgyaltunk történelmi problémákról, de elmeséltünk regényeket is. Emberi és erkölcsi lényének megismeréséhez a legtöbb adatot, megállapítást ő maga szálította Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényének elmondásakor. A nagy mesélők hömpölygő stílusában fűzte a regény történetének szálait, hogy életre keltse Zétát és Emökét. Részletezően rajzolgatta Emőke karcsú alakját, miként jár föl-le a királyi palotában, a szobában a királynő előtt. Megáll és nagy, nyílt kék szemét bámulva Zétára mereszti, aki magyarázza neki és mutatja, hogy viselik a hajukat, ho-

gyan öltözködnek a lányok Görögországban. Milyen ifjúkori élmények munkálnak a mesélő lelkében és törnek felszínre Emőke megrajzolásában?

De még inkább elgondolkoztató volt számomra Zéta, akit talán még nagyobb szeretettel és egy magasabb rendű emberség jegyében keltett életre. Felszabadított, okos rabszolga. Ő már szabad ember és mégis szolgálja Priszkosz rétort. Emőke nem érti. Szabad ember és mégis szolgálja urát. Zéta felvilágosítja Emőkét: ő urát szeretetből szolgálja. Ő valóban rabszolga volt és ura visszaadta szabadságát. Felszabadította. Ezek a regényrészek Lakatos meséjében hangsúlyt kaptak, s olyan zsilipeket nyitottak meg, melyben benne van az autodidakta szociáldemokrata Lakatos emberi és politikai meggyőződésének motívuma.

Bajtársi magatartása velem szemben is megnyilatkozott. Súlyos epekríziseim alkalmával reggeli kenyéradagját néhányszor elcserélte turtoijal, amit különben Jóska barátom is megtett. Kitűnő egészségnek örvendett. Tréfásan mondta: „A patkószeget is megemésztí a gyomrom, csak készítsék meg.”

A nyelvtanulás és a tudományos kérdésekről folytatott tárgyalás mellett nem hagytam fel a tanult költemények ismételtetésével. „Írt szépségből” csak a költészetet tudtam magammal vinni a börtönbe. Minden költőnkől tudtam verset könyv nélkül, egyiktől többet, másiktól kevesebbet, még idegen költőktől is: román, francia, német költőktől, ha nem egész költeményt, akkor idézetet. Mondogattam a verseket, természetesen a hangulatomnak megfelelően. Nem kellett erőltetnem a memóriám. Tömegével tolakodtak az idézetek a nyelvemre. Álljon itt egy Tóth Árpád versidézet, amely nagyon kifejezte akkori életérzésem:

*Az Öröm illan, ints neki,
Még visszavillan szép szeme,*

*Lágy hangja halkuló zene,
S lebbenek szőke tincsei.*

Megtapadt a tudatomban, megmakacsolta magát, ott vesztegelt, már-már értelem nélkül ismételtetem. Költői képek: metaforák, szimbólumok, hasonlatok, különös jelzős szók kerültek reflektorfénybe, ízlelgettem, elemeztem, megidéztem a mögöttük meghúzódó valóságot, s hányszor kellett meggyőződnöm, hogy a kép többet mond, gazdagabb, mint a valóság. A költemény vagy az idézet lekötött, sőt szárnyat adott, a lehangoló, gyűlölt börtönkörnyezetből kiléptem, kitágult körülöttem a világ. Játszottam az idézetekkel.

A költők közül sokszor mondogattam magamban Áprily verseit is. Tizenkét költeményét könyv nélkül tudtam és sok-sok idézetet. Kissé Áprily-rajongó voltam. Hogy miért kedveltem őt? Egyszerű a válasz. A börtön falai közül a költemények elragadtak, ki a természetbe, amely egy kicsit Kolozsvár közvetlen környékét is jelentette. Engedély nélkül végigbarangoltam azokat az erdőket, völgyeket, patakokat, forrásokat, ösvényeket, amelyeket kirándulásaimon bejártam, „szememben megálltak”, lelkembe vésődtek. Görcsoldó vigasztalás volt minden költemény. Áprily költészete számomra Erdély volt, minden természeti szépségével s mindazzal, amit ölében ringat.

Letartóztatásom előtt sokat jártam kirándulni Kolozsvár környékén. Vámszer Gézával, Brüll Manóval, Tulogy Jánossal, Szabó T. Attilával, Demény Dezsővel és Vámszer egyetemi hallgató lányával, Mártával kezdtük közvetlenül a háború után a túrákat a Bükkbe, aztán a Túri- és a Tordai-hasadékba. Egy idő után a csapat szétszéledt több ok miatt, és magam is középiskolai tanárként a diákjaimmal mentem kirándulni. Ha egyedül mentem, egy kis papírra leírtam azt az Áprily-költeményt, amelyet éppen annak az évszagnak és hangulatomnak megfelelően kiválasztottam, s útközben, pihenéskor el-elolvastam.

Még valami hozzájárult a költemények tanulásához. Demény Dezsővel rendszeresen olvastunk verseket és meg is

beszéltük, természetesen elsősorban a frissen megjelent költeményeket. Voltak alkalmak, amikor egy pohár bor mellett vele, Árkossy Sándorral és Székely Jóskával versmondásra került sor. Mindig el kellett mondanom az *Októberi sétát*, a megdöbbenően szép Áprily-költeményt, az *Antigonét* és a *Kolozsvári éjjelt*. Mondtam más költőktől is verset, nem szavaltam, csak mondtam.

Az Áprily-költemények közül megoldhatatlan kérdést jelentett az *Antigoné*, de minden megoldhatatlansága ellenére a lelkem rezonált minden sorára. Pesszimista költeménynek tartottam. A kérdésre aztán Áprilyval való személyes találkozásomkor kaptam meg a feleletet.

1963-ban a szamosújvári börtönben együtt fényeztem a bútorgyárban Szegedi Reinerrel, egy 20 év körüli, közepmagas, szőke szászvárosi szász fiúval. Kitűnően fényezett. Beszélgetés közben a költészetre terelődött a szó.

– Van nekem egy költő nagybátyám – mondta Reiner.

– Kicsoda? Hogy hívják? – kérdeztem.

– Áprily Lajos – felelte.

– Áprily magának nagybátyja? Tudja, hogy Áprily a jelenkori magyar irodalom egyik nagy költője? Nekem pedig kedvenc költőm.

– Szégyen, de én nem ismerem egyetlen versét sem – így Reiner.

Magyar családneve ellenére német volt, középiskolai tanulmányait német iskolában végezte. Azért volt elítélve, mert többedmagával szervezkedett, hogy kitelepüljenek a Német Szövetségi Köztársaságba. Elmondtam neki Áprily több költeményét, két rövid verset meg is tanult. Megígérte, hogy ki szabadulásunk után – ha a sors és jószerencse úgy hozza –, amikor Budapestről Kolozsvárra jön a nagybátyja, megismer tet vele.

1965-ben, szabadlára helyezésem után egy évre került sor a találkozásra kedvenc költőmmel. Munka nélkül csellengtem az utcán nyár végén, s a Főtéren szembe mentem Szegedivel. Ő azért jött Kolozsvárra, hogy beiratkozzék a teológiára. Üdvözöltük egymást, s újságolta, hogy Kolozsvárra érkezett

Áprily. Dr. Nagy Jenőéknél van megszállva a Király utcában. Nagyszerű – mondtam. Másnap délutánra Reiner meg is állapodott nagybátyjával, hogy fogadjon.

A megbeszélte időben elmentem dr. Nagy Jenőékhez. Csengetésemre a felesége nyitott ajtót és a Jenő dolgozószobájába vezetett be. Alig ültem le, belépett egy magas, ősz hajú, inkább szőke, hosszúkás képű, rendkívül komoly, sudár férfiú, az öregség, ráncaival az arcán. Olyan volt, mint egyik idősebb kori fényképén, amint néz, fürkészi a messzeséget. Felálltam, feléje léptem, meghajoltam és bemutatkoztam. Csontos, meleg kezével megszorította kezem és megölelt. Könnyedén mozgott.

– Foglalj helyet – mondta, amit én köszönettel elfogadtam. Ő az íróasztal mögé ült. Jólesett a tegezés. Tele voltam szorongással, hogy is fog elindulni a beszélgetés. De a szorongásom csakhamar feloldódott.

– Mondja Reiner – törte meg a csendet Áprily –, hogy együtt voltatok a szamosújvári börtönben. – Mintha mosolygott volna a szája szögletében, de valójában nem mosolygott.

– Két költeményemet megtanítottad neki – mondotta.

Ezzel a beszélgetés természetesen a börtönre terelődött. Miről is szólhattam volna akkor? Elmondtam röviden, milyen börtönökben fordultam meg, hány évet raboltak el életemből. Ő alig kérdezett, csak figyelt, talán arra gondolt, kellemetlen lehet nekem a börtönről beszélni.

– Hozzátartozóiddal levelezhettél-e? – kérdezte.

– Csak hat év után – mondtam –, akkor is megadott szöveget írhattam a levelezőlapra.

Rajtam még jól látszottak a hét szűk esztendő nyomai.

– Kolozsvárra való visszatérésem után a *Kolozsvári éjjel* című költeményben megfogalmazott életérzés megjelent bennem is – mondtam. Idézni kezdtem: „*Nem ismer rám a régi város, a régi hold.*” Elmondtam a költeményt és a *Kolozsvári éjjel* című versről kezdtem kérdezni.

– Miért lett a „kedves Kolozsvár” egyszerre oly idegen? – kérdeztem.

– Valóságos természeti csapásként ért az első világháború

utáni változás – válaszolta. – Teljesen idegen volt a váratlanul beköszöntött új világ. Nagyon nehéz volt megbarátkoznom az új hatalommal. De közrejátszott a tizenöt esztendeig tartó távollét is: a külföldi utak és Enyed.

A háború országokat romba döntő pusztításait látta az új elrendezésben. Évekig fájdalom és magány kerítette hatalmába. Lassan azonban megtalálta Erdély bérceiben, erdeiben, vi-zeiben, a madarak énekében, a virágok színeiben, a farkasok üvöltésében és a harkály sikolyában a magányát étellel kitöltő világot – mondotta. – Család, jóbarátok, kedves tanítványok mellett a társaságot a természet jelentette.

A börtönben – mint említettem – Áprily versei közül legtöbbet foglalkoztatott az *Antigoné*. Halkan, alig hallhatóan sokszor mormoltam:

*Mit is keresnének árva-ketten,
hol égisz ér a gyűlölet?
Én gyűlöletre nem születtem
és itt szeretni nem lehet;
s az őszöm átka, haj, suhogva
végigsüvölt a sorsomon –
Sötét az Acheron homokja:
itt meg kell halni, Haimonom.*

Honnan ez a lemondás, halálba torkolló reményvesztettség, a halál előtt való megadás? – töprengtem magamban. Foglalkoztatott engem is a halál, de csak mint az élet törvénye, amely alól senki sem kivétel. Végül is arra az eredményre jutottam, Antigonéval együtt Áprily maga mondja: „*Itt meg kell halni, Haimonom.*” És ez nem szerepjátszás.

Antigoné-Áprily a társadalomban dühöngő gyűlölettel és az istenek által a családra mért átokkal, a sorssal motiválja a halál előtt való megadását. Mindkettő kikerülhetetlen. Mondogatás közben én humanistaként közelítettem a költeményhez, töprengtem gondolataim, életfilozófiai üzenetén, de nem mint hívő ember. Így alakult ki az én téves felfogásom

a költemény eszmeiségéről, vagyis hogy jövőjében nem bizó pesszimista ember életérzésének ad hangot Áprily.

Miután a költemény refrénjét elmondtam, megkérdeztem – igaz, félve –, mi az igazság: pesszimista vagy fatalista életfilozófia fejeződik-e ki a költeményben? Jóformán be sem fejeztem a kérdést, amikor a költő felemelte a kezét és ezt mondta: A hívő embernek Istentől még a tört is el kell fogadnia. Híten ő az Isten előtt való feltétlen meghajlást értette. E mondatba sűrített állásfoglalását jól megjegyeztem, azután is többször emlékezetembe idéztem. Minden addigi töprengésemet szétzúzta e mondattal, de abban a pillanatban a második mondat felnyitotta szemem, hogy meglássam az eleve elrendelés gondolatát a költő istenhitében. Sok mindenről beszélgettünk még, ami messze vezetne, ha itt felidézném.

A hetvenes évek végén kezembe került Vita Zsigmond értékes monográfiája, *Áprily Lajos. Az ember és a költő* (1972-ben a Kriterion kiadásában jelent meg), amelyben olvastam Vita részletes magyarázatát a költő kálvinizmusáról, hívő ember voltáról. Vita a 180. oldalon a következőket írja: „Az évek során mindinkább elmélyült és egyéni jellegzetes vonásokat kapott Áprily protestáns vallásossága... Kálvinnak különösképpen két gondolata ragadta meg:

*eleve elrendelés az egyik
s megváltó arcú társa: kegyelem.*
(Kálvin. 1935)

Áprily a lelki megtisztulás és az erkölcsi törvények útját kereste. Kétségtelen, hogy számára az eleve elrendeltetés vált igazán élő, életét és költészetének jellemző vonásait is meghatározó gondolattá. Ezt összeolvasztotta a görög Végzet vagy a Sors gondolatával, és Antigonében látta meg ennek az eleve elrendelt, csak az Isten parancsát követő életnek a példáját.

Valaki azt kérdezhetné, miképpen lehet az, hogy nem az imádság, a Biblia, a zsoltárok, az antifónák, egyházi himnuszok zsongtak lelkemben. Annak csak azt válaszolhatom: költemény és imádság között nagyon kicsi a távolság. Áprily

költeményei és az imádság között még kisebb. De erről most ne emlékezzem.

Azzal zárom visszaemlékezésemnek ezt az epizódját, hogy ez a találkozás életem egyik legfelemelőbb élménye maradt.

A cellában napjainkat négy csupasz fal közé bezárva töltöttük, ahova nem sütött be soha a nap. Dés, az új körülmények kezdték ébresztgetni sóvárgásunkat a szabad élet után. Bár az egyenruhába bújtatott embertelenség lankadatlanul üzte velünk szeszélyes játékát, de talán nem az erőszakszervek egyéni kedvtelése szerint. Az önkényeskedést mintha korlátok közé szorították volna. Ha szabálysértés esetén a rabbal szemben büntetésként a verést alkalmazták, akkor azt törvényes keretek betartásával tették, a jegyzőkönyvi formáságokat betartva. Persze, nem állítom, hogy a hivatalos formáságokat mindig betartották. Szegény Venczel professzornak, alig hogy leszállt a dubából, egy nagy pofont húzott le az őr, mert a fáradságtól elcsigázva leült. Az ismerősök közül Désen még megverték Komáromy Józsefet és Sändel Teodoreanut, ezekről tudok, Bereczki András csoporttársamat pedig bilincsbe verve egyheti elkülönítőbe zárták. Az elkülönítőbe zárást akkoriban már az orvosnak is aláírásával jóvá kellett hagynia. Nagy szó.

Ebben a cellában epefájdalmaim elég sűrűn jelentkeztek és hányásokkal kísért kríziseim nagyon gyötörtek. A börtön orvososa fájdalmaim csillapítására többször adott orvosságot, mint nem. Az orvosnő – akiről már korábban említést tettem – 35 év körüli, molett, ápolt külsejű hölgy volt, neve, Alexandrina Balş, úgy emlékszem, egy történelmi szerepet játszó nagy román bojár család nevével volt azonos. Hetenként látogatta a cellákat a napos tiszt kíséretében, s mindig megkérdezte, nincs-e valakinek bélférge. Az orvosi kezelés, a bánásmód törvényes keretek között tartása, az a tény, hogy az erőszakszervek nem önkényeskedhettek kedvtelésük szerint, halvány jelét mutatta a változásnak.

Egy nap a Romano–Americana Kőolajipari Rt.-től letartóztatott mérnökök közül többet megborotváltak, felöltöztették őket fekete ruhába, kivitték a cellából és lefényképezték. Megindult a találgatás, mi célból. Persze, nemsokára kiderült, miért. Az a nyugati bank, ahol az illetők fizetésének egy része letétbe volt helyezve, igazolást kért róluk s ahhoz kellett a fénykép. A rab természetesen minden váratlan, rendkívüli körülményt felértékel és a szabadulással hoz kapcsolatba. Így volt a fényképezéssel is. Nem történt semmi változás a lefényképezettekkel sem, ottmaradtak továbbra is a cellában.

Ezzel szemben elindult a még munkaképes fegyencek között a tervezgetés. Ki mihez kezd, ha kiszabadul a börtönből, miből fog egzisztenciát teremteni? A nyugati nyelveket beszélők arra gondoltak, hogy nyelvórákat adnak, a mérnökök régi foglalkozásukat folytatják. Csak a tanárok, újságírók, bírák és katonatisztek gondoltak foglalkozásváltoztatásra. Ugyanis a kommunista törvények szerint Romániában börtönviselt egyén olyan funkciót nem tölthetett be, ahol az állami méltóságot kellett képviselni. A felsoroltak ilyen funkcióknak voltak minősítve. Az egyik újságírót, emlékszem, kivitték munkára a börtön bútorgyárába és a karbantartásnál megtanult hegeszteni.

Szinte érthetetlen furcsaságok is történtek a börtönben. Voltak tisztai csoportok, amelyek a szabályzat szerint az előléptetéseket a börtönben is megtartották, és az új rangnak megfelelően tisztelték és szólították egymást. Egy bukaresti örmény származású textilgyáros már megkezdte a rendruhaszövetek osztogatását a neki tett szolgálatok fejében. Az is igaz, hogy a gondolkodó emberek és az egyszerűbb rabok is mosolyogva nézték ezeket a ferde kinövéseket.

Ebben a teremben, ahol viszonylag nem volt zsúfoltság, mint Pitești vagy Szamosújvár celláiban, jobban megfigyelhettem az embereket. Ha végignéztem, olybá tűnt, mintha mindenki a világűr más-más planétájáról szállt volna le, s itt adtak volna találkát egymásnak. Egy testileg-lelkileg deformált emberhalmazt láttam. Ha mindenki az ágyán ült, inkább egy különös panoptikumhoz hasonlított a nagy cella, mint

egészséges emberek közös nagy lakószobájához. Sápadt, sovány, borostás arcú, de különben egészséges emberek között szép számmal voltak megrokkant testű fegyencek: bottal járó, sánta, szürke hályog miatt csökkent látású mérnök, erős reumás bántalmái miatt járni alig tudó vagy ágyhoz szegzett, ugyancsak heveny reumában szenvedő beteg, beesett arcú, rágni már alig tudó, foghíjas aggastyán, nem beszélve az epe-, máj-, gyomorbántalmakra panaszkodókról.

Ebben a többségében értelmiségiekből álló cellában érzékelhettem a nagy különbségeket egyének és egyének között. Egyesek felsőbbrendű lényeknek tartották magukat, mások őseikre voltak büszkék, vagy letartóztatásuk előtt a társadalomban betöltött szerepükre, arra, hogy valamikor országos ügyekben döntöttek.

Voltak, akikből kitört a tettvágy és a jövőről álmodoztak. Kutatóvegyészek a németekéhez hasonló vegyipar kifejlődéséről. Agrármérnökök a lerombolt földművelés és a tönkretett termőtalaj helyreállításáról, holland és dán mintájú mezőgazdaságról. Egy építész, bírálva a diktatúra által erőszakolt sablonos, egy kaptafára húzott izléstelen épületeket, azt hangoztatta, mindent gránitból kell építeni, évszázadokra. Ezeknek a nagy szavaknak, céloknak volt valami mellékszöngéje, érződött a kommunista nagyzási mánia. Öntudatukat, a nagyromán nemzeti törekvéseket szolgáló politikának megfelelően, az utolsó évszázadban megfogalmazott és kodifikált történelmi elméletek alakították és éltették. A régi polgári és az újonnan kialakult kommunista öntudat között alig észleltem különbséget. Mindenről beszéltek, mindenre volt elgondolás, terv, csak egyre nem: arról nem esett szó, hogy kellene és lehetne a román társadalmat a korrupcióból kigyógyítani és emberi módon rendezni az együtt élő többmilliós nemzetségek jogi, gazdasági, kulturális, politikai helyzetét. Egy szó sem esett arról, hogy a mai Románia határai között virágzó civilizáció és kultúra nem egyszínű, hanem évszázadok, sőt évezredek óta itt élő népek által kialakított kultúrákból áll. Csak a templomokra kell nézni, azok mindent elmondanak. Ami megdöbbenő volt, alig vagy egyáltalán nem ismerték

a magyar kultúrát, vagy hamis képük volt róla. Mindenre az volt a válasz, hogy mi barbár jövevények vagyunk. Egy század óta az iskolákban azt tanították, s ez alkotta öntudatuk gerincét.

Mi maradt meg emlékezetemben, az elmondottakon kívül, a Désen töltött másfél esztendőből? A dési templom karcsú, égbe fűrődő tornya, a park hatalmas nyárfái, amelyekre sokszor merengve néztem a kis cellából, a rigófütty és az utcáról a sétálórekeszbe behallatszó gyermekzsivaj.

A parancsnokság betartotta a börtönrendet, biztosította a szabad levegőzést, a fürdést és egyéb tisztálkodást, a borotválkozást, fehérneműmosást s a minimális orvosi kezelést. Motozást gyakran tartottak, meglepetésszerűen is, bár később lazítottak. A cellákban nem volt zsúfoltság. Az élelmezés javult Pitești-hez és Szamosújvárhoz viszonyítva.

Egy nap – már jól benne voltunk a nyárban – a szokott-nál hígabb és kevesebb volt az ebédadag. Dühöngtem. Már itt is kezdik az éheztetést? Gyorsan beanalizáltam s a turtoijal pótoltam a vékony ebédet. Mi lesz itt? – meditáltam. Ekkor váratlanul kinyitotta a folyosóőr a kis ajtót és visszakérte a csajkákat. Kis idő múlva valami főzelékfélével s benne szív-, tüdő-, pacal- meg húsdarabkákkal nyújtotta vissza. Nem tudtuk hová tenni az esetet... Börtönétel volt, de erdélyi ízek szerint elkészítve. Ettől kezdve hetenként kétszer-háromszor, de volt idő, hogy mindennap, kétfogásos ebédet ettünk. Valójában az egy fogásból készítettek kettőt. Nem mondom, így valamivel jobb minőséget hoztak ki. A krumplit, káposztát, paszulyt, néha árpakását is, második fogásnak készítették el. Legtöbbször azonban a második fogás valódi főzelék volt, zöldségből előállítva. Emlékszem, egyszer töltött káposztát is adtak és a hús mellé friss retket. Honnan volt a zöldség? Szabadulásom után megtudtam, hogy a börtönnek volt egy nagy zöldségeskertje, amelyet közbüntényesekkel műveltet-

tek, s az ott termesztett zöldséget a börtön konyhájában értékesítették.

Más vonatkozásban már utaltam kétszer is a dési börtönre, most kénytelen vagyok néhány mondatban ismét visszatérni.

A dési börtön civilizált környezetben álló, a hazai börtönviszonyokat tekintve „modern” börtönépület. Nemcsak a helynek van szelleme, erről Désen győződtem meg, hanem az épületnek is. A téglafalak, a deszkapadló, a nagy ablakok, a magas cellák, a tisztaság fegyelmezett tartást sugall a börtön személyzetének is. Persze, a rabok élete minden börtönben elsősorban a parancsnokságtól és a személyzettől függ, hogy azok mennyire tartják be az írott szabályokat, rendelkezéseket. A diktatúrát az jellemzi, hogy az írott, törvényes rendelkezéseket felrúgják, szóbeli utasítások szerint intézkednek és főként nincs ellenőrzés, felelősségrevonás.

A nagy teremben Lakatossal, Gárdonyival és Jóska barátommal az a meggyőződés alakult ki bennünk, hogy előbb-utóbb szabadlábra fognak helyezni, vagy valamilyen munkára fognak. Dési tartózkodásunk átmeneti.

Vegyes érzelmekkel, gondolatokkal értem meg 1962 karácsonyát. Közös ünneplésről szó sem lehetett, ki-ki magában emlékezett meg, ha megemlékezett, a Megváltó születésnapjáról. Három magyar társamnak most is elmondtam Szalay Mátyás *Megy a székel*y című versét, amivel nagy sikert arattam. Közel hat esztendő annyi nyomorúsága beletört a barbár börtönéletbe. Panaszkodni nem panaszkodtam, belenyugodva a változhatatlanba, viseltem a börtön embertelenségét és a betegségemet. Ha nem történik kedvező fordulat, hogy a büntetés letöltése előtt szabadlábra helyezzenek – gondoltam –, nem lesz, aki tizenöt esztendő múlva kijöjjön a börtönből. Hazudnék, ha nem vallanám be, el-elfogott a reménytelenség. Nagyon szilárdnak látszott a rendszer, de főként annak hittem. Mikor 1964-ben kiszabadultam, a legmélyebb benyomást rám a konszolidált viszonyok tették.

A börtönben leegyszerűsödik, összezsugorodik az élet a szó valóságos és átvitt értelmében. A régi kapcsolatok száalai a szabad világgal, mintha ollóval vágták volna el, megszakadnak. Az ember fokozatosan kiesik mindenből, ami addig számára az életet jelentette. Megszűnik a kapcsolat a családdal, barátokkal, munkahellyel, az utcával, színházzal, könyvekkel, egyszóval mindennel, ami együttvéve a társadalom. Az új környezetben a rab a börtönben vegetál, mint a napfénytől elzárt virág.

Az ember a börtönben megváltozik, különösen viselkedésében. Magam sem az igazi arcomat mutattam a környezetemnek, hanem azt, amelyet a körülmények követeltek. Az az énem, amely a szabad életben mindig megnyilatkozott, emigrációba vonult, száműzetésbe kényszerült. Titkaimat, amelyeket eddig is rejtegettem, a börtönben még mélyebbre zártam, még féltettebben őriztem. Az ördögien megszervezett besúgórendszer ellen nincs más védekezés, mint a hallgatás vagy a teljesen közömbös dolgokról való beszélgetés. A papok között nagy példáit láttam a hallgatásnak: Virágh Lajos református lelkész hónapokig nem beszélt. Dr. Jakab Antal püspök úrral Szamosújváron a sárga pavilonban egy ideig egy cellában voltam. Figyeltem. Órákat állt a magas ágy sor végének nekitámaszkodva, vagy ült az alsó ágyon szólanul, némán.

Csakhamar rá kellett jönnöm, hogy a sovén román cellatársaktól is óvakodni kell. Kevés kivétellel, akár értelmiségiek, egyszerű parasztok vagy munkások voltak, ellenségnek tartottak minket. Ezért például a két népet érintő bármilyen vitára okot adó kérdés szóbahozatalától tartózkodni kellett. Azt tapasztaltam, hogy az együttélés a börtönben sem problémamentes, bár egy helyen arról írtam, hogy a börtönmorál szigorúan és aktívan őrökdi az igazság és méltányosság elveinek érvényesülése fölött.

Volt részem kint is megvetésben, megalázásban, de szervezett formában csak a börtönben. A megvetésnek az a formája, amelyet a kommunista társadalomban a ranglétra bizonyos fokán álló, műveletlen politikai funkcionáriusok, tiszték mu-

tattak velünk szemben, minden emberi képzeletet felülmúlt. Volt idő, amikor megelegéssel vettem, ha csak megdorgáltak szóban, szidalmakkal, és nem veréssel vagy más módon aláztak meg. Nagyon lassan alakul ki az emberben a minden iránti közömbösség. Ebből a szempontból a börtön lélekölő és erköcsromboló, akárcsak a félelem, de a félelem óriási erő, sok minden kellemetlen, veszélyes dologtól visszatarthatja a rabot. A börtönben nincs tudatos engedelmisség, csak kényszer.

A lelki emigrációba vonulás útján nem volt megállásom. Tovább menekültem az álmok, az emlékek világába, ahol ágaskodni kezdtek a kérdések: mit tettem jól, mit rosszul? De itt sem volt megállás. Lelkem mindig valami nyugalmat adó partot keresett. Az elszigetelődés a világtól nagy rombolást vihet véghez a lélekben, kiölheti az emberből a reménységet, a hitet, a kitartást, tönkretelheti az erköcsöt. Ettől óvakodtam. A gondolkodó ember előbb-utóbb Istenben keres menedéket, nyugalmat, vagy a sors rendelésének tekinti állapotát és belenyugszik helyzetébe. Itt vettem horgonyt magam is.

Szamosújvár harmadszor

1963 januárjában, mint már írtam, a dési börtönből rabszállító autóbuszon Szamosújvárra vittek. Csikorgó hideg volt. Amikor szálltunk ki a dubából, elszabadult hideg szél kavarta fel körülöttünk a havat. Kopott fegyencököpenyem magamhoz szorítottam, gyorsan szedtem a lábam a befűzetlen, rossz katonabakancsban, hogy minél hamarabb a sárga pavilon földszintjén kijelölt cellába érjek. Már Désen úgy állították össze a szállítmányt, hogy mindünket egy terembe tereltek be anélkül, hogy névsort olvastak volna. Mikor a cellába mentünk be, ismerős fehér köpenyes raborvosokat láttam az egyik nagy cellából kijönni s a mellette lévőbe bemenni. Csodálkozással töltött el a látvány. A földszinten néhány nagy

cellában kórházat rendeztek be, ahol még kisebb műtéteket is végeztek. A kórház orvosgárdája fegyenc orvosokból volt összeállítva. Sint, a börtönorvost leváltották és helyébe egy Baumgarten nevű, 55–60 év körüli orvost neveztek ki. Humánus embernek tűnt, egyszer engem is megvizsgált, ugyanis sűrűn látogatott meg epekrízisem. Magyarul szólt hozzám, és magyarul mondhattam el panaszom. Később megtudtam, hogy a kommunista Bányai Lászlónak, az egyetemi tanárnak volt a testvére.

Már Désen sokat foglalkoztatott a gondolat, mi lesz ebből a világból, mi születik, mit hord méhében számunkra az idő. Az Úr 1963. esztendejét kezdtem fogyasztani, hogy szaporítsam börtönéveim számát. 1972. március 21-én lenne szabadulásom napja, ha le kell töltenem mind a 15 esztendőt. Ez lehetetlen – gondoltam magamban. Mit tartogat a hatalmi téboly? – tértem vissza a szörnyű valósághoz, amely körülvett.

Itt-tartózkodásunk átmeneti – gondoltuk Komáromyval, ülven az ágyon. – Ez olyan karanténféle, szét fognak szórni az emeleteken, különböző cellákba. Nem biztos, hogy egy cellába tesznek, pedig én szerettem volna Jóskával vagy Lakatos Istvánnal együtt maradni. Még az sem bizonyos, hogy betartják az eddigi, büntények szerinti csoportosítást.

A szokásos kétheti karantén után felvittek a második emeletre egy tágas cellába, nagy meglepedésemre a barátommal együtt. Hideg volt, csak testünk melegével fűtöttük a cellát. Két ágsor volt egymásra helyezve, magam a második sorban kaptam ágyat. A januárt itt töltöttük tétlenül. Én az epekrízisek mellett súlyos influenzát fogtam ki, nagyon fájtak a végtagjaim, belázasodtam. Feliratkoztam a fegyőrnél orvosi vizsgálatra. Szerencsém volt, a rab orvost, aki most a hívásra meglátogatott, jól ismertem. Perța nevű, medgyesi, szász nemzetiségű, magas, fiatal orvos volt a „Fekete-templom csoportból”. Nem volt étvágyam. Hozott valami orvosságot.

Perța nagyon biztatott, hogy az ételt feltétlenül fogyasszam el, mert ez fontosabb, mint az orvosság, amit adott.

Amint lassan mentünk ki a télből, a rabok mozgatása is megindult a cellákban. A barátomtól elválasztottak, átvittek egy ugyancsak nagy cellába, ahonnan nem sok emlékem maradt. Nagyon vegyes összetételű volt. A többség paraszt, akik közül egy moldvai csángóra, Rotarura emlékszem, mindig Eminescu *Mai am un singur dor* (Csak még egy vágyam van) című elégiáját dúdolta. Volt egy idős bukaresti orvos is, akire azért emlékszem, mert azt tanácsolta, hogy műttessem meg az epémet. Természetesen, semmiért sem szántam volna rá magam.

A börtönben tapasztaltak messzemenő reményekre jogosítottak fel már akkor. Rövid idő múlva innen is elvittek egy másik nagy cellába. Itt sok fiatal értelmiségi volt. Itt ismerem meg Dénes Iván fiatal író, az apja is börtönben volt. Ő a nevét Deneşnek mondta és írta. Szülei magyar zsidók voltak, de ő román kultúrában nevelkedett, román középiskolát végzett. Anyanyelvi szinten beszélt magyarul, románul és németül. Úgy emlékszem, az egyetemet Kolozsvárott kezdte és Bukarestben fejezte be. Román irodalmat és filozófiát végzett. Rendkívül olvasott, intelligens, művelt, 30 év körüli férfi lehetett. Itt, ebben a cellában voltak a „Fekete-templom csoportban” elítélt szász fiúk is. Dénes Iván főként ezekkel társalgott, és hol németül, hol románul mesélte nekik Thomas Mann regényeit. Amikor engem ebbe a cellába bedobtak, éppen a *Varázshegyet* kezdte románul mondani. Magam is meghallgattam.

Ivánnal többször beszélgettem. Elmondta, hogy a rendszer erőszakszervét, a Securitatét emberellenes színben feltüntető *Angina pectoris* című elbeszéléiséért tartóztatták le és ítélték el hétévi börtönre. Az akkori idők romániai íróit, költőit nagyon ismerte, nemcsak a románokat, hanem a magyarokat és németeket is. Kolozsvár városát is úgy ismerte, mint én. Mondotta, hogy Lakatossal is találkozott a börtönben.

Amikor bekerültem ebbe a cellába, rövidesen nagy változás történt nálunk és még néhány cella életében. Amiről

eddig legfennebb csak álmodtunk, bevezették az újságolvasást, nevezetesen a Scânteia pártlap olvasását és ritkán a Contemporanult. Aki ezt irányította, egy Domokos nevű kolozsvári, a Herbák János Bőripari Kombinát munkásából lett politikai tiszt volt, alacsony, köpcös, barna, rendkívül agilis funkcionárius. Ő csak irányította az egészet, akik szervezték és lebonyolították, a rabok közül kiemelt értelmiségiek voltak. Három névre emlékszem: egy Văcaru nevű tanárra, egy Filip nevű újságíróra és Dénes Ivánra. Nem kell magyaráznom, hogyan folyt le az újságolvasás. Valamelyik a három közül felolvasta a kijelölt cikket, esetleg kommentálta, a végén voltak a hozzászólások. Ezt az egész kezdeményezést átnevelésnek nevezték. Lelkiismereti kérdést nem okozott addig, amíg az embert véleménynyilvánításra nem kérték. Engem az újságolvasások alkalmával ilyesmire soha nem szólítottak fel.

Egy idő után az újságolvasás kibővült és bekapcsolták a kulturális tevékenységbe a könyvismertetést, előadások tartását, filmvetítést és a vasárnapi televíziónézést. Iván többször jött hozzám, hogy vállaljak valamit. Magam mindig kitértem azzal, hogy nem tudok jól románul, nem tudom elfogadható szinten megfogalmazni a mondandókat. Ezzel egy ideig lezállt rólam.

Egyszer csak jön és hozza Szabó Gyula *Fűhúzó április* című, frissen megjelent novelláskötetét és kér, legyen szíves, olvassam el és ismertessem a legközelebbi kulturális összejövetelen. Ismét azzal akartam a kérés elől kitérni, hogy nem tudom románul ismertetni. Ám Iván azt ajánlotta, írjam meg magyarul és ő átülteti román nyelvre. Most már nem volt mit tenni, el kellett vállalnom, és meg is írtam magyarul az ismeretést.

Mi az, amire emlékszem a kötetel kapcsolatban? A kis novelláskötetet állami díjjal tüntették ki. Huszonnyolc esztendő távolából egyetlen elbeszélés cselekménye és alapgondolata maradt meg élesen, de a pontos címét annak is elfeledtem. Röviden: az író azt mondja el a novellában, egy öregasszony szájával, aki a vonaton Bukarestbe utazik mérnök fiához, hogy milyen boldog, mert fia állásban van Bukarestben, nagysze-

rúen keres, szép lakásuk van, mindennel kényelmesen berendezve; van rádió, hűtőszekrény stb., és nagyon megbecsülik munkahelyén. Magam tudtam, mire kell az ismertetésben a hangsúlyt tenni. Emlékeztem Vasile Lucának, akit az illegálitásban a kommunisták még Luka Lászlónak neveztek, egy Kolozsváron elmondott politikai beszédére, amelyben azt a gondolatot fejtette ki: olyan életviszonyokat kell a szocialista Romániában teremteni, hogy a magyar nemzetiség ne kacsingasson Budapestre, senki máshol ne keresse a jólétet, mint saját hazájában. Nagy szavak voltak, s minthogy akkor divat volt az irodalomban a politikai jelszavak írásművekben való intenzív propagálása, Szabó Gyula is megtette, nem kis sikerrel. Úgy emlékszem, az elbeszélés a kérdést művészi szinten oldotta meg. A könyvismertetés nekem is jól sikerült, mert Iván szép stílusban adta vissza románul. Remélem, Szabó Gyula nem fog reám megharagudni, amiért kis könyvét felhasználtam, hogy a hatalom fejében a magam körül gomolygó ködöt oszlassam. Egyébként kedvesen emlékszem vissza az íróra, magyar olvasásból tartott kitűnő gyakorlati tanítására az ötvenes évek elején, amikor a magyar tanítási gyakorlatok vezetésére be kellett ugranom a magyar tanszék főnökének utasítására.

1963-ban a mi csoportunk még csak az elején tartott az átnevelésnek. Tudomásunkra jutott, hogy bennünket, ha nem is mindenkit, ki fognak vezényelni a bútorgyárba dolgozni.

Az átnevelés szolgálatában nemcsak az újságolvasást szervezték meg, hanem a börtön könyvtárát is megnyitották, de csak a gyárban dolgozók részére, legalábbis egyelőre.

Említettem, hogy újságolvasás céljára a Contemporanul is rendelkezésre állt. Nem emlékszem, hogyan, miképpen, megtudtam: tanulmány jelent meg a Contemporanulban egy Nyugaton kiadott többkötetes világtörténeti műről. Talán éppen Dénes Iván említette. A Contemporanul vitatkozik is vele, bírálja a művet. A cikk felcsigázta érdeklődésemet és kerestem az alkalmat, hogy elolvashassam. Bizonyos késéssel el is olvastam. A mű középkori kötetéről volt szó, amelyet Ferdinándy Mihály, Nyugaton élő történész és prózaíró szer-

kesztett. A cikk írója, akinek a nevére nem emlékszem, azért bírálja a művet, mert a román nép történetét csak a két fejeledelemmel, a XIII., illetve a XIV. századdal kezdi. A bírálat írója magyar történelem sejtett Ferdinándban és hamisítással vádolta. A nemzeti öntudat szellemében indult átnevelés per-sze elhallgatta a cikket, román értelmiségiek viszont megkér-dezték, olvastam-e és ajánlották elolvasásra.

Az előadással és könyvismertetéssel egybekötött átnevelő gyűlést rendszerint vasárnap rendezték, s a szervezők örköd-tek afőlött, hogy élénk legyen. Volt kommunista ideológiai előadás, szóltak a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer felsőbbrendűségéről. Ilyenkor látni lehetett a kérdések felte-vőiről vagy hozzászólóiról – ahogyan feltették a kérdést vagy hozzászóltak –, mi a szerepük a fegyencközösség életében. Egy alkalommal – jól emlékszem – felszólalt egy magas bu-karesti katolikus pap is (talán Halthausen volt a neve), és a Biblia tanításai alapján azt magyarázta, hogy Jézus is kom-munista volt. Sok bírálat hangzott el a kapitalista gazdasági és társadalmi rendszer ellen. A gyűlések hangja, tartalma las-san kezdett megváltozni, átvették a szót a nacionalisták, és a nagynemzeti szellemű nevelés elöntött mindent. Kiálltak a porondra az ultrák, munkásból lett tisztek, vasgárdista szim-patizánsok. Megkezdődött a nemzeti színű kommunista ne-velés, amely éppen olyan türelmetlen volt mindenki mással szemben, mint a levitézlett nemzeti burzsoázia.

Bútorgyár a Martinuzzi-kastélyban

Tavaszi végén az idősek kivételével a sárga pavilonból valamennyiünket átvittek a régi börtönépületbe, az ún. II. pavilonba és ott nagy cellákba, termekbe helyeztek el. Ez az egész épület a gyárhoz tartozott és csak a gyárban dolgozó rabok „laktak” itt. A termek ajtaja nem volt bezárva, a fegyenc-

cek egyik teremből átmehettek a másikba. Itt is voltak ugyan kis cellák, de azok üresen álltak.

Az épületet Martinuzzi György építette a XVI. század közepén, az önálló Erdélyi Fejedelemség megteremtésének viharos időszakában. Szomorú története volt, sokszor cserélt gazdát, de ami elszomorítóbb és emlékezetes maradt, hogy már Apafi Mihály börtönnek használta, ide záratta be ellenfeleit. Végül az Erdélyi Főkormánysház kérésére II. József börtönné alakíttatta át 1786-ban, s azóta is börtön. Itt fejezte be szomorú életét 1862-ben Rózsa Sándor is. Mikor a tárgyalás után a Securitate fogdájából átszállítottak Szamosújvárra, az akkori politikai tiszt, Vomir, aki – mint már említettem – egyik csoporttársamnak a tiszt iskolában évfolyamtársa volt, azzal biztatott, hogy mind Rózsa Sándor sorsára jutunk. A rabok sorsa, a bánásmód a szamosújvári börtönben aszerint változott, hogy milyen volt a hatalom. Feljegyezték: a múlt század harmincas éveiben annyira laza volt az ellenőrzés, hogy a rabok a börtön falai között még pénzt is hamisítottak. Azt hiszem, a legkegyetlenebb szakasz a kommunista diktatúra korszakában volt.

Mikor kivittek munkára, nem kérdezték, akarok-e dolgozni vagy nem, s azt hiszem, másokat sem kérdeztek meg. A kettes pavilonba átterelt rabokat kivétel nélkül mind beömlesztették a bútorgyárba. Erre azért volt szükség, mert a szabadlábra helyezésekkel nagyon megcsappant a dolgozó fegyencek száma.

A gyár kombináltszoba-bútort állított elő, elég kezdetleges körülmények között. Egy szobaberendezés egy kombinált-szekrényből, kihúzható asztalból, négy töltött székből, egy kétszemélyes rekamiéből és egy toalett-tükörből állt. A bútor nagyon népszerű volt, tartós, szerényebb, kisebb lakással rendelkező családok szívesen vásárolták. 1964-ben, szabadlábra helyezésem után, több családban találkoztam e szobaberendezéssel.

A gyárban egyetlen modern gép sem volt. Kisipari eszközökkel és technikával folyt a munka. A furnért az asztallapra hagyományos módon enyezték rá, éspedig: kézzel ráragasz-

tották az asztallapra, vastag deszka közé tették, amelyet két-három vastag hevederrel átfogva bakba helyeztek, a végeknél a hevedereket facsavarral összeszorították, s két-három napig, amíg megszáradt, a bakban hagyták. A lábak enyvvel bekent gömbölyű felületére még kezdetlegesebb módon, egyszerűen csupasz kézzel simogatták, szorították rá a furnért. Az ilyen rudimentális, kezdetleges munkának az volt az átka, hogy a furnér nem ragadt egyenletesen a laphoz, s amikor a sellakot a fényező kezdte rádolgozni, feltáskásodott. Ezt természetesen vissza kellett ragasztani, megszáritani stb. Mindez a fényezőt hátráltatta munkájában, a norma teljesítésében. A gyár vezetősége mit sem törődött ezekkel a nehézségekkel, a fontos az volt, a munka menjen, hiszen a munkaerőt olcsón kapta a börtönből. Mert jól meg kell jegyezni: a gyár külön intézmény volt.

Ottlétem alatt, 1963 őszén nagyot lépett előre a gyár és a termelés a technikai modernizálás útján. Ekkor ugyanis kapott a gyár egy osztrák gyártmányú, Mihoma márkájú, hőenergiával működő furnérozó gépet. Üzembe helyezése után azt a mennyiséget, amit eddig egy hét alatt vontak be furnérral, a Mihoma – mert a keresztségben a rabok ezt a nevet adták neki – 24 óra alatt végezte el, és milyen óriási minőségi különbséggel: a feltáskásodás minimumra csökkent. A lábak furnérozásának technikájában is előrelépés történt. Egy ügyes ploiești-i kőolajipari karbantartó lakatos több társával vas matricákat készített, amelyek ugyancsak hőenergiával működtek, és gyorsan enyveződött rá a furnér a lábra.

Engem az első pillanattól a fényezőműhelyben, az asztallapok fényezéséhez osztottak be. Az asztalnak a lap volt a legigényesebben fényezendő darabja, és a legnagyobb fizikai erőfelfejtést igényelte. Egy asztallap két fél lapból áll. A fényezés technikája és technológiája egyszerre négy fél asztallap fényezését tartotta leggazdaságosabbnak. A fényezés abban állt, hogy egy fényezőlabdával bizonyos réteg sellakot

rá kellett dolgozni a lapokra. Azért állítottak be négy fél asztallapot, mert az első réteg után a következő lakkréteget csak egy bizonyos mértékig száraz rétegre lehetett gazdaságosan rákenni. Amikor a fényező mind a négy lappal végzett, az első megsikkadt már annyira, hogy a következő réteg lakkot kenhetette rá.

Fényezni nem a mesterek tanítottak be, hanem a fényezés technikáját ismerő, már gyakorlattal rendelkező fegyencek. Mindenki maga készítette rongydarabokból a fényezőlabdát, kapott egy literes üveget a sellaknak és habkővet a pórusok betömésére. A fényezést ismerő fegyenc elmagyarázta a fényezés technikáját, bemutatta gyakorlatban. Ennyi volt a tanulás. Kezembe vettem a labdát, és elindultam. Igaz, egyszer Cătană mester is asztalomhoz jött, kivette kezemből a labdát és tíz percig járatta a már majdnem kész lapokon, s közben azt magyarázta, hogy fényezésből kint meg is lehet élni. „Nekem van foglalkozásom, tanár vagyok – mondtam –, abból szeretnék megélni.” Voltak még mesterek, akik hátratett kézzel csak sétáltak a műhelyben, soha rá sem tették kezüket a munkaeszközre. Ilyen volt például Stef, magas, derék ember, aki soha nem szólt a fegyencekhez. Ezzel szemben volt egy idős, alacsony, aszott képű mester, a nevét elfelejtettem [Pinteának hívták – a szerk.], az tele volt gonoszszággal, kötözködött, hogy lassan dolgozom, pedig a normát mindig teljesítettem és minőségi munkát végeztem. Egy idő után a másodszori fényt, később pedig a harmadik, vagyis utolsó fényréteget kentem rá az asztallapokra.

Milyen volt a fegyelem a gyárban? Kezdetben a munkahelyet elhagyni nem volt szabad, csak a szükségletek végzésekor, s ezt is jelteni kellett a munkahelyen szolgálatot teljesítő börtönőrnek. A munkahelyen egyébként nem mesterek ügyeltek fel, hanem a fegyőrök. A rabok között is voltak megbízottak, akik nagyobb mozgási szabadsággal rendelkeztek, mint mi, páriák, akiknek csak dolgozni volt szabad. A műhelyek közti érintkezést ők bonyolították le. Ezt a funkciót töltötte be Filip, fiatal, mozgékony fegyenc, civilben újságíró. Az utasítás az volt, hogy bármilyen, a műhelyen kívüli feladat

végrehajtására szaladni kell, nem lépésben menni. Hát persze, azért nem vettük szentírásnak az utasításokat, ha kezdetben be is tartottuk, később lazítottunk. A műhelyben a munkatársakkal folytatott beszélgetés szintén románul folyt, de az is csak az elején, később már anyanyelvünket is merészeltük használni minden további nélkül, ha négy szemközt voltunk. A fegyelem megszegőivel szemben alkalmazott megtorlások híre mint elrettentő példa járt szájról szájra a gyár rabmunkásai között.

Egyszer azt a hírt suttogták a rabok, hogy Mihalcea százados, a gyár igazgatója, agyba-főbe verte a gyárban dolgozó Barbaş nevű fegyenc mérnököt. Barbaş állami díjas bukaresti vegyészmérnök volt a fa szakmában – hogy miért volt elítélve, és miért, mi okból verte meg Mihalcea, nem tudtuk. A rettenetes verés híre mint futótűz terjedt el a gyárban. Mindnyájan megrettentünk. Azért volt megdöbbenő ez, mert ebben a periódusban már fel volt függesztve a verés, csak az elkülönítőbe zárással büntettek. Szerencsére a gyárban dolgozókra nézve a verésnek nem volt következménye.

Abban a műhelyben, ahol én dolgoztam, a fegyőri feladatot legtöbbször egy Bíró nevű magyar börtönőr töltötte be. Alacsony, negyven év körüli, enyhén barna, rövidre nyírt bajszerű férfiú volt. Többször eljött a munkapadhoz, és szóba állt velem, kezdetben románul, később magyarul, személyemre vonatkozó adatok után érdeklődött.

Nem könnyű munka a fényezés; a grundolásnál, az alapozásnál jól meg kell nyomni a labdát. A nyomáshoz pedig erőre kellenek. A műhelyben a pác, szesz és sellak párolgása a levegőt állandóan fertőzi. Mi fényezők ezt a fertőzött levegőt lélegeztük be. Nem tudom, micsoda humanizmus vezette a gyár vezetőségét, hogy a munkatörvényben a mérgezett levegőben dolgozó munkások számára előírt antidótumot, a napi fél liter tejet a raboknak is adta. No de néhány hónap után, azon a címen, hogy nincs tej, megvonták.

A mérgezett levegőnél veszélyesebb volt az, hogy a kézen a bőr meggombásodott. Ez a bőrbetegség abban nyilvánult meg, hogy a bőr hámrétege állandóan száradt, kis kerek, fehér foltok jelentkeztek a tenyér és az ujjak belső felületén, majd a bőr felpattogzott s ezeken a felületeken lehámlott. Még most sem tűnt el a jobb kezemről teljesen, pedig különböző kenőcsökkel kezeltem. Nemcsak én, mások is felszedték ezt a bőrgombát, hogy mindig emlékeztessen a szamosújvári börtön bütorgyárában a fényezésre.

Abban a műhelyben, ahol én fényeztem, nem messze munkaasztalomtól dolgozott Bereczki András csoporttársam, aki letartóztatása előtt a Bolyai Tudományegyetemen agrárgazdaságtant adott elő és az Akadémián mint főkutató dolgozott. 1957-ben, a tárgyalás után nem engedték, hogy szót váltsunk, úgy elkülönítettek egymástól, hogy csak hat év után, 1963 nyarán beszélgethettünk. Ő is megjárta Pitești kegyetlen börtönét és Dést, Pitești-en vérhasban nagybeteg volt. A börtön minden nyomorúságát átvészelve, most jó színben és jó erőben fényezte az asztallábakat Walter Roth brassói szász fegyencsel együtt. Egy nagy, kör alakú szerkezetre rátettek 12–18 lábat, és azt forgatva grundolták, azaz kenték a lábakra az első sellakréteget. Nem volt igényes munka. Szerencséje volt, sem a mesterek, sem a fegyőrök nemigen mentek ellenőrizni. Állandóan beszélhetett németül Rothtal, gyakorolhatta a nyelvet.

Ha Bereczkire néztem, eszembe jutott Michelangelo a fálanszter-jelenetben *Az ember tragédiájából*, amint odatették széklábakat csinálni. Michelangelo lázadozott, módosítani és díszíteni szerette volna a széklábakat. Tréfálkoztam vele, s mondtam Bandinak: „Kérjed te is, engedélyezzék, hogy még szebbé varázsolhasd a lábakat.” Nagyon komoran elutasított: „Ne gúnyolódj, Feri bátyám.”

Minden bölcs fegyenc megtanul hallgatni a börtönben, ő kinn, a szabad életben is zárkózott volt, közéleti kérdésekben erős önfegyelmet kényszerített magára, kissé pesszimizmusra hajlott. Önálló gondolkodására vallott az, hogy volt különvéleménye, véleményét általában a pragmatizmus, a hasznosság

koordinátái között fogalmazta meg, és bizonyos primordiális gazdasági tényezők összefüggésében elhanyagolhatónak tartott olyan faktorokat, amelyek adott pillanatban döntővé válhatnak.

Közöttünk ő volt a legszorgalmasabb nyelvtanuló. Két nagy világnyelvet: a németet és az angolt a börtönben tökéletesítette, valósággal a szenvedélyig vitte a nyelvtanulást.

A rendszernek, a hatalomnak a bűne, hogy nyelv- és szak tudását nem tudta a szabadulás után sem értékesíteni, hogy abból a közösségnek is haszna legyen. Neki talán annyit róhatok fel gyengeségként, hogy nem volt elég bátorsága kilépni a porondra és tudását másokkal is megosztani.

A fényezésnél dolgozott egy nagyon kedves bukaresti építészmérnök, Silviu Dimitrovici, talán a legintelligensebb nyelvtanuló, akivel a börtönben valaha is találkoztam. Érzékeny lelkű, olvasott, művelt mérnök volt, harminc év körüli, magas, bukovinai származású férfi. Tökéletesen beszélt németül, angolul, oroszul és a börtönben Banditól, de főként tőlem, megtanult magyarul is. Emlékszem, ilyen ellentétes értelmű határozószókra figyelt fel a mi beszédünkben, mint „bezzeg”. Kikérdezett felőle, sok példát kellett mondanom, hogy használatát begyakorolja. Velem szemben asztallapokat fényezett ő is, magyarul társalogtunk, ahogy a körülmények engedték. A könyvtárban – úgy emlékszem – hat kötet magyar könyv volt összesen, köztük a Robinson. Dimitrovici kikölcsönözte, elolvasta, s örömmel újságolta, hogy megértette. Nős volt, két gyermek apja. Egy berlini küldetése alkalmával sikerült átrándulnia Nyugat-Berlinbe. Onnan felhívta feleségét, és bejelentette szökését. A felesége elment a Securitatéra és jelentette az ügyet. Azok egy újabb beszélgetést szerveztettek, s a felesége sírással és más érvekkel meggyőzte, hogy térjen haza, a Securitate pedig megígérte, hogy nem vonják felelősségre. Mikor megérkezett Bukarestbe és a repülőgépből kiszállt, azonnal letartóztatták és 25 évi nehéz börtönre ítélték hazaárulásért. Együtt szabadultunk a szamosújvári börtönből. Utóbb arról értesültem, hogy öngyilkos lett. Nagyon megdöbbentett a sorsa. Egy beszélgetésünkre emlékszem vissza,

amelyet a kommunista morálról folytattunk. Meggyőződéssel fejtegette, hogy kommunista morál, humanizmus nincs, mind hazugság – egy van csak: a rendszert és a hatalmat minden eszközzel fenntartani, s ennek érdekében mindent fel lehet használni.

A fényezőknél dolgozott Komáromy is, kezdetben az asztallapoknál, innen a mester áttette előbb az asztallábakhoz, később a kárpitosokhoz, huzatot varni.

Egy időben a kész bútorok raktárba szállításához osztották be. Nehéz munka, nem neki való – gondoltam. A Kolozsvárról jött minőségellenőr és a gyár főmestere által átvett bútordarabokat vállon kellett a raktárba, jó száz méterre szállítani, és útközben letenni nem lehetett. Jóska panaszkodott, s igaza volt. Egy idő után baleset is érte. A kombinált-szekrényt négyen vitték, négy ugyanolyan magas rab. Ha egyszerre léptek és egyik sem spekulált, hanem becsülettel emelt, nem volt lehetetlen elvinni. De a rab, a katona s a diák mind spekuláns. Egy alkalommal a teher egyenlőtlen eloszlása következtében rá túl nagy teher esett, s a dereka megroppant. Ezzel megszabadult a szállítástól, de hosszú ideig fáj a dereka. Így került vissza a kárpitosokhoz.

Ebben a műhelyben fényeztek még a „Fekete-templom csoportból” az említett Walter Rothon és Szegedi Reineren kívül Zappe András, temesvári orvos, Fabritius, brassói fiatal mérnök, Moldovan (szász neve Sponer) kolozsvári egyetemi hallgató, talán még Perța (szász nevén Reissenberger), medgyesi orvos, rövid ideig Dávid Gyula, egyetemi tanársegéd Kolozsvárról, Hönig, üvegcsiszoló, Ráduly István, római katolikus pap, Rocska Gyula, nagyváradi középiskolás diák és még sok magyar és román fegyenc.

A gyárat 1963-tól nagyon fejleszteni kezdték. Új kész-áruraktárt építettek az udvarán, a kapu közelében. Magam is megfordultam benne, néhányszor minket, fényezőket is kiharancsoltak az átvett bútorokat raktárba szállítani. Nagy befogadó tere volt a raktárnak, több vagon bútor befért. Nem tudom, igaz-e, a raktárt egy marosvásárhelyi rab mérnök vezette, nevét elfelejtettem, de azt észben tartottan róla, hogy I.

Mihály király osztálytársa volt abban a speciális gimnáziumban, amelyet Mihály király apja, II. Károly szervezett, hogy fia megismerkedjék az ország népének fiaival, románokkal és a kisebbségekkel.

A gyár udvarán állt egy, még az első világháború előtt épített nagy pékség. Azt mondták róla, hogy hajdanán még Szamosújvár város lakosainak is itt sütötték a kenyeret. Ezt az épületet felrobbantották és a téglát velünk hordatták el egy másik helyre, mert az új műhelyek ebbe az irányba terjeszkedtek. Persze, ezt a hordártevékenységet a napi tízórai munka után iktatták be.

A gyár továbbfejlesztése lassan haladt, de azt tudomásunkra hozták, hogy egy-két év múlva áttérnek a nitrolakkal való fényezésre. Egyes műhelyekben már megkezdték a megfelelő technológiai berendezések szerelését, a csöveket, amelyeken folyik a meleg nitrolakk és mestereket küldtek más bútorgyárba, ahol az új technológiát már bevezették. A lebontott pékség közelében megkezdték az új részlegek építését. Töprengtünk magunkban, vajon az új gyárban az új technológiával, a nitrolakkal mi fogunk-e dolgozni.

Mindaz, ami a gyárban látható volt, 1963-tól kezdve azt mutatta, hogy a börtönnek nagy tervei vannak vele. Hogy engednének minket a büntetés letöltése előtt haza? Ki fog dolgozni, ha a politikai fegyenceket szabadlábra helyezik egy általános amnesztiával? Így beszélgettünk, remény és reménytelenség között vergődve. Persze, a kérdések nagyon is szónokiak voltak, és semmi közük nem volt a gyár fejlesztéséhez. A mi ügyünk politikai kérdés volt, a gyár fejlesztése pedig gazdasági.

A gyár igazgatója Mihálcea, magas, izmos, bajuszos, századosi rangban lévő politikai tiszt volt. Jót nem hallottam róla, a gyárban előttünk dolgozók azt mondták, minden kis hibáért veréssel büntette a dolgozó rabokat. Amikor bennünket kivittek dolgozni, a hatalom a testi fenyegetésnek ha nem is vetett

véget, de nagyon szűk korlátok közé szorította. Egyetlen testi fenyegetésről tudtam, Barbaş mérnök említett megveréséről.

Amikor 1963-ban bevittek a bútorgyárba dolgozni, úgy emlékszem, a gyűlölt Istrate már nem volt a börtön aligazgatója. Azt beszélték, hogy az 1958-as börtönlázadás után mint kompromittált belügyi tisztet áthelyezték Szamosújvár város néptanácsához. Valószínű, hogy ez igaz volt, mert sem a gyár, sem a börtön területén sohasem mutatkozott. Ellenben Mihalcea gyakran megjelent, mindig egyenruhában, Kegyesnek, a gyár főmesterének társaságában. A mi műhelyünkbe, a fényezőkhöz ritkán jött. Inkább az új építkezéseket látogatta, egész csapat mester kísérette, ott feszengett Pintea, Cătană, Ştef, egy testes mérnök, aki a szakmai tanfolyamon technológiát tanított, a kicsi aszott képű mester [Sztranyiczki – a szerk.] és Bíró, a fegyőr.

A börtön 1963-ban új parancsnokot kapott, egy Alexandrescu nevű őrnagyot, akiről a jól tájékozottak úgy tudták, hogy Craiovából helyezték Szamosújvárra. Megérkezése után változásokat léptetett életbe. Az első, amit érzékelhetünk: egy fokkal civilizáltabb lett a bánásmód, és az elnyűtt szalmazsákokat kicserélték. A börtön udvarának egy félreeső zugában szalmakazal állt, körülötte húsz-huszonöt rab tömte keményre a szalmazsákokat és varrta körbe, mint a matracot. Legalábbis a mi cellánkba friss szalmával tömött, új matracokat adtak.

A kettes pavilonban a dolgozó rabok cellái nem voltak zsúfoltak, legfeljebb két ágy volt egymásra helyezve, két sorban. Középen szélesebb vagy szűkebb térköz, a terem nagyságától függően.

A belügyminisztérium börtönügyekkel foglalkozó vezérigazgatósága a fegyenceknek a gyárban tízórás munkanapot írt elő, amely reggel hat órakor kezdődött és délután öt órakor fejeződött be. Rendkívül sok volt ez nekünk, évekig zár alatt tartott, gyenge fizikumú raboknak. Délben egyórai megsza-

kítás volt, ebédidő. Az ébresztő öt órakor volt, hat óráig öltözködés, ágyösszevetés és reggelizés; hat óra előtt néhány perccel indulás a műhelybe. A vacsorára készített ételt reggel kaptuk, a reggelit viszont este. Ezt a cserét azért vezették be, hogy a munkát ebédig jobban bírjuk, lévén a vacsora tartalmasabb, kalóriadúsabb, mint a reggeli.

A gyárban dolgozók kapták a rendes turtoi-adagot és 250–300 gramm kenyeret. Az ebéd is kiadósabb volt, sűrűbb, zsírosabb, talán valamivel több, mint a cellarezsím. Különben ugyanazokból az élelmiszerekből főzték, mint azokét, akik cellarezsímen voltak.

A takarodó este tíz órakor volt. Ringatás nélkül aludtam el, öt órakor pedig ébresztő nélkül pattant fel a szemem. A munkanap után, ha nem adódott valami „kaszárnya-munka”, mindenki pihenhetett az ágyon fekvé, vagy szabadon foglalkozhatott saját dolgaival, sőt olvashatott is. Magam legtöbbször olvastam vagy beszélgettem a más osztályon dolgozó barátokkal. Rendszerint a napi dolgokat idéztük emlékezetünkbe és kommentáltuk.

Ameddig a gyárban dolgoztam, elolvastam: G. Călinescu *Enigma Otiliei* (Otilia titka); Nicolae Filimon *Ciocoii vechi și noi* (Új és régi csokojok. Csokoj = felkapaszkodott); G. Ibrăileanu *Adela* (Adéla) című regényét; Panait Istrati *Ciulinii Bărăganului* (Bărăgani bogáncsok); Alexandru Vlahuță *Novellăit*, egy kis válogatást magyar fordításban az író elbeszélései közül; a kötet egyike volt a könyvtárban található hat magyar nyelvű műnek. Elolvastam Nicolae Milescu Spătarul *Jurnal de călătorie în China* (Kínai útinapló) című könyvét. Ezt a könyvet különös érdeklődéssel vettem kezembe, mert ez volt az első részletes leírás legközelebbi ázsiai rokonainkról, a vogulokról (manysik) és osztjákokról (hantik), s egyben az első mű, amelyet a régi Kínáról olvastam. Csak Milescu Spătarul után került kezembe és olvastam Marco Polo híres velencei utazó XIII. századi utazását. A mű olvasása közben megfogamzott bennem a gondolat, hogy szabadlábba helyezésem után magyarul közzé fogom tenni. Tervem megvalósításáról azonban le kellett tennem. Sok nehézséggel találtam

szembe magam: nagyon kevés volt a fizetésem, albérlési lakásom teljesen alkalmatlan volt tudományos munka végzésére, munkahelyi elfoglaltságom igen terhes, túlóráznom kellett ezeken kívül még voltak más akadályok is. Tudomásul kellett vennem, hogy a tudomány művelését is csak megbízható, hitű párttagoknak tartotta fenn a pártállam. Tudományos munka, kutatás iránti ábrándjaimról tehát végleg lemondtam. Éppen ezért öröm töltött el, amikor 1979-ben láttam a könyvkereskedés kirakatában Nicolae Milescu Spătarul *Kínai útinaplójának* magyar kiadását Sombori Sándor fordításában és gondozásában. Volt időm, a börtönben végigbújtam az egész művet. Már nem jut eszembe a román fordító neve, de annál nagyobb volt az örömem, amikor Sombori gondozásában és fordításában érdekesítő, összefüggő, könnyen olvasható, kimerítő jegyzetekkel ellátott könyvecskét vehettem a kezembe.

Attól kezdve, hogy dolgozni kezdtünk a gyárban, a politikai tiszt irányításával majdnem minden vasárnap volt újságolvasással egybekötött kulturális összejövetel. Ezeknek a gyűléseknek a fő célja az átnevelés volt, a szocialista eszmék, sikerek, célok ismertetése, azért felváltva mindenkit meghívtak. Néhány kulturális gyűlésen jelen voltam én is. Írtam, hogy egy gyűlésen könyvismertetéssel szerepeltem.

Egy gyűlésen Filip, az újságíró Cezar Petrescu *Aurul negru* (Fekete arany) című regényét ismertette. Amire visszaemlékszem, Cezar Petrescu a regényben a romániai kapitalizmus térhódítását és a parasztság proletarizálódását, elnyomódását mutatja be. Egy ősi hagyományai között élő falu határában petróleumot találnak. A falura rávetik magukat a hazai és külföldi tőkésék, a parasztoktól felvásárolják a földet. Ők a kőolaj kitermelésénél keresnek munkát, másokat is ide csal a jobblét utáni vágy. De csakhamar meg kell győződniük, hogy nem fizetik meg munkájukat. A kőolajkitermeléssel együtt járó olajfolyások kilométereken tönkreteszik, fekete olajjal bepiszkítják a hajdani szép termőföldeket. Az idegen tőkésék és a velük összejátszó család körében azonban konfliktus robban ki, minek következtében felrobbantják a petróleumipari berendezéseket. Konklúzió: a tőkésék embertelenek, csak

a harácsolás vezeti őket, útjukat pusztítás, nyomor, erkölcsi bomlás kíséri. Magam a regényt nem olvastam, de Filip ismertetéséből ennyi megmaradt.

Felszólítottak, szóljak hozzá a könyvismertetéshez. Mit mondjak? Nem voltam közgazdász. Nem tudtam, hogy szedjem össze gondolataim. Azt mondtam, társadalmi ellenőrzés alá kell vonni a tőkét. Tudtam, hogy nagy hülyeséget mondok. Akkori felkészültségemmel úgy ítéltem meg a hazai gazdasági rendszert, hogy az nem más, mint államkapitalizmus. Biztosan nem tudtam, hogy a közgazdaságtanban ilyen fogalom létezik-e. Azt viszont tudtam, hogy a marxista szakemberek gúnyolódásnak vették, ha a hazai gazdasági rendszerre rámondta valaki az államkapitalizmus megnevezést. Ez volt második nyilvános szereplésem a börtönben.

A *Fekete arany* című regénnyel összefüggésben lezajlott kapitalizmus-vita után nem sokkal levetítették a gyárban dolgozó raboknak a *Lupény 29* című román filmet. A mai felnőtt nemzedék jól ismeri témáját és cselekményét is. Nem tartozik rám a film művészi minősítése, de azt el kell mondanom, hogy rendkívül mély benyomást tett a tömegre és rám is. A történet érzelmileg nagyon megmozgatott mindenkit, kivétel nélkül minden rab pálcát tört a kormány fölött, amely kegyetlenül vérbe fojtotta a bányászsztrájkot. A film elérte célját mind a „tőkés–földesúri” román rendszer elítélésében, mind pedig abban, hogy felébresztette a büszkeséget a hazai szocialista filmgyártás iránt. Napokon keresztül tárgyalták a műhelyben, hálótermekben. Azt hiszem, voltak beszervezett véleménybegyűjtők is. Ami igaz, igaz: a film félreérthetetlenül hozta felszínre a gazdasági válság idején a munkanélküliséget, a bányászok küzdelmes életét, a sztrájkot és annak vérbe fojtását.

A kulturális gyűléseken mindig voltak beszervezett hozzászólók. Azok nemcsak hogy elmondták a hivatalos álláspontot, az ideológiának megfelelő tanításokat, hanem kérdéseket tettek fel. De akadtak önként jelentkezők is, akik önkritikát

tartottak, mea culpáztak, bánták a rendszerrel szemben elkövetett bűneiket. Fogadkoztak, hogy hűségesek lesznek a rendszerhez, nem engedik magukat félrevezetni. Ezek a kulturális összejövetelek majdnem úgy zajlottak le, mint a pártgyűlések. Egy Ștefănescu nevű, fekete képű, magas százados önkritikájára vagy inkább bűnbánó önpocskondiázására emlékszem: gyónta, hogy alaptalanul bírálta a rendszert és feletteseit – nem tetszett a szabad élet, most őrnagy lenne –, s azt mondta: méltán ítélték el. Egy egyszerű munkás, aki abban a műhelyben fényezett, ahol magam is, elmondta, milyen igazat mondanak a gyűléseken. Őt is félrevezették, de ezután lesz esze, még az apját is feljeleni.

Az átnevelés egyre jobban eltávolodott a proletár internacionalizmus szellemétől, átcsapott teljesen a nacionalizmusba. Ennek legerősebb megnyilvánulása volt egy Eminescu-emlékünnepe, a költő halálának 75. évfordulóján. A megemlékezés szervezője és ünnepi szónoka egy Văcaru nevű moldvai ifjú tanár volt. Az ünnepség az udvaron zajlott le, vasárnap délelőtt, a gyárban dolgozó összes fegyencek részvételével. Pódiumot emeltek, a középre felállították Eminescu közismert diákkori portréját megnagyítva. Emberközelbe akarván hozni, az előadó rendkívül egyéni hangon és stílusban rajzolta meg a nagy nemzeti költő alakját, egyéniségét, ahogyan a román nép lelkében, tudatában él. Előadásában közvetlenül mint rokont, családtagot „Bădiță Mihai”-nak szólította. Felolvasta néhány, nemzeti tudatot ébresztő versét, és gazdagon teletűzdelte idézetekkel, mindvégig hangsúlyozva azt, hogy a nagy zseni, hazafi életében nem részesült abban a megbecsülésben, amelyet megérdemelt volna.

Ebbe a nemzeti szellemben történő nevelési programba illeszkedett bele még két román film: *Răsună valea* (Visszhangzik a völgy) és *Darclé*. Az elsőt, amely a békási vízierőmű építéséről szólt, annak a párt által meghirdetett demagóg tervnek a keretében készítették és vetítették le nekünk, amely szerint rövid idő alatt a gazdasági és kulturális fejlődés útján utol kell érünk, sőt meg is kell előzünk a nyugati fejlett országokat, még az USA-t is. Elismerem, sok szép tájat

láttam a filmen és gyönyörködtem is benne. De láttam, hogy az ifjúság lelkesedését megnyergelő nagy nemzeti törekvésekbe beleszédült pártvezetés miképp hordatta „gúlához a követ”.

A *Darclé* film vetítésével a cél ugyancsak a román nemzeti öntudat és büszkeség ébresztgetése volt.

Az évek során kialakult rab önérzet sokszor nekem szegezte a kérdést: jól tettem-e, hogy kimentem dolgozni a gyárba? Miután szabadlábra helyeztek, egyesek meg is jegyezték, hogy én munkámmal az ellenséget támogattam. Lelkiismeretem megnyugtatóására és mások megjegyzéseire is a válaszom az volt, hogy én 15 esztendei kényszermunkára voltam ítélve. Azt is hozzá kell tennem, hogy nem kérdezték meg, akarok-e dolgozni vagy nem, hanem vittek. A parancsnokság utasításainak nem teljesítése büntetéssel járt. Ezt nem vállalhattam és más sem vállalta. De voltak nekem más érveim is, hogy ne utasítsam vissza a munkát. A gyárban jobb és kalóriadúsabb volt az étel, és a bánásmód is valamivel emberségesebb, bár hangsúlyozom, a munka nagy részben kimerítette a kényszermunka kritériumait. Ami azonban mindennél fontosabb volt: levelezőlapot írhattam, és ha a normát teljesíttem, kaphattam csomagot. A munkával együtt járó mozgás a szabad levegőn és a szellem, a gondolat kiszabadulása az elszigeteltségből, bezártságból, megváltoztatta közérzetemet, sőt egészségi állapotomat is. Az epekrízisek fokozatosan kimaradtak.

Csomagot háromhónaponként kérhettünk. Három- vagy ötkilós csomagot küldhettek, a többletet a parancsnokság elkobozta. A csomagban lehetett kérni kétszáz cigarettát is. Én nem cigarettáztam, a kapott cigarettát szétosztottam és bizonyos szolgáltatásokat cigarettával fizettem. 1963-ban és 1964-ben háromszor írtam haza és három csomagot kaptam. Az alapvető élelem, amit kértem, kockacukor, száraz szalámi, keksz és valamiféle sűrített cukros citrom volt. A csomagot átvételkor a postás fegyőr bontotta ki, szűrőpróbát csinált, a szalámit egy-két helyen elvágta, a cukrot kiürítette a tasakból, a cigarettát is kiszedte a csomagból, megnézegette, nem tartalmaz-e tiltott dolgot. Elszedtek minden csomagolóanyagot,

a csikos zakóba ürítették mindent, kockacukrot, kekszet, cigarettát, egy halomba. Micsoda megalázás!

Ne gondolja az olvasó, hogy a börtön parancsnoksága és a gyár igazgatósága az üzem rentabilitását pusztán az ingyenmunkára és a dolgozók nyers erejének a végsőig való kihasználására alapozta. Nem, a rab munkások szakmai felkészültségét is igyekezett fokozni a munka termelékenységének növelése érdekében. Néhány hónap múlva nagy százalékát a dolgozó raboknak tanfolyamra vezényelték. Délutánonként, munkaidő után, tanfolyamot szerveztek, ahol a mesterek és mérnökök előadták a szakma elméletét, s a végén írásbeli vizsgát tettünk. Mikor szabadlábra helyeztek, igazolványt állítottak ki, és azt a szabaduló levéllel együtt kezünkbe adták. Ez az ún. „Dovada de absolvire” tartalmazta a munkahelyen szerzett képzettséget és a minősítést. Én például bútorfényezői vizsgát tettem. Ez az igazolás feljogosított arra, hogy ebben a szakmában alkalmazást kaphassak.

A gyárnak bizonyos számú szakképzett munkásra szüksége volt. A szakképesítő igazolvány alapján ezeket besorolták a Munkatörvénykönyv előírásai szerint a megfelelő kategóriákba és a fizetést aszerint utalták át a börtönnek, amely minket, fegyenceket munkára átadott. A rabok munkabérének töredékét kiszabadulásunkkor kiadták és ezzel vásároltuk meg a vasúti jegyet. Úgy emlékszem, én egyesztendei munkám után 70 lejtt vettem fel.

Abban a periódusban, amikor minket kivittek a bútorgyárba dolgozni, ötszáz körül volt a munkások száma. Persze ez 1964-től állandóan változott a két-három hónaponként megismétlődő szabadlábra helyezések következtében. 1964 végére politikai elítélt már nem is maradt, ugyanis a 411/1964-es Dekrétum értelmében mindenkit szabadlábra helyeztek. A gyárban 1964 második felétől már csak közbüntényes elítéltek dolgoztak.

Elmondtam sok mindent a gyárban munkával töltött több mint egy esztendőről. Szükségesnek tartom azt is elmondani, mit jelentett számomra a környezetváltozás. A cella ember telenségével, rossz, bűzös, évtizedek óta szellőzetlen, dohos levegőjével, izgága, beteges rabtársak bántó viselkedésével való állandó küzdelem teremtette feszültség megszűnt. Nagy nyomás alól szabadultam fel. Jólesett körbenézni a gyárudvaron és azon is túl, a Kis-Szamoszt kísérő dombvonulaton, mikor mentünk a műhelybe, és jöttünk vissza munka után a cellába. Jólesett látni az udvaron a feldolgozásra váró deszkarakásokat, a deszkaszárítót, a gépeket s mindenképp a kék eget felhőivel és a napot; hallani a műhely zaját, a kalapácsütéseket, a körfűrész visítását, a gyalu csoszogó hangját. Egy ilyen természetes zajban eltöltött nap után más volt élvezni a csend ritka pillanatait, mint a cella beteg csendjét. Otthonosságot varázsolt körénk valamelyik mester ide-oda szaladgáló kutyája is. Az új környezetet, a cellával szemben, emberinek tartottam.

Bútorkészítés... Azért használom a „készítés”-t a „gyártás” helyett, mert itt az emberi munkaerő volt az uralkodó, nem a gépi erő. A fenyőfa, amiből a bútor készül, ősidők óta az emberhez legközelebb álló, az ember civilizálódásában nagy szerepet játszó növényi anyag. A bútor elemi szükségletet elégített ki mindig. Ezért a bútort odaadó emberséggel készítették. Kádármester édesapám ősemberi viszonyulással közeledett a feldolgozandó fához és ugyanolyan becsben tartotta, őrizte szerszámaikat. Ilyen lelkülettel és gondolatokkal léptem át én is a műhely küszöbét. Nem volt ismeretlen előttem a fafeldolgozás, de a bútorkészítés sem, mert az öcsém asztalos volt.

A gyár vezetősége ellenségnek minősítve bennünket, a legszigorúbb büntetést helyezte kilátásba, ha nem az előírt minőséget termeltük, ha az anyag selejtté vált kezünkben, vagy ha a szerszámot tönkretettük.

Ez a rólunk táplált ellenségkép, előítélet, amikor az elvárt minőséget már előállítottuk, kezdett oszladozni a felügyelet és szakmai ellenőrzést gyakorló személyzetben. A fegyőrök szigora enyhült, a durva harag szelídebb színre váltott, és egyes mesterek, örök el-elbeszélgettek velünk. A kezdeti gyenge minőség miatt támadt munkahelyi konfliktusok a vezetőséggel, mesterekkel fokozatosan elmaradtak. Ez nem jelentette azt, hogy a rabok szívvel-lélekkel dolgoztak, vagy hogy a fegyőrök a szabálysértéseket elnézték. A munka kényszerjellege is mindvégig megmaradt. Az adott körülmények között azonban a fő cél számunkra a megmaradás volt, az élni akarás pedig kialakítja, megkeresi az önvédelem lehetőségeit és formáit.

Minden rab mellé nem állíthattak őr, a rab megtanulja a színlelés művészetét és felhasznál minden alkalmat arra, hogy éljen vele. Letartóztatásom előtt, a szocialista termelés első tíz esztendejében már minden munkás, tisztviselő ismerte a szólásmondást: „A semmittevést úgy kell adminisztrálni, hogy az lázas tevékenységnek tűnjék.” Ennek a morálnak a szellemében folyt a munka végső fokon a gyárban is, a rab minden pillanatot kihasznál, hogy pihenhessen. Persze, nagyon körültekintőnek kellett lenni, figyelni a besúgókra is. Ügyességgel, a munka fortélyának elsajátításával sok energiát lehetett megspórolni. Itt, a börtönben tanultam meg a tömeg óriási szerepét az egyén megmaradásában bizonyos helyzetekben. Együtt félni mennyivel elviselhetőbb, mint egyedül! Többször tapasztaltam, milyen óriási jelentősége van a sorstársakkal való jó, emberi kapcsolatok kialakításának. Egymásban nemcsak tápláltuk a bizakodást, a reményt, a hitet, de betegség, rosszsullét esetén volt bajtársi, baráti szó, segítség – s ez nagyon sokszor átsegített a nehézségeken.

A műhelyben a rabok cigarettázással és alkoholfogyasztással követték el a legtöbb szabálysértést. Az első csomag megérkezése után tiltott időben vagy helyen egy-egy szenvedélyes cigarettás rágyújtott. Nem hallottam, hogy ezért valakit megdorgálásnál súlyosabb büntetésben részesítettek volna.

Annál súlyosabb volt a tiltott alkoholfogyasztás.

Részeskedés a börtönben?! Hogyan volt lehetséges? Pedig előfordult. Volt idő, amikor a gyárban elfogyott az ipari szesz. Hogy a munka ne álljon meg, a helybeli szeszgyárból tisztaszeszt kaptak és abban oldották fel a sellakot. Ezt az italkedvelők persze azonnal felfedezték, különféle módon addig szűrték az oldatot, amíg megtisztult annyira, hogy ihatóvá vált. Akadtak rabok, akik az ipari szeszt is megitták. Ha lefülelték ezeket a szabálysértőket, elkülönítőbe zárták vagy visszaküldték a cellába. Elrettentő példaként a tömeg előtt súlyosan megdorgálták. Nem tudok azonban arról, hogy ezért valakit testi fenyegetésben részesítettek volna.

Amikor a gyárba kivittek dolgozni, a szigorú bánásmód általában enyhülni kezdett a cellákban is, de nem állítom azt, hogy nem lehettek cellák, ahol tovább élt a banditázás és egyéb megaláztatás.

A gyárban dolgozó rabokra a munka és a vele járó életmód egyrészt jótékony hatású, másrészt nehéz teher is volt. Miután kijöttem a börtönből, az egyik kolozsvári kisipari szövetkezetben dolgoztam. Gyakran meglátogattam a bútorkészítő osztályt, meglepődve tapasztaltam, hogy a fényezés minősége messze elmaradt amögött, ahogyan mi a börtönben fényeztünk és alacsonyabb volt a munka termelékenysége is. Megfigyelhettem a semmittevő lázas tevékenységet, ami végül is jó két évtized múlva termette meg a gyümölcsét: 1989. december 22-én a rendszer összeomlását.

Szabadulásunk tavasza

1964 tavaszán szabadulási hírek kaptak lábra a gyárban. Enyhe volt a tél, az átnevelés folyt, a fegyelem lazult, azért a terv teljesítésében lemaradás nem volt. A vasárnapokat teljesen visszaadták rendeltetésének, a pihenésnek s úgy emlékszem, a munkaidőt napi nyolc órára szállították le. Az átnevelésbe a film mellé betették a tévét is. Egyszer részesültem

én is a tévzés kiváltságában, egy folklórprogramot néztem végig.

Az enyhülés egyik jeleként könyvelhetem el a következő esetet: a fegyőr a munkaasztalomnál megállt, és beszélgetésbe bocsátkozott velem.

– Mit fog tenni, Gazda, ha szabadlábba helyezik? – hangzott a kérdés.

Hova tegyem az érdeklődést? – gondoltam magamban. Mutattam a közömböst.

– Erre nem gondoltam. Még nyolc esztendő van hátra, csak hetet töltöttem le.

– Lehet, hogy nem fogja letölteni az egészet, hamarabb hazaengedik.

Most már meglepődtem. Megálltam s kezdtem a fényezőlabdát igazítani, a vászonba jobban belefogni.

– Eddig nem hallottam, hogy az RNK-ban politikai elítélteket tömegesen szabadlábba helyeztek volna. Csak a titóistákról tudom, hogy 1961-ben vagy mikor mind szabadlábba kerültek, de azok is Tito közbenjárására. Nem hiszem, hogy bizonyos bűntényekért elítélteket kiengedjenek, másokat pedig visszatartsanak. Ha mégis csoda történne és kegyelmet adnának, s a büntetés letöltése előtt kiengednének, nem tudom, mihez kezdenék. Az biztos, hogy nem helyeznének vissza régi állásomba, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe.

Ez a beszélgetés koratavasszal történhetett. Fontos jelzésnek vettem.

Egy rabnak a büntetés letöltése előtt való szabadlábba helyezéséről már tudtam ekkor. Ez a rab egy iasi-i fiatal baritonista volt. Ott dolgozott a gyárban, csak más műhelyben. A 411/1964-es Törvényrendelet értelmében kegyelmet kapott. Utólag tisztázódott, hogy a Törvényrendelet akkor már érvényben volt, amikor a baritonista kiszabadult. A gyárban dolgozó fegyencek arra kérték a baritonistát, hogy búcsúként énekelje el valamelyik operaáriát. Így került sor az *Igor herceg*ből Igor Szabadság-áriájának eléneklésére, amit a rabok nagy tapsal fogadtak és jutalmaztak:

*Ó, jaj, szabadnak lenni újra,
Felemelt fővel, büntetlen szabad... stb.*

A változékony április időben kisütött a nap. Vasárnap volt. Mentünk vissza a cellába, hozzám csatlakozott Perța, biztatni kezdett nagyon: nemsokára szabadlábra fognak helyezni – mondta.

Bizonyára a búcsúének a gyárban szolgálatot teljesítő örök jóváhagyásával történt. A szabadulás szelleme már bent volt a börtön falai között, s éppen a fegyőrök voltak azok, akik behozták és terjesztették. Mi fegyencek úgy tudtuk, hogy az ifjú operaénekes szabadlábra helyezését a iași-i opera kérte, amit az államfő teljesített. Az eseten elgondolkoztunk, sokféleképpen kommentáltuk. Növelte bennünk nagyon a reményt.

Mikor a baritonista kiszabadult, a gyár még teljes létszámmal dolgozott.

Eddig diófa, mahagóni, afrikai körtefa és bükkfa furnérral bevont, diófa páccal sötétbarnára színezett asztallapokat fényeztem. Volt valami fantázia a furnérok erezetének játékos rajzaiban. A bükkfa- és a mahagónifurnér erezete nagyon egyszerű volt, csak a bog körül volt kissé kusza, nem is kusza, inkább szeszélyesen görbe. Legszebb a diófagyökér volt, s csak utána következett az afrikai körtefa. Az volt az érdekes és szép, hogy a lakk fénye mind hangsúlyozottabban felszínre hozta az ereket, rajzokat.

Váratlanul pácolatlan, fehér furnéros asztallapokat hoztak fényezni. Nem is a furnér rajza volt érdekes, inkább szép fehér színe, ilyent még nem fényeztem. Mikor a munkapadra tettem, a mester hozzám jött és figyelmeztetett, hogy gonddal fényezzem. A furnér hársfa, eladással egybekötött kiállításra készül – mondta –, összesen negyven garnitúra. Természetes színében kellett ragyognia az asztallapnak, ezért nehezebb volt a fényezés. Mielőtt a sellakréteg rákenését megkezdem volna, többféle finomságú csiszolópapírral lecsiszoltam.

Mivel nem volt pácolva, nagyon szívta magába a sellakot. Úgy emlékszem, ez volt az utolsó széria, amelynek fényezésében részt vettem.

A mesterek már panaszkodtak, hogy a munka nem megy abban a ritmusban, ahogy a terv teljesítése kívánja. Hoztak új embereket is; a fegyelem már nem volt a régi.

Ezen a tavaszon találkoztam a gyárban egy csendes, halk szavú biológianárral, Puskás Attilával. Úgy emlékszem, Csíkszentdomokoson, később Csíkszeredán volt tanár. Nem sokat beszélgettünk, csak ebédszünetben vagy munka után. Még három csíki tanárral ismerkedtem meg: Ambrus Sándor matematika-, Bereczky György román nyelv és irodalom, valamint Kovács Gyula ugyancsak matematikatanárral. Velük is csak ebédszünetben válthattam szót. A szekrények összeállításánál dolgozott Orbán Attila, érettségiző diák. Nevét azért jegyeztem meg, mert beszélgetéseink alkalmával kiderült, hogy ő tudja a legtöbb költeményt. Találkoztam Soós Ferenc református teológussal és Szabó Dezső kolozsvári unitárius lelkésszel. A gyárban dolgozott Onisifor Ghibu egyetemi tanár fia, és a végén beosztották a fényezőbe Dénes Ivánt is.

Az átnevelő műsor keretében egy tavaszi vasárnap bemutatkozott egy bűvész artista. Sajnos, a nevét elfelejtettem. Részben varázslatosnak tűnő kézügyességi mutatványokkal szórakoztatott, részben pedig csalóka bűvészeszközökkel ejtett ámulatba. Az előadásnak abban volt az érdekessége, hogy a mutatványokat megmagyarázta, titkait elárulta. Volt az előadásnak enyhe hit- és vallásellenes tendenciája, a bűvész kifejtette, hogy a mutatványokban nincs semmiféle csoda, természetfölötti erő.

1964 májusában, vagy június elején, ismét nagy átcsoportosításokat hajtottak végre a cellákban. Gyanítottuk, hogy nagyobb létszámú fegyencet helyeztek szabadlábba a 411/1964-es Törvényrendelet értelmében és a Börtönök és Munkatelepek Vezérigazgatóságánál már kilátásban volt a mi

szabadulásunk is. A kettes pavilonból visszavitték az egyes, a sárga pavilonba, és a második emeleten nagy cellákba, illetve termekbe helyeztek el. Innen jártunk dolgozni. Tovább folytatódtott az átnevelés, de most már durva támadásokat szerveztek egyesek ellen. Főként papok és jehovisták kompromittálására, erkölcsi megsemmisítésére törekedtek. Világosan látni lehetett, a politikai tiszt és a besúgók összpontosított aknátüze inkább a magyarok ellen irányult. Ilyen volt például a Szabó Dezső kolozsvári unitárius lelkész elleni sovén támadás.

A gyárban dolgozó fegyencek létszáma megcsappant, Cătană mester és Bíró fegyőr mondta is, hogy a tervet nem tudják teljesíteni. Azt beszéltek, hogy a kettes pavilonba már toborozzák a közbüntényes elítélteket, hogy a gyárban a politikaiak helyét átvegyék.

A nagy sárga pavilonban a dolgozókkal szembeni bánásmód érvényesült. Itt is át lehetett menni egyik cellából a másikba. Kis csoportokban egymás között a szabadulásunkról beszélgettünk: meddig ülünk még börtönben? Általában az volt a vélemény, hogy az őszet nem érjük itt. Biztos politikai hírek nemigen szivárogtak be, úgy emlékszem, az újságolvasás megszűnt, már nem adták kezünkbe a Scânteia-t. Könyvet azonban még lehetett kivenni, olvasni. Csomagkérő levelezőlapot a második negyedévre nem adtak. Ezt szintén jelzésnek vettük, esetleg még a nyáron szabadlábra helyeznek. Mintha frissebb, elevenebb lett volna munka után a cellában a dolgozók beszélgetése. Arról érkezett hír, legalábbis suttogva terjedt, hogy a munkatelepekről sok politikai elítélte szabadlábra helyeztek. Kezdtünk mi is reménykedni és ennek következményeit festegetni a magunk szempontjából.

Ezen a tavaszon gondolatban, lélekben már többet voltam a börtön falain kívül, mint belül. Sokat töprengtem azon, vajon hogyan fogják a párkák tovább fenni életem fonálát, mi vár rám. Bizakodó bizonytalanság szállott meg. Elképzelésem szerint a rendszer ellenségnek fog tartani mindhalálomig; nem azért, hogy olyan nagy személyiség és valóban ellenség volnék, de a Securitaténak, a pártnak, hogy létezzék társadalomban, Minótauroszként állandóan embereket kell felfalnia.

Az emberi hitványság jelen van mindenütt, s ez táplálja, éteti az embertelen diktatúra mindkét intézményét.

Az események nyár elején gyorsabb ütemben kezdték egymást követni. A gyárban dolgozók közül sokat kivettek: köztük Komáromy Józsefet, Bereczki Andrást, engem, a „Fekete-tempлом csoport” tagjait, és áthelyeztek egy ugyancsak nagy terembe, a sárga pavilon keleti végébe. Itt találkoztam dr. Jakab Antal püspök úrral, báró Bánffy Istvánval, a Szoboszlai-per egyik elítéltségével, továbbá Andrassy Ernő orvossal, Virágh Lajos református lelkésszel, Visky József orvossal, Oláh Nándor fogással, Szamadó Ernő költővel, a Sass Kálmán – Holló István-per elítéltségével. Ugyancsak ebben a cellában volt Bányai Miklós, akivel már Désen is cellatárs voltam. Fél száz fegyenc lehetett ebben a nagy teremben, a többség már régebb itt sínylődött. Az új, ide beosztott csoport elevenebbé tette a cella életét. Ami gyökeres fordulatot jelentett számunkra, az volt, hogy lakat alá kerültünk és be kellett illeszkednünk a cellarezsimbe. Ettől kezdve minden nap hozott valami újat.

A magyar elítéltek közül elsőnek báró Bánffy Istvánt ismertem meg, múltába az ágy fejénél volt felfüggesztve, ő pedig az ágyon ült vagy hevert. Könnyen megtaláltuk az utat egymáshoz, ugyanis öccse, Miklós, osztálytársam volt a gyulafehérvári római katolikus líceumban, kiváló rúdugró, hősi halált halt a második világháborúban. Elmondta, hogy őt a fegyveres zendülésnek minősített Szoboszlai-csoport tagjaként ítélték el 1958 szeptemberében, s a csoport több tagját halálra ítélték és ki is végezték.

Szamadó Ernőnek a börtön előtt csak a nevét hallottam, s úgy vésődött emlékezetembe, hogy a népi írók csoportjába tartozik. Szikár, sápadt, csendesesen mozgó fegyencként ült az ágyon egymagában. Ihletett óráiban népies hangú rövid verseket költött, s egyet-egyet el is mondott nekem.

Legtöbbet ebben a cellában Virágh Lajossal társalogtam,

közös kolozsvári ismerősökről, a régi Kolozsvár életéről. Érdekes történeteket mondott el lelkészi pályájáról, én meg az 1944 utáni átmeneti korszak elmondásra érdemes tanári élményeiről beszélgettem. Virágh pásztorációs tevékenységéből rendhagyónak tartottam az alábbi történetet:

Nagyváradon volt segédlelkész – mondotta. – Egyszer egy halálos ágyán levő muzsikus cigányhoz hívták sürgősen, hogy részesítse az úrvacsora megerősítő kegyelmében. A cigány a külvárosban lakott, egy kis házban. Amikor odaérkezett, a nagy cigány család minden tagja össze volt gyülekezve. Valóban, a halál már ott ólálkodott a ház körül. Mikor belépett a szobába, a cigány, melléből mélyen húzván, várta a papot. Ő látva a helyzet súlyosságát, azonnal elvégezte az előírt szertartást és kiszolgálta az úrvacsorát. Hanem, ami számára felejtethetlen maradt – mesélte –, az a következő volt: a cigány váratlanul megpróbált az ágyból felemelkedni, kezét maga elé emelte, s elkezdte rekedt, hörgő hangon mondani, kiáltani: „Ady tekintetes úr, Ady tekintetes úr, megyek.” Ezzel visszahanyatlott és mélyen, nehezebben és nehezebben húzott tovább. Virágh tiszteletes nagyon meglepődött, a muzsikus cigányt nem ismerte. De megkérdezte a körülálló cigányoktól, hogy a haldokló valóban ismerte Adyt? Ki volt Ady? Azok elmondták, hogy egy nagy költő, és fiatal korában muzsikált is neki az illető.

Andrássy Ernő orvosról azt jegyeztem meg, hogy nagyon gazdag madártojás-gyűjteménye volt, Oláh Nándor pedig sakkozó.

Amióta újból lakat alá kerültem, megszűnt minden „kiváltság”, ami a munkával együtt járt. Szoktatni kezdtem magam a zárt cellai élethez: ülni, sétálni, hallgatni és néha társalogni. Tágas tér volt a cella közepén, hát nagyokat sétáltam, idegességem sétálásokba fojtottam. Akik nem ízlelték meg a gyári munkát, csenedesebbek voltak. Mi a gyárban sok olyan jelzést kaptunk, amiből messzemenő következtetéseket vonhattunk le, nagyon közelinek véltük a szabadulást. Nekik is elmondtuk kapott jelzéseinket, de nem hitték.

Egyszer séta közben láttam, hogy egyik cellatársamat epi-

lepsziás roham fogta el, levágódott a cementre, rángatózni kezdett, habzott a szája, arca teljesen eltorzult. Nem tudtunk segíteni, hívtuk az orvost, de mire megérkezett, szegény már elernyedte, a görcsök feloldódtak. Nagyon meggondolkoztatott a krízis, magamba szálltam, s hálát adtam a gondviselésnek... Nyugalomra intettem magam. Eljön minden, aminek jönnie kell, mindennek megvan az ideje, megvan a szabadulásnak is. Félrevonultam az ágy végébe, s eszembe jutott egy idézet:

*Hol hallanád a viharról, hogy megáll,
Ha gyöngye rózsza hajlong útain.*
(Madách)

Dés óta nem gondoltam arra, hogy kihallgatásra vihetnek. Egy délelőtt az őr bejött a cellába és nevemet szólította. A kijáráshoz mentem, átvett egy más őr, és átvezetett a kastélyba, ahol az irodák voltak. Szőnyeggel bevont lépcsőn felvezetett egy irodába, ahol idősebb civil fogadott. Azzal kezdte, lehetséges, hogy szabadlábba helyeznek, és mint tanárnak nehéz lesz állást kapnom, ő azonban hajlandó segíteni bizonyos ellenszolgáltatás fejében. Nagy nyugalmat parancsoltam magamra, visszautasítottam az ajánlatot. Azzal indokoltam, hogy beteg vagyok, s elveimmel, hívő emberi meggyőződéssel ezt nem tudom összeegyeztetni. Még mondott egyet s más s arra kért, hogy a cellában ne szóljak erről a beszélgetésről. Ennyi volt a kihallgatás, utána visszavezettek a cellába. Az eset felzaklatott, de nagy önuralommal túltettem magam s úgy viselkedtem, mintha semmi sem történt volna.

Már Désen tudomást szereztem arról, hogy Nagy József csoporttársam végtelenül gyötrelmes kínok között meghalt. Egy földije, egy Siner nevű fegyenc mondta el borotválás közben. Siner volt a börtön borbélyja. 1962 nyarán Nagy József fejfájásra kezdett panaszkodni. Ahogy betegsége fokozódott, fájdalmai elviselhetetlenebbé váltak, erősebben kezdett jajgatni, úgy, hogy a szomszéd cellák fegyencei is hallották. A

betegség az agyát támadta meg, megőrült, kényszerzubbonyba kellett tenni s néhány napi szenvedés után meghalt. A halálesetet később a gyárban, Szamosújváron Bereczki is megerősítette, azoknak az elmondása alapján, akik Nagy Józseffel egy cellában voltak.

Szamosújváron kiszabadulásom előtt tudtam meg, hogy Kertész Gábor, fiatal jogvégzett csoporttársam is meghalt. Komáromy barátom Pitești-en egy cellában volt vele, embertelen körülmények között egy ágyban aludtak. Kertész Gábornak a hátára óriási tuberculum lett, közönségesen tébécés daganat, amely kifakadt. A börtön felcserének jelentették, rövid időn belül a cellából kivitték, feltételezték, hogy a vácărești-i rabkórházba szállították. Részleteket Pitești után életéről nem tudunk, a haláláról is elég körülményes úton értesültünk. Nem vagyok biztos benne, de talán Gábor haláláról visszajelzés éppen a családtól érkezett.

Július első felében ismét kihallgatásra vittek. Most egy szikár, magas, fekete képű, negyven év körüli egyenruhás politikai tiszt tette ugyanazt az ajánlatot, amit előzőleg a civil. Neki is ugyanazt válaszoltam, mint a civilnek, vagyis visszautasítottam az informátori ajánlatot. Most ez a tiszt még arra is kért, hogy kiszabadulásom után ne menjek vissza Kolozsvárra, választhatom az ország bármelyik városát, biztosítanak lakást. Ezt az ajánlatot sem fogadtam el. A kihallgatás után nem vittek vissza a nagy cellába, hanem a Martinuzzi-kastély egy szűk cellájába zártak a pincébe, egyedül. Halvány villanyfénynél töltöttem napjaim 1964. július 29-ig, amikor szabadlábra helyeztek.

Sötét sejtelmektől kísérve mentem le a lépcsőn a pincébe, ahol a múlt század hatvanas éveiben Rózsa Sándor is raboskodott. Ugyan miért különítenek el? Tudtommal semmiféle szabálysértést nem követtem el. Büntetés? Megfélemlítés? Meg akarnak törni, hogy beálljak informátornak? Még határozottabban fogok ellenállni minden kísérletüknek. Így emésztettem magam szorongó és bizakodó érzések, gondolatok közepette. Érthetetlen! Minden, ami tavasz óta történt, azt jelezte, hogy közel van a szabadlábra helyezés. Az első

napokban az járt az eszemben, hogy visszahelyeznek a nagy sárga épületbe, egy más cellába. Ez azonban nem következett be. Az elkülönítés, nem mondom, homályba burkolta a közeli szabadulás varázslatos látomását.

Az elkülönítőbe zárás lehangolt, innen nem vittek sétára, szabad levegőre. Az őr napközben csak az étel beadásakor jött felém. Sétáltam, mértem rendületlenül a cella hosszát, és hevertem az ágyon, gondoltam, csak nem lehet messze a szabadulás, ha már kétszer is megkísértettek – valahogy kibírom.

Közben ismét volt egy jelképes álmom. Egy óriási vasúti rendezőpályaudvaron bolyongtam, talán nem is bolyongtam, inkább a sínek között át akartam menni. Rendkívül sok sín-pár szaladt különböző irányba. Mozdonyok és egész szerelvények közlekedtek s nekem át kellett másznom a síneken, hogy a pályaudvarról az országútra érjek. Nagyon veszélyes volt – hangsúlyozom – a sok jövő-menő vonat miatt. Hol másztam, hol szaladtam, hol jobbra-balra figyelve lépegettem a sínek között. A vége a vergődésnek az lett, hogy csak sikerült az országútra kijutnom. Megkönnyebbülve álltam meg az országút szélén, hogy továbbmenjek.

A kettes pavilon pincecellájában végiggondoltam a közel hét és fél esztendőt jó és rossz emlékeivel. Mintha egy hosszú-hosszú, sok-sok kanyarral teli úton mentem volna végig, amelynek egyik végén Kolozsvár, a másikon pedig Szamosújvár lett volna. Egy elrontott életdarab. Mikes jutott eszembe, amikor visszapillantottam börtönben eltöltött éveimre. Tanítványaimnak mindig felolvastam azt a levelet, amelyben életének mintegy mérlegét foglalja össze nénjének. Ide írom parafrázálva – kérem, bocsássa meg a kedves olvasó: Most negyvenhárom éves vagyok, abból közel hét és fél esztendőt tömlöcben töltöttem haszontalanul. De mint Mikes, azt is hozzáteszem tiszta keresztény lélekkel, hogy Isten rendelésében semmi sem haszontalan. Amint elmélkedtem magamban, egyszer csak zaj közeledett felém, felálltam, s már dugta is a fegyőr a kulcsot a nagy zárba, kinyílt az ajtó s rám szólt: „Fă-ți bagajul!” (Csomagolj!) Egyenesen a raktárba vezetett, már a kis bőröndöm is ki volt téve. Levettem a kincstári ru-

hát, és magamra öltöttem a magam kopott civil ruháját. Nem akartam levetni foltos ingemet. A fegyőr azonban rám kiabált: vessem le azonnal! Mindhiába kértem a foltos inget, éppen azért vette el, mert foltos volt. Nem is kíséreltem megmagyarázni, mi célom van vele, hogy emlékül akarom megtartani. Kivittek az irodák előtt levő udvarra, már nagy tömeg volt ott, magam is elkeveredtem közöttük. Vártunk.

Jó délután lett, mire kézhez kaptuk az elbocsátó igazolványt.

„Penitenciarul formațiunei 0606 Gherla anul 1964, luna iulie, ziua 29. Domiciliul avut la arestare Cluj, Str. Cuza Vodă Nr. 14. Bilet de eliberare Nr. 3950/1964. Numitul Gazda Francisc născut în anul 1920, luna octombrie, ziua 25., profesia profesor, fiul lui Ștefan și Terezia, a fost depus ca condamnat de la 22. 03. 1957. până la 29. 07. 1964. de către Trib. Mil. Cluj, cu mandatul Nr. 1004/60, emis de Trib. Mil. Cluj, sentința Nr. 524/59 pentru fapitul de uneltire contra ordinii sociale. A fost pus în libertate prin grațierea restului pedepsei de către Consiliul de Stat conf. Decret 411/1964. Numitul se stabilește cu domiciliul în comuna Cluj. Semnături indescifrabile. P.S.”

Rendre autóra szálltunk.

A dés–kolozsvári vonalon, különböző állomásokon, le-tettek a kocsiról. Engem Szamosújvár állomására vittek. Napnyugtakor ültem fel a Kolozsvár felé menő személyvo-natra.

Nem néztem vissza, mint a babonás ember.

Ámen.

Szorongó szívvel vettem kezembe a tollat, hogy papírra vessem visszaemlékezéseimet börtönéveimre, s még nagyobb szorongással bocsátottam a nagy nyilvánosság elé, *Elrabolt esztendők* címmel a Romániai Magyar Szó hasábjain. Sokat töprengtem és sokszor tettem fel magamnak a kérdést: egyáltalán van-e értelme annak, hogy az az iszonyat, amit magam és rabtársaim végigéltünk a börtönben és a munkatelepeken, fennmaradjon? Ne tudjon róla senki! Jobb, ha magammal viszem a koporsóba, a föld alá, amúgy is eltemetni való. Úgysem okul senki belőle. Ugyanakkor eszembe jutott: miért írta meg Szolzsenyicin *A Gulag szigetcsoport* címmel a szovjet börtönök és munkatáborok pokláról eposzi méretekre terjedő dokumentumkötetét? Vagy miért tette közzé Virgil Ierunca *Fenomenul Pitești* címmel a vasfüggönytől keletre egyedülálló, emberi képzeletet felülmúló átnevelések során ifjú elítéltekkel szemben elkövetett, elrettentő szörnyetteket? E két nagy mű és több baráti biztatás ellenére sem vettem tollat a kezembe, pedig ki-kiömleni akaró forró lávaként ott dolgozott lelkem mélyén a sok megaláztatás, nyomor, fájdalom, és követelte a szót. Sokszor gondoltam arra is, hogy magamnak okozok újabb bajokat: nem lesz szerencsés behegedt sebeket föltépni. Még testvéreimnek sem mondtam el. Igaz, hogy ők is annyi szeretettel vettek körül, mindig tartózkodtak börtönsebeim feltépésétől. Az időt nem láttam elérkezettnek. Félttem.

A börtön minden nyomora beleette magát testembe-lelkembe. Olykor-olykor álmaimban ma is elrettentő börtönélmények peregnek le. És utcai jelenetek, munkahelyi események, az erőszakszervek gőgös igazoltatása hányszor társul önkéntelenül és idézi fel bennem a börtönbeli embertelen bánásmódot. De nem tudtam és nem selejtezhettem ki életemből sem a közel nyolcévi börtön emlékeit, sem a félelemben eltöltött negyvenöt esztendőt.

1989. december 22-e feloldott a hallgatás alól, véget vetet-

tem nagy tartózkodásomnak. Azokra gondoltam, akik a börtönben pusztultak el úgyszólván ártatlanul, s azokra, akik ma is tájékozatlanok a jogtípró szocialista diktatúráról. És annak a politikának a leleplezése, amely népünk megsemmisítését célozta, adta a bátorságot és kezembe a tollat, hogy elmondjam mindazt, amiről érdemes, kell, szükséges másoknak is tudomást szerezniük.

Tudom, kegyetlen kenyérharc folyt kint a szabad életben is, ránk magyarokra kétszeres zsarnokság szakadt, mert a szocializmus nyomora mellett a rendszer minden intézkedése távlatilag nemzeti megsemmisítésünket célozta, még ha némely szemfényvesztő intézkedése látszólag hasznunkra volt is. Az is igaz, hogy nehezen, de kint kialakult az életnek egy sajátos ritmusa, amelyben az ember megtalálta az apró szépségeket, a boldogulást. Egyet azonban nem szabad elfelejteni: ahol jogtíprás uralkodik, ahol tízezreket hurcolnak börtönbe azért, hogy milliókat félelemben tartsanak, ott a külső világ sem élhet szabadon. Nem kétséges, hogy a jobb élet reményében milliók csatlakoztak a szocialistának nevezett rendszerhez Közép-Kelet-Európában, hiszen csalódtak a Nyugatban. De az is igaz, hogy talán meggondolás nélkül, túl könnyen adták be derekukat az új, paradicsomi életet ígérő rendszernek. Mindezekből nagy tanulság vonható le: minden egyénnek szuverén módon kell a saját sorsáról gondolkoznia és döntenie, mások könnyein nem építheti senki a maga boldogságát.

Életem nagy paradoxona, hogy mindig mindenkinek a javát akartam: jót akartam cselekedni, és nem úgy sikerült, ahogy akartam.

Amit itt leírtam, valószínűleg egy a sok börtönemlék közül. Bizonyára vannak – lesznek másféle visszaemlékezések, mert azokat is életre hívja az erdélyi szellem és életünk sanyarú kényszere. Jelen visszaemlékezésem vád és tanú negyvenöt esztendő zsarnoki rendszere ellen, s ha egyetlen mondata elgondolkoztatja az olvasót, érdemes volt leírnom.

Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2006
Felelős kiadó Dávid Gyula,
a Polis Könyvkiadó vezetője
Nyomdai előkészítés: Incitato Kft., Kolozsvár
Nyomdai munkák: Gewalt Promotion Kft., Kolozsvár
Kiadói ívek száma: 13
Nyomdai ívek száma: 17,25

Timbrul literar se va vira la Uniunea Scriitorilor din România
BCR Unirea București, cont nr. RO44RNCB5101000001710001